

ГРИГОРІЙ ЕШК

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»

ПЕРША ВЕСНА

РОМАН

КИЇВ ● 1971

У2
Е71

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА і м. М. В. ФРУНЗЕ

7—3—3
26—70М

ГРИГОРІЙ ЕПІК, ЖИТТЯ І ТВОРИ

Григорій Епик, автор відомого роману «Перша весна» і багатьох інших менш відомих чи й зовсім не відомих сучасному читачеві творів, прийшов у літературу на початку двадцятих років. Майже одноліток Юрія Смолича і Юрія Яновського, він по праву належить до тих, кому випало здійснити, можливо, найважче — будувати нову художню культуру в період її становлення і зміцнення.

Він дебютував збіркою віршів «Червона кобза» (1923), що вийшла водночас з першою прозовою збіркою А. Головка «Дівчина з шляху». Його перша книжка оповідань «На зломі» (1926) привернула таку ж увагу видатного літературознавця і критика, пізніше — академіка О. І. Білецького, як і оповідання найпомітніших на той час українських радянських прозаїків. Вчений присвятив їй чимале місце в одному з своїх оглядів.

Роман «Перша весна», як і кращі романи І. Микитенка, Івана Ле, Петра Панча, став явищем суспільно-політичним. Виданий масовим тиражем і рекомендований до якнайширшого розповсюдження поряд з «Піднятою цілиною» М. Шолохова, він активно обговорювався не лише в селянському, а й в робітничому середовищі і одразу ж завоював тривку популярність. Знятий за сценарієм Г. Епіка кінофільм «Дочка партизана» (1935) глядачі, часамперед юні, на яких він і був розрахований, зустріли з величезним захопленням.

Жорстока доля рано вирвала перо з його рук. Але його життя і кпиги цікавлять не тільки істориків, а й наших молодих сучасників, що приймають у спадщину духовні надбання старшого покоління, пильно вдивляючись в складні шляхи розвитку нової культури, творчо засвоюючи її багатий і повчальний досвід.

Народився Григорій Данилович Епiк 17 сiчня 1901 року в селi Кам'янцi, неподалiк вiд Катеринослава (Днiпропетровська). Однак його сiльське «походження» мало досить вiдносний характер. Родина не була зв'язана з землею, батько працював робiтником-залiзничником, потiм — металургом. Робiтником почав своє трудове життя i Григорiй Епiк. Картини злиденного дореволюцiйного робiтничого побуту, вiдтворенi в його оповiданнях, писалися з добре знайомої натури: родина Епiкiв, як i тисячi подiбних до неї, хронiчно бiдувала — як бiдувала тодi ж у Третiй Ротi родина Володимира Сосюри в напiврозваленiй убогiй хворостянцi. Те, що до шiстнадцяти рокiв майбутнiй автор «Першої весни» навiть не знав, що таке подушка,— не перебільшення, а тiльки страшний факт, засвiдчений самим письменником.

Катеринослав, як вiдомо, був одним з найбільших центрiв революцiйного робiтничого руху на Украiнi та й в усiй Росiйськiй iмперiї. Молодий пролстар Григорiй Епiк не мiг не зазнати впливу класово близьких йому iдей соцiального визволення. Тож природно i закономірно, що Жовтневу революцiю вiн зустрiв як один з її учасникiв, а в роки громадянськoї вiйни добровiльно став до лав озброєних захисникiв нового ладу. Автобiографiчнi в своїй основi окремi деталi того, як доводилося тодi робiтничим загонам вести боротьбу проти денiкiнцiв i українських націоналiстичних банд, знаходимо зокрема в його оповiданнi «Анкета» (пiзнiша редакцiя — «Оповiдання комацдира»).

Скiнчилася громадянська вiйна, i комунiст Г. Епiк вирiшує присвятити свої сили розвитку народної освiти, вихованню нового поколiння в дуsi ленинського свiтогляду. То було благородне бажання, виявлене багатьма ентузiастами. До речi, саме в цiй сферi працювали тодi Андрiй Головка, Микола Кулiш, що згодом славились як видатнi майстри лiтератури.

Але Г. Епiкови кiнче потрiбно було спочатку самому здобути необхіднi знання, адже за плечима вiн мав усього лиш кiлька класiв дореволюцiйної початкової школи. I 1921 року вiн стає слухачем курсiв шкiльних iнструкторiв, заснованих Полтавською губнаросвiтою. Вiдтодi всi основнi дати життя i дiяльностi Г. Епiка зафiксованi в спогадах, документах лiтературного процесу, в iсторiї лiтератури.

На курсах шкiльних iнспекторiв разом з Г. Епiком вчився Павло Усенко, активний комсомолец, поет, лише на рiк молодший вiд Григорiя. Яким же авторитетом, якою повагою мав користуватися Епiк у середовищi рiвних собi за становищем слухачiв,

якщо в своїх спогадах П. Усенко свідчить: «До його голосу прислухалися всі ми, селюки, діти бідноти і батраків».

Його літературні здібності виявилися в своєрідній органічній єдності з його здібностями організаторськими і пропагандистськими, як ще один фактор громадсько-політичних устремлень. Відповідальний працівник Полтавської губнаросвіти, редактор місцевої комсомольської газети «Червоний юнак», Г. Епик стає помітною фігурою політичного і громадського життя полтавської молоді. Тоді ж він починає писати вірші й оповідання, які стали першою віхою його письменницької біографії.

Вже в 1924 році він переїздить до столиці — Харкова, де стає одним з керівників письменницької організації «Плуг», редактором журналу «Молодий більшовик» і продовжує навчатися, вступивши до Інституту червоної професури на кафедру історії України.

Через два роки він порвав з «Плугом» і вступив до іншої письменницької організації — Вапліте, що негативно позначилося на його творчості (повісті «Непія», «Восени»).

Цілеспрямована політика партії в галузі мистецтва допомогла Г. Епікові перебороти тимчасові вагання і невдачі.

2

Видрукувана в Полтаві, на кошти і засоби губкому комсомолу, збірка віршів «Червона кобза» (дума про червоне козацтво) давно вже стала бібліографічною рідкістю. Хоч вона й не має скільки-небудь серйозної художньої вартості, не стала вагомим фактом літературного процесу, кожен, хто пише про Г. Епіка, не може не сказати про неї. В тій збірці, значною мірою укладеній з віршів, які публікувалися на сторінках «Червоного юнака» і підписувалися не справжнім (редакторським) прізвиськом, а псевдонімами, яскраво виявилось прагнення початкуючого автора якнайтісніше зв'язати свою творчість з високими революційними ідеалами, з немерквучим історичним подвигом народу, оспівати мужність і звитягу тих, хто, не шкодуючи власної крові, підніс над світом червоне знамено комунізму.

Епітет червоний нерідко зустрічався тоді в назвах творів і книг («Червона зима», «Червоний заспів») як означення цілком певного ідейного змісту, як образ оновлення, і Г. Епик скористався ним свідомо і з тією ж метою. Він безперечно мав рацію, вважаючи, що засоби народного епосу, думи можуть прислужитися співцеві сучасності. Та він ще не вмів творчо використовувати їх і в кращому разі збивався на поверхову стилізацію, а то й зви-

чайну «темпераментну» прозу, лише графічно надавши їй форми вірша.

Вже на самому початку творчості Епiк, як зрештою багато хто з літераторів, спробував свої можливості в усіх основних жанрах — поезії, прозі, драматургії (одноактівка «Кров на Лені», 1925), кінодраматургії. Зупинився ж на двох, вірші і п'єси перестали вабити його.

Збірка «На зломі» містила п'ять невеликих оповідань, деякі з них писалися в Полтаві, отже, є всі підстави вважати, що задум її виник ще там. Він одверто проголошується у публіцистичному заспіві до вступного оповідання збірки — «Анкета» (у Музеї Революції). Чи не забуваємо ми, захоплені сучасним, його турботами, про революційне минуле, яке відходить все далі і далі в історію? — ось що хвилювало його. Г. Епiк далекий від наміру применшувати вагу «сьогоднішнього» чи, тим більше, протиставляти йому минуле, як це робили деякі літератори, не усвідомивши суті тимчасово запроваджені пові економічної політики. Він пише про новочасне з захопленням, дійовий «розум пового», що завойовує землю й повітря, остаточно звільняє людину від рабства й покори — викликає у нього приплив гордості. Письменник бачить і належно цінує героїзм пореволюційних буднів. Але його особливою турботою є: закріпити в пам'яті людській, зберегти для потомків образи тих, хто першими «на зломі» епох, в полум'ї виборювали волю і щастя.

«Анкета» — оповідання-спогад, підпесний, патетичний, бо стосується він і власної юності оповідача, тих днів, що постійно і голосно відлунують в його душі. Спогад зосереджений на робітничому підліткові Івасеві, його образ — в центрі сюжету, його трагічна смерть в ім'я торжества правди визначає основу колізії оповідання. Неповнолітній, з прикрою фізичною вадою («глухість, що її він дістав від розриву паровика»), яка й зіграла фатальну роль в критичний момент сутички з бандитами, він домігся права на подвиг і блискуче здійснив його.

Інше оповідання-спогад «В жовтневу ніч» — така ж схвильована, з елементами патетики історія самопожертви п'ятерох молодих підпільниць, що потрапили до рук денікінської контррозвідки. Більш-менш виразно окреслена лише одна з них — Валя, щире кохання оповідача. Імена її подруг стають відомі читачеві лише під кінець розповіді, що, однак, ні на мить не залишає нас байдужими, породжує гнів і ненависть до золотопогонних поневолювачів. Ще один образ юнки, яка не зупиняється перед самопожертвою, аби врятувати життя своїм товаришам-підпільникам, накреслений в оповіданні «Надія».

Маючи на оці саме ці твори, О. І. Білецький назвав Г. Епіка «поетом революційної молоді». Поетизуючи заводську молодь, для якої справа революції стала найдорожчим, письменник постійно переслідував й інше, можливо, найголовніше завдання: показати, які велетенські революційні сили, сили прометеївського духу, таїть у собі могутній, нездоланий робітничий клас.

Не можна не згадати й оповідання «Брати», що згодом стало відправною точкою при написанні чималенької повісті «Зустріч». Вихідці з одної, трудової родини, брати опиняються в соціально протилежних таборах. Данило Запорожець, комунар, енергійний комсомольський ватажок з бойовим орденем на грудях. Максим — петлюривець, учасник бандитського палюту з «чорного лісу». Логіка боротьби звела їх в кривавому двобої, і після ряду трагічних колізій, виписаних докладно, переможений Максим усвідомлює свою тяжку провину, хоч і розуміє, що розплачуватися за вчинене йому доведеться життям. Традиційні мотиви і серед них — ствердження верховності класового чуття над особистим («Боротьба жалю не має, боротьба родичів не визнає», — не раз каже собі в думках Данило, зраниений братовою зрадою в саме серце), традиційна постать матері-страдниці, що і в своєму невтішному горі не відступає від справедливості.

Використовуючи відому схему, автор і тут над усе заклопотаний тим, щоб передати стійкість, тверду віру молодого революціонера, ту нову духовну якість, що її випромінює робітництво, насажене комуністичними ідеалами. Недаремно ж, роздумуючи над плутаними стежками свого брата, Данило карається, що не послав його колись на завод. І націоналістична «Просвіта», повісті Кащенка «спантеличили гарячого хлопця».

Стверджуючи красу братерських інтернаціональних взаєми, Г. Епік таврує і великодержавний шовінізм, і український буржуазний націоналізм. Він знаходить вражаючу характеристику для вкритих гапцбою жовто-блакитних прапорів: від них «тхне байраками, темними завулками, лісовою гущавиною й пліснявиною... несе зірваними коліями залізниць, смертю сотень убогих батьків-залізничників, пожежним повітрям неможливицьких хат»...

Збірка «На зломі» не залежалася на полицях книгарень. Г. Епік не без підстав сприйняв це насамперед як успіх задуму, як свідчення того, що вона знайшла своїх читачів серед молоді. Самокритично оцінюючи першу прозову збірку як «недосконалу», він відмовляється від її перевидання і готує книжку «В снігах» (1928), укладену з нових і деяких старих, поліпшених оповідань. Вона засвідчила зростання майстерності автора, який багато в чому залишився вірний своїй уже

визначеній темі. Г. Епик виявив тут очевидне вміння розробляти характери принаймні головних героїв, мотивувати їх вчинки — знову ж таки героїчні чи глибоко патріотичні в своїй сутності. Чіткішою стає і композиційна структура, колоритнішим, точнішим діалог, в описах уже немає тієї переказової поквапливості, якою нерідко міг задовольнитися він раніше. Як наслідок — тема дістає повнокровніше виявлення, а оповідь більшу життєву переконливість.

Час дії оповідання «Під лісом» — 1949 рік, головний герой — сільський вчитель Панас Петрович Недоріченко, немолодий уже, самотній, в усьому безкорисливий і... ображений. Може, навіть не ображений, а тільки прикро вражений тим, як йому на зборах громади визначали платню за труди. Визначали ті, хто «міг платити», і місцевий багатій Радивон Михайлович не промишув нагоди познуцатися з беззахисного інтелігента. Він кинув лише три короткі репліки («Пса й того треба годувати за службу», «А скільки ми платимо Івашкові, нашому чередникові?», «Ну от, так я так думаю, хазяїни, що і Афанасій Петрович не повинен у нас менше получати»), але скільки в них неприхованого езуїтизму, «хазяїської» зпеваги до «наймита», який опинився у безвиході. І ніхто не заперечив, навіть ті, яких Недоріченко вчив грамоти, — за двадцять років їх зібралось чимало.

Та коли до села увірвався денікінський карний загін, щоб або взяти голову партизана, або розстріляти кожного десятого за знищеного партизанами генерала, Панас Петрович, рятуючи старих і малих, називає себе партизаном-месником і приймає смерть. Невже ж він так і не виховав жодного учня людиною високих поривань? Це було б, може, найбільшою його трагедією. Але такий учень є в оповіданні — безстрашний партизанський командир Архип Товчигречка. Його теж рятує Недоріченко, дбаючи про дальшу боротьбу і перемогу світла над птьмою.

Оповідання «В снігах», що дало назву усій збірці, так само цікаве постаттю головного героя — бідняцького хлопця Терешка Лозини. Спостерігаючи за його нелегким життям, бачимо, як відбувається пародження комсомольця — свідомого бійця за ленінську справу. Перші сторінки його книги буття страшні і виписані з розумом, сказати б, стефаниківським, реалізмом. В жахливий неврожайний рік він втратив усіх рідних — братів, сестру, матір, але сам вирвався з лабетів голоду і шукає свого місця на землі. Наймитування в Калашника (знову ж таки влучно схарактеризованого насамперед в діалозі, в розмовах) не зламало його людської гідності, не підірвало віри в краще майбутнє. Цю віру дав йому Левін.

Вперше у своїй творчості звернувшись до образу вождя, Г. Епик прагнув передати силу духовного впливу його ідей, його справедливості на людину праці, в даному разі на підлітка, що поступово усвідомлює свою класову приналежність до борців за новий світ. Смерть Леніна стала другим невимовно тяжким ударом для Терешка, він переживає її в гострих душевних муках, що ведуть аж до розпаду, але з нового випробування виходить зміцнілим у своїй вірі, бо знає, як і з ким йому бути. Народження нового комсомольця стало ще одним виявом активних суспільних процесів, зв'язаних з перебудовою життя па комуністичних началах.

Доля Терешка Лозини — типова для багатьох на той час. Тож схожі до нього образи подибуємо в творчості інших прозаїків, наприклад, А. Головка, О. Копиленка.

В наступні роки Г. Епик працює головним чином в жанрі повісті і роману.

Ми вже згадували про повість «Зустріч», сюжет якої виріс з оповідання «Брати», хоч не обійшлося, ясна річ, без певної модернізації. Імена героїв твору — братів — теж змінені, та й самі вони не є точними копіями своїх літературних попередників. Старший, Дем'ян, призначений секретарем осередку в важке і складне українське село Степанівку, менший, Микита, під чужим іменем прибуває з-за кордону як посланець Петлюри з спеціальним дорученням. І Дем'янові, якому копче необхідно навести лад в тероризованому бандитами селі, створити для початку здорове ядро з найсвідоміших і найчесніших, дуже скоро доводиться схрестити зброю з своїм прибудним братом. Дем'ян гине, але змінилася Степанівка, стали міцнішими люди, яких він запалив своїм прикладом.

Соціально-психологічна за основними авторськими намірами, «Зустріч» має, проте, і деякі ознаки детективу, що передусім виявляються в лінії Микити (перехід кордону, пригоди під час подорожі залізницею). Г. Епик, гадаємо, йшов на це цілком свідомо, щоб підсилити інтригу, захопити читача. Що ж, детективні і пригодницькі «стимулятори» можна знайти не в одній повісті і не в одному романі кінця 20-х — початку 30-х років. Щоб належно висвітлити це, не обійтись без спеціального дослідження постикки сюжетів. Прийом, до якого вдався Г. Епик, пишучи свою повість (а про гостроту, динамічність, про захоплюючу наскрізну оповідь він, як побачимо далі, буде дбати постійно), цілком прийнятний. Важко, однак, зрозуміти настрої Микити, який тільки тепер, опинившись в націоналістичній банді Кадила, зрозумів, чого варта їхня «козацька романтика», побачив звірства і насильства. Адже

«головний атаман» Симон Петлюра, якому він слугує, культивував ті ж самі методи.

Головне достоїнство «Зустрічі» в створенні нехай і не в усьому досконалому образі позитивного героя — сільського комуніста, людини пової, наділеної і мужністю, і неабияким розумом, вмінням точно оцінювати політичну ситуацію і діяти так, як і належить лєнінцеві. Показово, що повість ця разом з «Першою веспою» недавно вийшла в Москві в перекладі на російську мову, здійсненою відомою письменницею Зінаїдою Тулуб.

Нарешті ще одна повість, що передувала появі «Першої весни» і дістала тоді неабиякий розголос — «Без ґрунту» (1928). Вона одержала першу премію на конкурсі, оголошеному Державним видавництвом України, була об'єктом численних диспутів, проведених, зокрема, в робітничому середовищі.

В найзагальнішому плані її тема визначається як тема боротьби проти бюрократизму. Таке визначення видається нам завузьким і частковим. Вірно, що одною з головних у повісті є постать викінченого бюрократа, начканца окрнаросвіти Василя Васильовича Гуменка (чи не скористався тут Г. Епiк власними спостереженнями і враженнями тих часів, коли працював у губпаросвіті?). Уламок старого світу і спадкоємець його ганебних традицій, колишній волосний писар Гуменко «натурою... був боягуз, як і всі папероїди, що примушені за тридцять карбованців на місяць цілими поколіннями виховувати покору й дикий, майже тваришний страх перед невідомим». Але в тому-то й річ, що начканець діє в повісті зовсім не як боягуз і не як втілення покори й страху. За досить точним авторським визначенням, ми бачимо в його особі «немилосердного експлуататора», який, «одержавши хоч часово силу над іншою людиною, використовує її до кінця, і невиданого ще розпутника».

Гуменко — агонізуючий виплід старої, людиноненависницької моралі, папероїдство, кацелярія — конкретні, але не єдино можливі обставини для виявлення його сутності. Начканець відчуває особливу насолоду в тому, щоб принизити, потоптати людську гідність іншого. У нього спалахують почуття до молодої вродливої Софії Кравчик, підлеглої йому працівниці. Однак ці почуття мають патологічний характер, бо старий і потворний Гуменко, не користуючись взаємністю, хоче будь-що зробити з Софії іграшку для розваг. З методичністю і безжальністю павука (ця метафора рична паралель проведена автором в одному з епізодів) він плете підступні сіті для своєї жертви і зрештою доводить її до самогубства.

Г. Епiк свiдомо йшов на «загострення» образу. Тiльки жагучу пенависть i презирство може викликати Гуменко у читача. I тiльки болюче свiвчуття може викликати доля Софiї. Добре акцентована емоцiйно, повiсть не вiльна i вiд слабкостей. Надто вже безпорадною виявилася Кравчик перед злом, надто iнертним — оточення, в якому вона перебувала, надто слабкими сили, кровно зацiкавленi в утвердженнi нового. Загальнi мiсця, схематизм завадили по-справжньому розкритися образowi секретаря парторганiзацiї Яна Шотмана. Реалiстичному стилевi повiстi вiдчутно зашкодили сентименталiзм i мелодрама.

Глибоко справедлива iдея твору (стара, буржуазно-егоiстична мораль позбавлена в нашому суспiльствi соцiального ґрунту, звiдси й назва повiстi), його образи кликали читача до активної боротьби з пережитками капiталiзму в свiдомостi й побутi, з iнертнiстю, до все ширшого розвитку гуманiстичних начал нової моралi.

До сатири, як iдейно-естетичного засобу викриття чужого i потворного, Г. Епiк вдавався вже на початку творчостi. В сатиричних тонах зображенi в його оповiданнях вороги революцiї — бiлогвардiйцi i буржуазнi нацiоналiсти. Сатиричними барвами користується письменник, змальовуючи начмiлiцiї Гуску (повiсть «Зустрiч»), дуже близького за психологiчною структурою до Довженкового Торохтiя Макогоновича, який «заборонив те, заборонив се» i має всього лише один недолiк — «вiн дурний». Ще гострiше засобами цього жанру користується Г. Епiк в щойно згадуванiй повiстi «Без ґрунту».

1930 року вiн видає «Гом сатири» — книгу оповiдань одножанрових, та не рiвноцiнних. Серед кращих можна назвати «Незвичайну кар'єру Остапа Святюка», що перевидається й зараз, та «Радiоаматор». Сатиричний пафос першого спрямований проти обивательських претензiй на виключнiсть, вкарбовану у вiки славу, особливе становище своєї, в кiнцевому рахунку нiкчемної, особистостi, що прагне за всяку цiну пiдвестися «над масою». Голова Ганджiвської сiльради Глухiвського повіту Остап Святюк, убогий душею чоловiчок, що волею випадку опинився на такiй посадi, фанатично вiрить у власну велич, мрiє про стрiмку кар'єру i в передчуттi неабияких змiн будує собі пам'ятник у Ганджiвцi (схожим мотивом пiзніше скористався С. Михалков для своєї сатиричної комедiї «Пам'ятник себе»). Вiн смiшний, але й небезпечний, бо заради «пам'ятника» може пiти на будь-якi моральнi, i не тiльки моральнi витрати. Основна сатирична ситуацiя збагачена допомiжними, бiля основного образу розкидано ще кiлька скупо накреслених рукою комедiографa (попада, що аж умiває вiд «письменницьких талантив» Святюка, бо за такого голови

і попові добре живеться; заїжджий чоловік у спкій чумарочці, що любить висловитися про національні традиції, хоч для нього всі вони в хуторі, та ще в широких штанах). Оповідання логічно завершується катастрофою Сватюка.

Герой «Радіоаматора» теж «людина виняткова», це зворотна сторона медалі, на якій викарбувано ганджівського голову, ще одна модифікація обивательщини. Колишній канцелярійський службовець повітового земства, Степан Іванович Курочка, має і улюбленого поета, і свої погляди на театральний репертуар, що відповідають його міщанським смакам і уявленням. Та найхарактернішою рисою цієї «безкомпромісної» особи з «принципово позапартійною орієнтацією» є внутрішнє переконання, ніби людина народжується і живе, щоб слугувати іншим. Він залишився покірним рабом старої моралі, не помітивши навіть, що нове життя відкинуло її геть і назавжди. Це й стало основою комічної ситуації. До речі, сватюки можливі там, де є курочки, а курочки з неабияким ентузіазмом обслуговують сватюків, існування цих видів взаємообумовлено соціально.

Незважаючи на деякі вади, найвідчутніша з яких — неекономічність у описах, багатослів'я, і «Незвичайна кар'єра», і «Радіоаматор» влучно били по виявах чужої нашому суспільству моралі, яка вміє маскуватися, воювали за людське в людині.

3

Найбільшим і найпомітнішим твором Г. Епіка є роман «Перша весна» (1931), непересічне явище української прози початку 30-х років та й усього літературного процесу, один з ряду найхарактерніших, конкретно зумовлених фактів в історії нового мистецтва. Написаний рукою художника з досвідом по живих, гарячих слідах бурхливої, пронизаної гострими соціальними конфліктами сільської дійсності, він і сьогодні, незважаючи на певні слабкості, сприймається як річ реалістично правдива і пристрасна.

До роботи над романом письменник готувався з почуттям особливої відповідальності. «Я багато їздив по селах, придивлявся, як розпочинається колективний рух»,— зазначає він в одному з листів, і ми знаємо, що тодішні його дороги пролягли через села Вінниччини й Херсонщини. Там набирався він пезабутніх вражень, щоб, не відкладаючи, одразу ж скористатися ними для свого твору. Відомо й те, що у вересні 1929 року, перебуваючи у Вінниці, він оглядав Будинок-музей М. Коцюбинського, а в жовтні захоплено перечитував його твори (не вперше, звичайно). Це не збіг обставин і не випадковість. Г. Епик прекрасно розумів, що

для успіху, крім ґрунтового знання об'єкту зображення, потрібна й висока майстерність. І цієї майстерності він вчився у класиків. Творчість М. Коцюбинського стала надійною школою для багатьох українських радянських письменників, особливо ж школою для тих, хто писав і пише про дореволюційне і пореволюційне село.

Ділячись задумом, що потім дістав своє втілення у «Першій весні», Г. Епик підкреслював, що його цікавить «правда життя, не фотографія» і що він має намір показати, в ім'я чого ведеться боротьба, «жорстока, іноді кривава». Вогнем цієї боротьби аж пашать сторінки роману.

Центром подій письменник обрав степовий хутір Багву. Роман розпочинається вступом, в стилі якого не можна не відчутти епічного звучання думи (от коли стало авторові в добрій нагоді його колишнє віршування!), і в тому вступові, мовленому на високому поетичному злеті, по-справжньому емоційному — історія Багви, історія українського степу, історія народу, який крізь віки пробивався і пробився до вимріяної волі.

Ось він, образ старого, уярмленого степу:

«Хилилися журно бур'яни, й криваво рипів степ. Рипів, немов знав віп: минуть десятиліття, і чисто виголять його, мов козака після бою, скіском гострим. Виголять, запалять любов'ю й ненавистю, закують у право власності і зроблять німим свідком одвічної запеклої боротьби за володіння.

І не знав степ дикий, не знав він, що промине століття, пролізе стогоном ще кілька десятиліть, і родить козацька земля нащадків славних. Не знав він, що народить вона тих, хто повстане проти віків і піде в осінню бурю, в безконечні степи, владно підніме їх проти віків і власності і подасть могутнє гасло: «Геть межі!»

Заспів до роману, в ключі оптимістично-трагедійному, став першою експозиційною ланкою. Вже тут до кінця визначені і виголошені долі двох потомків запорожців, двох багвянців: спадкового багатія Онохрія Литки і «нащадка січової голоти», невідступного ентузіаста нового — полум'яного комуніста Григорія Химочки. Від того, чим закінчиться боротьба між ними, залежить майбутнє степу. Воно прекрасне: «Крикне хрипко в степи Литчина горлянка, ще застогне незаможник Григорій Химочка — непокірний нащадок січової голоти, і гірко заридає зораними межами степ. Але ці ридання будуть останніми, бо назавжди скинуть з нього кайдани рубців-меж, розстелять його на всю широчінь нашого прекрасного неба і вповнять його чорні й повні груди ще не зпаною, новою і повною радістю».

Експозиція дедалі розширюється, читач знайомиться з загальною політичною ситуацією, в паступних епізодах вона конкретна-

зується, дія наростає, а на вістрі політичної ситуації перебувають комуністи Холод, Логвиц, Химочка. Вони вдумливо обмірковують становище (а воно не з легких, «тут трохи трудніше, ніж на фронті», — каже Дмитро Холод, секретар парткому, не перебільшуючи), зважують, як найкраще організувати бідноту для наступу, як спрямувати діяльність сільських комсомольців. Вони мало думають про своє особисте, до останку віддавши себе громадському.

Найповніше з-поміж образів комуністів у романі змальовано образ Григорія Химочки. Як і Дем'яну з повісті «Зустріч», йому випало працювати в селі, «де довго й уперто тримався бандитизм, де аж до останнього часу важко складалась справа з керівництвом». Він збройно відстоював Радянську владу на фронтах громадянської війни, а тепер твердо проводить політику партії, незважаючи на погрози і куркульський терор.

В романі багато масових сцен, виписаних об'ємно, «стереофонічно», в тонко і точно схваченій динаміці. Широкий їх діапазон — від драматичного до комічного, вони чи не найактивніше рухають сюжет, виявляють характери, передають загальну атмосферу класової боротьби на селі. Найперше в масових сценах розкривається й Химочка, перевіряється його право, його обов'язок і можливості спрямовувати, вести за собою людей праці. Діалектику класової боротьби він опановує, кажучи словами О. Довженка, «в самому пеклі процесу». Ось виступає Григорій Химочка на загальних зборах перед односельцями з високою, благородною ідеєю колективного життя, майбутнього щастя, здається, кожен незможник має без вагань сприйняти її як свою власну. В дійсності ж виходить не так. Багатії, їхні прихвостні активно «полемізують», сіють недовір'я і сумніви серед малограмотних, поширюють провокаційні плітки. Збори зірвано. Тимчасова поразка не зламала Химочку. Він уміє не тільки безпосередньо реагувати на ворожі випадки, а й аналізувати, дошукуватися власних промахів. І доходить важливого висновку: в ідеологічній боротьбі необхідна класова організованість, єдність рядів, стійкість позицій. Глибоко драматичні, навіть трагічні обставини його родинного життя: невідома дружина опинилася в таборі посібників Онохрія Литки, жертвою дикого глитайського терору став малолітній син Василь. Залишаючи болочі рани на серці, втрати лише гартують його дух і стійкість. Уже той факт, що село висунуло з свого середовища таких діячів, як Химочка (в життєвій достовірності образу сумніватися не доводиться) якнайкраще свідчить на користь його соціалістичного майбутнього.

Дехто з критиків особливість образу Химочки вбачає в тому, що він «звичайний», «непоказний». На жаль, доводиться говорити

про інше — Химочка не досить індивідуалізований, важко запам'ятати його зовнішність, його портрет. На це ж хибують образи Холода і особливо Логвина. В сюжеті останньому відведено чимало місця на передньому плані, про його високі моральні якості з захопленням відгукуються селяни, та все це майже не переходить меж авторської констатації. І тільки загибель Логвина показана сильно, вражаюче.

Колоритна, хоч і належить до поширених в літературі, постать колишнього партизанського ватажка багвянця Чубука, надміру гарячого, експансивного, прихильника крайніх заходів проти «контри», однак завжди справедливого в своєму гніві. Схожими характерами наділені, наприклад, і колишні партизани Іван Горлиця та Іван Голенчик з п'єси Ю. Яновського «Потомки».

Г. Епik ставиться до Миколи Чубука з симпатією, в його уста вкладає він слова про необхідність диктатури пролетаріату, звернені до заводських робітників. Слідом за І. Микитенком, автором відомої п'єси «Диктатура», що йшла тоді по багатьох сценах, Г. Епik прагнув показати: трудове селянство в боротьбі усвідомлювало, що тільки союз з робітничим класом і його провід гарантує повну перемогу. «Головне тепер єсть диктатура», — каже Чубук, прибувши до робітників як представник Багви за допомогою.

Не меншою авторовою симпатією оповитий образ біднячки-активістки Вольги Босої, яка майже завжди виступає поряд з Химочкою як щирий однодумець і надійна помічниця. Вона гостро переживає невдачі, нестримно радіє з успіхів, мужньо переносить образи від ротатих куркульок, що хочуть опорочити її жіночу честь. Взагалі жіночим образам в романі належить неабияка роль, в масових сценах зокрема. Цікаво, що всі вони нові для Г. Епика, ні в чому не повторені з писаного раніше, і всі живо окреслені, психологічно визначені.

Онохрій Литка з синами — уособлення старого світу, жорстокого, брутального, людиноненавистницького. До революції він був господарем Багви, зосередив у своїх руках і владу (староста), і землю (майже 500 десятин). Він хизується походженням від високої козацької старшини і вірить, хоче вірити, що історія за нього, що на сторожі його майбутнього стоять прадавні козацькі могили. «Доки ті могили стоять, не візьме їхне!.. Ми не вчорашні, щоб скоритися такій чахоні, як отой Химочка», — люто кидає він.

Йдучи за життям, Г. Епik переконливо спростовує претензії Литки на право спадкоємця історії і показує колективізацію як закопомірну необхідність. Хворобливі сподівання на іноземну інтервенцію, на чужі багнети тішать Литку. Коли ж стає ясною їхня нереальність, він вдається до диверсії і терору. Полі-

тичній і економічній ліквідації куркульства як класу він хоче протиставити фізичну ліквідацію народу, бо за власне благополуччя готовий заплатити головами сотень тисяч. Така логіка боротьби класів.

Литка хитрий, підступний, обережний, мстивий. Він діє і діє активно, перебуваючи «за кулісами», через людей свого оточення. Він уміє скористатися довірливістю і обмеженістю інших, вмie «пустити 'сльозу», зіграти роль несправедливо покривдженого «культурного господаря».

Уважно читаючи «Першу весну», ви помітите, що характер Литки розкривається і через серію діалогів: діалог з куркулем Харлампієм Бочкою, до якого він ставиться зверхньо, діалог з своїм прихвоснем і співучасником злочинів Гнидою, якого він зневажає, діалог з наймитом Яремою, якого він ненавидить. Та найлютіше пенавидить він свого сусіда Химочку; між ними теж відбувається діалог, мовчазний, сповнений особливого напруження. І ми спостерігаємо різні графі Литчиної вдачі, які взаємодіють, зливаючись.

Вплив Коцюбинського, може, найбільше позначився на образі Литки — він з породи тих хижаків, що й Підпара у повісті «Фата моргана». Позначилося навчання і на стилі: «Дні, як натомлені коні, ледве-ледве дотягали до вечора. Здавалося, що вони несли на собі неймовірні тягарі цілого світу, часто зупинялися, довго стояли, непорушні й німі, і знову, кречучи, плазували на захід». Поетика фрази, її образне наповнення близькі до прози Коцюбинського.

Вже на початку роману ми дізнаємося про окрему політичну позицію голови окрвикопкому Сергія Голубенка. Вона «невиразна» і вже цим істотно відрізняється від позиції інших керівників. Невдовзі з'ясовується, що він не поділяє головного — самих принципів проведення колективізації, вважає їх наслідком схематизування і спрощення. Колишній активний боєць за Радянську владу не витримав напруження класової боротьби і ратує за «гуманні» шляхи, не помічаючи, що його «ліпія» в кращому разі веде до пасивного очікування, до задачі вже завойованого. Шкода тільки, що в романі з ним іноді полемізують, вдаючись до аргументів, запозичених з волюнтаристського арсеналу. Політична криза Голубенка стає поштовхом до моральної і психологічної кризи. Відчувши, що безнадійно заплутався, він кінчає самогубством.

Можна сперечатися з приводу того, чи не занадто багато місця відведено цій історії, його зв'язкам з вродливою, спокусливою Вассою Полуботько — уламком петлюріщини. Маємо навіть своєрід-

ну повість в романі. Але й Васса, яка намагається в своїх класових інтересах використати «гуманний», «поліпшений» соціалізм,— образ реальний і життєвий навіть з погляду сьогоднішнього нашого досвіду.

Автор «Першої весни» щедро використовує політичну публіцистику. Це цілком виправдапо, якщо зважити, що твір писався в розпал подій і був безпосередньо звернутий до селянина. Не забуваймо також, що «Перша весна» — перший в українській радянській літературі роман про колективізацію. Не без його впливу, більшого чи меншого, писалися і деякі наступні твори на цю ж тему.

У своїх мріях Г. Епiк бачив і другу книгу «Першої весни» — як роман «про ліквідацію дрібновласницької психіки селянської». Та реалізувати їх віп уже не зміг.

Другим і останнім романом Г. Епiка є «Петро Ромен» (1932), написаний у відповідь на заклик комсомолу створити позитивний образ молодого робітника. Щоб побачити, як ставився сам автор до свого твору, як оцінював він зроблене, досить прочитати кількасторінкове післяслово під назвою «Трохи лірики», сповнене роздумів і навіть полеміки з уявними критиками. «Роман цей, як і все написане раніше, мене не задовольняє»,— зізнавався Епiк. Водночас він відводив цьому роману принципово важливе місце в своїй творчості, вважаючи його «першим ступенем до першого етапу», а все написане раніше — тільки спробами.

«Петро Ромен» — роман молодості,— ділився з читачем власними міркуваннями Г. Епiк,— прекрасної, неповторної... Петро Ромен (не роман, а герой) — покоління пролетарської революції. Петро Ромен — новий тип людини. Повне усвідомлення свого місця в суспільстві, усвідомлення праці, принциповість, критичне ставлення до праць навіть найвидатніших теоретиків світової мислі... безкомпромісність в громадському й особистому, цільність у противагу... до теорій дуалістичності сучасної людини — таким я уявляв мого Петра Ромена».

Роман не вдався. Завадила йому не тільки категорична «заданість», одверто висловлена в післяслові, завадила йому поверхова описовість, що її так і не зумів перебороти автор. Він знав заводське життя, вивчав його, керувався найкращими намірами — створити книжку, яка б «прислужилася великій справі ствердження нашого молодого суспільства». Окремі сторінки вірно передають труди і дні заводського колективу, який шукає нових ефективних шляхів до вирішення принципово важливих проблем. Діють батьки і діти, сучасне постає в зв'язках з революційним минулим. Класові і морально-етичні проблеми в окремих роди-

нах, зокрема і в родині німецького фахівця, кохання, ревності — все є в романі. Та різноманітність тематичних мотивів не дала глибини змістові. Зосередивши всю свою увагу на постаті молодого інженера Петра Ромена, Г. Епик зробив його не втіленням ідеальності, як того хотів, а лише її рефлектуючою ілюстрацією.

Безкінечні висловлювання Петра Ромена з першого-ліпшого приводу — найголовніший засіб характеристики і самохарактеристики героя. Він судить всіх і все, та замість сміливих суджень, всупереч бажанню автора, демонструє зарозумілість, нахил до тотального повчання, нетерпимість до інакомислящих. Фактично Петро Ромен став рухливим рупором авторських ідей, визначень, оцінок. Не випадково деякі його висловлювання майже дослівно повторює Г. Епик у своєму післяслові. Впадає в око, що роман писався наспіх. Автор не зміг втриматися на рівні тих стильових надбань, що характеризують «Першу весну», він неуважний до фрази, терпимий до псевдокрасивостей.

Художньо слабкий, «Петро Ромен» не витримав іспиту часом.

Нашому читачеві відомий кіносценарій Г. Епіка «Марина» (1934), написаний, як і кіносценарій «Дочка партизана», в спів-авторстві з В. Омельченко, дружиною і режисером. Можна лише пожалкувати, що обставини завадили його екранізації. Сценарій відзначається багатим, захоплюючим сюжетом, події вбирають значний проміжок часу — від громадянської війни до повної перемоги колгоспних форм господарювання. Образ жінки — нової людини, народженої радянською дійсністю, — головний у сценарії.

* * *

За часом творчий шлях Григорія Епіка, враховуючи і його перші спроби, тривав недовго, трохи більше десяти років. Трудився ж він багато, наполегливо і натхненно. Визначальним для його доробку є ідейна заостреність і тематична животрепетність. Він завжди, закінчуючи нову книгу, питає себе, яку користь принесе вона сучасникові. Він оспівував героїчне і вмів бачити героїку в буденному. В книгах Г. Епік залишив нам свою бентежну молодість, і вона промовляє до нас палко, схвильовано, з довір'ям.

Петро МОРГАЄНКО

ПЕРША БЕЧА

РОМАН

Глибоким вибалком увігнувся степ. Вибалок хтось рішуче розорав двома схрещеними байраками, густо закучорявив чорним чубом садків і добре сховав там стару козацьку Багву. Колись повз неї слався далекий шлях на Запорозжя, а часті втікачі знаходили не один раз притулок і порятунок у тих байраках.

Тікали з гетьманщини, тікали з панських фільварків і йшли на запорозькі вольності, на степи, де сонце, патлаті вітри та небезпека.

Тікали старі, що не хотіли сконати невільниками; тікали малі, хто ріс, щоб різати пана; тікали молоді й сильні, щоб, помщаючись за кривди, скласти голови в диких, чужих їм степах.

Тоді Багва — невеличке сільце. Півсотні хаток, понад нею козацькою шаблюкою вигнулася ріка, дикі очерети й непролазні бур'яни. Бур'яни на схід, на південь і північ. Далеко під гору — металевим потоком козацький Буг, синій і повноводий, а вгору — величною банею глибока непорушна синь. Над бур'янами в безконечні степи — пташиний щебет, кличне ржання диких бистроногих коней та рідке чумацьке «агей».

І йшли важкі чумацькі валки: із заходу на південь і зі сходу на захід. Ішли ситими степами в бур'яни й тирсу, за десятки тисяч гін від насиджених ще дідами місць.

Хилилися журно бур'яни, й криваво рипів степ. Рипів, немов знав він: минуть десятиліття, і чисто виголять його, мов козака після бою, скіском гострим. Виголять, запалять любов'ю й ненавистю, закують у право власності і зроблять німим свідком одвічної запеклої боротьби за володіння.

І не знав степ дикий, не знав він, що промине століття, пролізе стогоном ще кілька десятиліть, і родить козацька земля нащадків славних. Не знав він, що народить вона тих, хто повстане проти віків і піде в осінню бурю, в безконечні степи, владно підніме їх проти віків і власності і подасть могутнє гасло: «Геть межі!»

І, зачувши це слово, заридає й завис далекий нащадок всемогутнього запорозького Колпака, старий свідок Багви — Онохрій Литка. Оскаженіє він, люто заб'ється в своїх кошарах і в ненависті кинеться на неможливого, як кидався Колпак на непокірну січову сірому.

І зчепляться в останній смертельній борні два нащадки славних запорозьців і, зчепившись, не розпінуть білих рук.

доки затьмариться, почорніє їм світ наш прекрасний, доки один з них не впаде переможений. І це буде вже остання борня.

Крикне хрипко в степи Литчина горлянка, ще застогне незаможник Григорій Химочка — непокірний нащадок січової голоти, і гірко заридає зораними межами степ. Але ці ридання будуть останніми, бо назавжди скинуть з нього кайдани рубців-меж, розстелять його на всю широчінь нашого прекрасного неба і виповнять його чорні й повні груди ще не званою, новою і повною радістю.

I

— Так ти кажеш, Логвине, що сільський комсомол не зможе нам стати за доброго помічника?

— Я трохи боюся, товаришу Холоде. Та, власне, і не це. Я хочу тільки сказати, що справа колективізації надзвичайно важка, а сільські комсомольці ще занадто сирі. Вони, звичайно, будуть працювати сумлінно, але ж цілком ясно, що йдеться тепер не про те, щоб працювати, а якраз про те, щоб працювати уміючи, розумно.

— Це так,— сказав Дмитро Холод.— Але від нас, Логвине, цілком залежить те, як їх організувати, як скерувати ці молоді, прекрасні сили в потрібний бік, навчити їх працювати по-більшовицькому, повести на штурм. Люди виховуються на практичній роботі. Час наш справді дуже складний. Завдання — величезні, але саме тепер, саме в цей час ми й матимемо повну змогу їх перевірити. Буде важко. Не всі зможуть рухатися швидко. І хто відстане, той, зрозуміло, не складе іспиту на будівника підвалин соціалізму, той, натурально, має лишитися позад нас, він нам не потрібний. Це не система, бо ми повинні втягти в процес будівництва соціалізму якнайширші маси, але зараз нам потрібні сили, на які ми зможемо покладатися цілком.

Логвин підвівся з стільця. Йому нічим було заперечити Холодових тверджень, та він і не збирався заперечувати проти них. Дмитро Холод говорив правду. Логвин не був з тих, хто приставав одразу на якусь чужу думку. Він завжди добре зважував усе, обмірковував і тільки тоді відповідав. Ця його звичка не могла, безперечно, подобатися кожному, але Дмитро Холод цілком поділяв цей спосіб думання секретаря окружного комсомолу. Бо ж сам Дмитро

Холод витяг чорноокого, бистрого степовика з заводу і привчив його до цього. Дмитро Холод сам ставився дуже вибагливо та суворо до того, що робив та говорив, і був не менш непримиренний і до інших.

— Я, звичайно, інакше й не мислю собі, але все ж у мене є побоювання. Якись роботи — основа, і коли говорити точніше, то, власне, це мене й хвилює. Селюки наші ще часто не вміють відрізнити головного від другорядного. Через це в роботі їхній дуже часто трапляється або порнання в побутовому смітничку, — сказав м'яко Логвин, — або ж наші хлопці, не думаючи, що буде потім, ідуть на гарколомні стрибки.

— Молодь завжди липається собою, — промовив тихо Холод. — Вона тим і прекрасна. Молодь наша не тільки гаряче береться за все, а й глибоко вірить, що з розмаху, одним ударом можна перебороти віками нагромаджене в тій людській істоті, яку нам випало переробляти. Гірше те, — вів далі Дмитро Холод, — коли наші комсомольці іноді перетворюються на безбородих старичків.

— Таке є, — погодився Логвин, — але це річ скороминуща. Кожний надто молодий, зрозуміло, хоче виглядати солідніше, але ця, сказати б, «філософська» категорія комсомольців дуже незначна, — додав він і замовк.

Дмитро Холод зняв телефонну трубку.

Логвин, знаючи, що секретар парткому не швидко закінчить, бо телефонували йому зараз, напевне, з району, хотів уже йти, але Холод його затримав.

— Почекай трохи, Логвине. Ми ж не закінчили, — спинив його Дмитро Холод і приклав до вуха трубку.

Логвин поволі одійшов від столу і ще повільніше сів на канапі.

— Я слухаю, — сказав Холод.

Але трубка сильно залящала, зашипіла і раптом змовкла. Дмитро Холод поклав її й зразу ж викликав станцію.

— Ага, — протяг він, — зв'яжіть нас, будь ласка, бо я сьогодні весь вечір тільки й чую, що цю тріскотняву. Я чекаю на вас.

Холод смикнув донизу чорну гімнастюрку й сперся ліктями на стіл. Він майже ніколи не виявляв охоти сідати до столу. Це зв'язувало його метку й струнку постать, паралізувало енергійні рухи, заважало працювати. Звичка ця виробляється при умові, коли людина цілком поринає в роботу; можливо, що Дмитрові Холодові залишалася вона

як добрий подарунок кількарічної заводської праці, де машина, створена людською працею, привчає саму людину до організованості й суворої трудової дисципліни.

Станція довгенько не відповідала, і Дмитро Холод нервував. Але трубка нарешті хрипко задріботіла. Логвинові стало одразу якось легше, бо сидіти склавши руки він довго не міг.

— Слухаю... Так, так. Ага, Григорій Химочка. А чому до мене не подзвонив Діденко? Він на селі, в Крутому Ярі. Ти був у районі? Сьогодні? Погано там, кажеш? Нічого, Грицю, Діденко впорається. А як у тебе? Зробиш? Ну, звичайно, так! Тільки ти не думай, що Литка один. Не зужуй боротьби тільки на ньому. У Багві таких Литок з доброю калитку, — жартував Дмитро Холод. — Починаєш роботу? Організуй бідноту і дуй. Весна вже не за горами. Робити треба уміючи, звичайно. Та ти ж знаєш своє «царство» краще, ніж ми. Не царство, кажеш? Не хочеш бути за царя? Я, звичайно, жартую, Грицю. Такі, як ти, не годяться в царі, — жартував Дмитро Холод. — Ну добре, добре. Основне — це бути певним того, що почате ти можеш довести до кінця. Доведеш, кажеш? Я інакше й не думаю. Тут трохи трудніше, ніж на фронті, але однаково ворог буде побитий. Більшовики інакше й не можуть, — говорив Дмитро Холод. — Відступати ми не будемо. Наше гасло — наступ цілим фронтом.

Логвин сидів у кутку на канані й уважно прислухався до Холодової розмови. Багва була одна з тих сіл округи, де довго й уперто тримався бандитизм, де аж до останнього часу важко складалася справа з керівництвом, і Григорій Химочка з повним правом міг уважати себе за «заложника».

«Але ми її мусимо перетворити, — думав Логвин. — Ми мусимо зруйнувати куркульські гнізда, вибити з-під них ґрунт, поставити на чолі бідноту. Інакше — зачате нове ніколи не розквітне там, інакше всі наші заходи підуть надаремно».

Тим часом Дмитро Холод скінчив розмову. Логвин хотів уже викласти свій план, як трубка знову нервово задеренчала і Дмитро Холод знову схилився над чорним гніздом телефонного нерва.

— Зелений Байрак? — запитав він. — Товариш Лапа? Розповідай, що там у тебе. Усе добре? Розповідай усе.

Я знаю тебе за великого оптиміста. Що краще? Перекрутити погано, і недокрутити погано. Як працювати? Крути, та не перекручуй.

— Я зараз повернуся, — сказав Логвин і вийшов з хати. Він знав, що після Зеленого Байраку Холод буде розмовляти з іншими районами, а раз так, йому цілком вистачить часу, щоб ще зробити щось чи принаймні обміркувати.

Логвин вийшов на ганок. Над містом блимала зорями ніч. Вулиці куріли морозом, мовчали. Просто від Логвина глибоко западало електричними вогнями місто, збоку зовсім недалеко пихкав димом та іскрами завод, а позаду, зразу ж за будинком відповідальних робітників округи, починався степ. Дорога до нього, виковзана тисячами полозків, яскраво поблискувала пресованим снігом, а над степом звисала чорна сутінь найдозрілішої ночі. На тротуар, що лежав уже зовсім спорожнілий і мовчазний, вікна будинку одсвічували скошеними квадратами.

«Справді, Кремль», — подумав Логвин про цей будинок. Кинуте кимось жартома, це слово якнайкраще характеризувало великий темп інтенсивності праці керівної верхівки округи, що майже вся жила в цьому будинку. У ньому ніхто не знав спокою і дуже рідко хто міг думати про особисте. Мешканці цього будинку ніколи не почували тут себе «як дома». Це поняття змінилося в них продовженням робочого дня на квартирі секретаря партійного комітету Дмитра Холода. Тут докінчувано роботу, що з нею не можна було впоратися за день, обмірковувано плани кожного наступного дня, тому й вікна Холодової квартири гасли тільки тоді, коли на вулицю виходили двірники.

Логвин постояв трохи, прислухався до мовчазної ночі і, ухваливши поговорити з Холодом ще сьогодні, повернув до коридора.

Ніч півколом западала на заході, а з сходу підводився м'якорожевий відблиск світання. Та Логвин цього не бачив. Йому конче треба було закінчити розмову з Дмитром Холодом, викласти свої плани про організацію комсомолу, повернутися до своєї кімнати і впоратися з роботою.

Дмитро Холод зустрів Логвина радісним повідомленням:

— У Зеленому Байраці колективізовано третину господарств. На чолі стоїть біднота. Середняки валом валять, одно слово, — прекрасно.

— А як там комсомольці?

— Я, звичайно, не забув про них, — широко усміхнувся

Дмитро Холод.— Комсомольці в Зеленому Байраці працюють як слід. Вони головні організатори на всіх кутках.

Логвинові радісно блиснули очі.

— Значить, ти мусиш безапеляційно ухвалити мій план,— сказав він.

Дмитро Холод помітив на круглуватому Логвиновому обличчі легке хвилювання і, природно, зацікавився, що той мав сказати.

— В Багві конче потрібно організувати комсомольський осередок.

— Звичайно, треба,— ухвалив його думку Дмитро Холод.— Хіба я можу триматися іншого погляду, Логвине?

— Але тут слід виїхати мені. Я знаю, що ти будеш заперечувати. А зараз у нас немає кого послати.

— Якщо ти хочеш виїхати одразу, я, натурально, буду заперечувати. Якщо ж виїдеш трохи пізніше, я цілком підтримую, бо Багва таке складне село, що будь-кого туди посилати не можна.

— Я, звичайно, хотів би, щоб комсомол узяв безпосередню участь у колективізації. Щоб його організувати зразу ж, по-бойовому, на ходу.

— Цілком згоджуюся, Логвине. Багвянську незаможницьку молодь треба втягнути в цю роботу, перевірити її підготовленість, придивитися, чи вміє вона боротися з класовим ворогом, і кращу частину взяти до комсомолу.

Логвин на знак згоди кивнув, стверджуючи, головою. Дмитро Холод казав правду. Гасло перевірки людей на конкретній роботі було в нього основою всього. На ній зважувалася не тільки характеристика кожного окремого робітника, яких Дмитро Холод знав прекрасно, а й була вона йому за мірило характеристики цілого села. Конкретна практична робота, зв'язок з найширшими колами селянства, дисципліна й точність були його вимогами. Будучи сам робітником, Дмитро Холод виніс з заводу не тільки велику спостережливість, дисциплінованість, а ще й уміння безпомилково і одразу пізнавати людей. Це стало йому в пригоді, щоб згуртувати навколо себе найкращих працівників, організувати їх і навчити працювати безперебійно й точно, як мотор. Саме про це зараз і думав Логвин. Він знав Дмитра Холода вже понад два роки, працював з ним завжди разом і не пам'ятав жодного випадку, щоб секретар партійного комітету коли підвищив голос чи надміру схвилювався. Ця непохитна певність його перейшла

на ввесь окружний актив і злітувала його навколо Холода єдиною волею, глибокою вірою в те, що кожний робив.

«Це запорука,— думав Логвин.— Ми вийдемо переможцями»,— ствердив він першу думку, і думки його цілком природно спинилися на голові окривконкму.

— А як Голубенко? — спитав Логвин, надаючи цьому запитанню неабиякої ваги.

— Він зараз прийде,— відповів Холод, підвівшись від коректи чергової статті.— Голубенко посідає дуже невизначну позицію, і нам доведеться ще з ним воювати. Ти, звичайно, пригадуєш, до чого він довів дві перші багвянські артілі?

У кімнату ввійшов Василь Лимаренко. Він блиснув великими окулярами, взяв до рук газету й сів, щоб зачекати, поки вони скінчать розмову.

— Мені здається, що наше земельне управління робить неприпустимі помилки,— говорив Логвин.— Не маючи докладного обліку, тяжко сказати щось; але навіть випадкові спостереження примушують думати, що там — або повна безгосподарність, або ж систематично провадять просто шкідницьку роботу. Це стверджується такими незаперечними істинами, як факти, коли куркулі мають племінну худобу, тим, що в їхніх руках ще два роки тому була майже третина тракторів в окрузі, тим...

— Але цього тепер немає,— перебив його Дмитро Холод.

— Трактори одібрали, так вони тепер стали за пасінневодів,— настоював Логвин.— Крім того, наші земоргани настирливо рекомендують селянам сіяти «кооператорку». Цей сорт озимої пшениці, як відомо, живе в дуже поганій злагоді з нашою малосніжною, степовою зимою, і через те значна частина цієї «кооператорки» систематично вимерзає. А що насіннєву допомогу одержують бідняцькі та кооперовані господарства, вони терплять на цьому, а куркуль сіє свою випробувану і щороку жиріє.

— Ну, Логвине, у нас йому не дуже ласо живеться,— заперечив Дмитро Холод.

— Це оперативні засоби, товаришу Холоде. Куркульський корінь п'є добру вологу, і за таких умов він буде пускати свою отруйну гичку, скільки б ми її не зрізували.

— Колективізація вирве його з корінням і назавжди,— сказав Дмитро Холод.

У коридорі загунали кроки, наблизилися, і за ними одчинилися двері.

У кімнату повагом увійшов Сергій Голубенко.

— А от товариш Голубенко з цим не згоджується,— зустрів його Логвин ледве вловною іронією.

Василь Лимаренко шарпнув газету, одкрив повне добродушне обличчя і посміхнувся. Видно було, що така Логвинова зустріч Голубенка йому сподобалася.

Голубенко глянув на Логвина загашеним блиском колісь чорних очей і дуже уважно озирнув Дмитра Холода.

— З чим я не згоджуюся? — протяг він басом, зручніше уможууючись у кріслі. Загашені очі його дивилися просто Логвинові в обличчя й чекали. Логвин не хапався з відповіддю, певно, очікував, що мав сказати Дмитро Холод. Коли ж Холода забрало нервово теркотіння телефонного дзвінка, Логвин устав із свого місця, підійшов до Голубенка зовсім близьенько й тихо сказав:

— Товариш Холод говорить, що колективізація вирве назавжди куркульське коріння.

Сергій Голубенко повів нервово рукою. Ясно було, що Логвинові слова вдарили його надто дошкульно, але він стримав себе:

— Молоді треба конче знати, що надбаний протягом цілих десятиліть досвід хороший господар не викидає на смітник.

— Що ви хочете цим сказати, товаришу Голубенко?

— Я хочу сказати цим те, що тільки надто гарячі, надто молоді голови уявляють собі процес знищення капіталістичних елементів на селі, наче якусь пову революцію. Сергій Голубенко потер руки, запалив цигарку і аж тоді закінчив свою думку:

— Куркульське коріння потрібно виривати. Але виривати його треба уміючи. Хто вириває його так, що разом з тим корінням руйнується загалом увесь основний ґрунт господарювання сільського, той — хоче він чи ні — робить велику шкоду справі колективізації.

— Конкретніше не можна? — нетерпеливився Логвин.

— Конкретніше, товаришу Логвине, це означає... Я буду говорити, звичайно, грубо, схематично,— мотивував Голубенко,— що нам те куркульське коріння треба не висушити по-хижацькому, а вміючи пересадити на колективний ґрунт.

Логвин не витримав і щиро зареготав. Сміх його боляче вдарив Голубенка, зірвав із місця. Лимаренко одхилив газету і знову глянув у Голубенків бік.

— Якби наша молодь мала хоч краплю революційного, більшовицького досвіду до свого запалу, вона б не показувала себе так голо з своїми аж надто революційними схемами,— захвилювався Сергій Голубенко.— Мені шкода, що ти, Логвине, виглядаєш тут таким теоретичним неможничком, але життя навчить тебе. Історія має свої закони, і хто хоче перехитрувати її чи обійти, той буде немилосердно покараний нею.

— Історію ми творимо самі,— відповів спокійно Логвин,— і хто посміє стати на нашій дорозі, того справді буде жорстоко побито. Але поб'є його не ваш метафізичний бог історії, а ми, хто її робить, її учасники й рушії.

— Дуже багато самовпевненості і надто мало самоконтролю. Ти, Логвине, ще не бачив смаленого вовка,— штрикнув його Голубенко, нагадавши Логвинові про його молодість.

— Я дуже шкодую, що народився пізніше, ніж я б того хотів,— сказав Логвин.— Але це мене не дуже хвилює. Справа колективізації, соціалістичної реконструкції нашої промисловості та сільського господарства не менш поважні завдання, ніж озброєний захист папої більшовицької батьківщини. Те, що ви обороняли її зі зброєю в руках, робить вам честь як комуністові, але ваші погляди на справу колективізації потребують значних коректив. Ви просто не розумієте, помиляєтесь і можете наробити дурниць. Ви, можливо, вже їх і робите, товаришу Голубенко,— закінчив Логвин.

Сергій Голубенко недобре блиснув на нього очима і нічого не відповів. Він повернувся до Дмитра Холода, бо той якраз закінчив розмову і, певне, чекав на нього.

— Я пішов,— сказав Логвин і, просалютувавши до них, як це роблять піонери, зник за дверима. Дмитро Холод мав розмовляти сьогодні про Голубенкову «лінію», і Логвин не хотів заважати їм.

За Логвином підвівся й Лимаренко. Буркнувши до Холода: «Я ще зайду»,— він залишив його з Голубенком віч-на-віч.

II

Григорій Химочка поспішав до сільради, аж йому запліталися ноги. Він-бо знав, що запізнюватися, а особливо тепер, не можна було. Раз — Химочка поклав собі перебо-

роти віковічні волячі традиції «нехая», а друге — запізнитися і це розв'язати принаймні з найближчими товаришами такого питання, як заснування артілі з багвянських незаможників та середняків — він, зрозуміло, не міг ні в якому разі. Це ж він поклав собі завданням утворити зразкову артіль на жах ворогам. Це ж він, Григорій Химочка, демобілізований командир молодшого комскладу, дав зарок своїм товаришам з чоти «нищити рештки капіталізму» і домагатися утворення «нового життя».

Химочка плакав цю думку, як найкраща мати своє немовля, і любив її, можна сказати, найбільшою світовою любов'ю прийдешнього. Він з нею вставав і, ревно пронісши її через усі турботи та засідання дня, лягав з нею й спати. Тож, натурально, ніхто не здивує з того, що Химочка зараз не йшов, а майже біг.

Григорій Химочка суворий був щодо дисципліни, і ці вимоги він прикладав насамперед до себе.

— Сам іди. Самому, як ми робили на фронті, треба давати приклад іншим, — так говорив він завжди, коли треба було подолати якісь труднощі. Коли ж йому заперечували, посилаючись на невелику вагу даного питання, Григорій Химочка щиро обурювався, швидким рухом підбивав угору свій військового зразка кашкет і з силою, ніби зовсім не притаманною його маленькій постаті, говорив:

— Я людей на гудзику перевіряю. На гудзику, чуєш, товаришок!

І тоді його маленька постать раптом випростувалася, як звільнена із затиску пружина, добрі очі глибоко вкривалися двома брусками рудуватих брів, і губи стискалися йому з такою силою, мов Химочка ніколи вже не збирався розняти їх. Але минала якась хвилина, і, коли суперник «здавався», розправлена пружина вертала до свого попереднього стану, бруски брів одразу розгладжувалися і губи, швидко та м'яко рознімаючись, пропускали лагідну Химоччину мову.

— Хто не може перемогти на дрібниці, хто не виконує отих, на вашу думку, дрібниць, той, на мою думку, — казав Григорій Химочка, — є нетвердий і непевний босць; він не дійшов ще верхка свідомості. У свідомості головне вершок, вершок пролетарської свідомості, — підкреслював Химочка і завжди в таких випадках закінчував так: — Ми будемо нове життя! То хіба ж можна досягти його, якщо ми самі по вуха сидимо у старому? Хто пасе свиней (чому він го-

ворить про цю шляхетну тварину?) старого світу, той не може будувати нового життя!

По цьому Григорій Химочка поворотко кидав товаришів і за мить уже поринав у справи.

Багва закипала згустками завзяття й боротьби. Боротьба народжувала ненависть, упертість і тривогу.

Шалено вели атаку куркулі. Вони готувалися не тільки захищатися, не тільки рятувати себе. Глитайня організувала всі сили старої Багви, планувала свою перемогу. За провідцю їхнього був кремезний дід Онохрій Литка, що навколо нього, як навколо валу, оберталися всі його прибічники.

Онохрій Литка поклав собі не здатися на ласку «руді Химочки» (так характеризував він голову Багвянської сільради), і це гасло щиро підтримувала вся Литчина «армія». Вони горнулися до нього, як залізна тирса до найміцнішого магніту, а Литка грізнішав і ріс з швидкістю снігової кулі. Тож коли навіть тепер Онохрій Литка, далекий нащадок запорозького Колпака, виходив на вулицю, уся Багва стежила за його ходом. Онохрій Литка завжди ступав повагом і ноги пересував так, ніби від тулуба до землі йому йшли не ноги, а два стійки золоті пшениці, високі й широкі. Живіт йому лежав «хазайським» ожередом соломи, руки й груди були наче січкаря з двома дишлами, обличчя, як розрізаний надвоє найдостигліший кавун з чорним насінням-ряботинням, і завжди ношена ним сивого смушка шапка хизувалася справжньою хуторською короною.

Щодня, щогодини та навіть щохвилини в Багві відбувалися збори. Цілком офіційні, де йшла гаряча боротьба і розв'язувано найрізноманітніші питання, і цілком неофіційні, де мова мовилася про опір тим офіційним вирішенням. Радянські — на чолі з Григорієм Химочкою й антирадянські — за проводом Онохрія Литки. Численні й навпаки. Такі, що закінчувалися за годину, і такі, що тяглися аж до «третьох півнів».

— Уже ж комусь не бачити цієї весни, — говорив до найближчих однодумців Онохрій Литка, заховуючи конкретизацію цих намірів навіть від найвірніших товаришів.

— Хай як не воює Литчина «армія», — казав Григорій Химочка, — а ми їй позбиваємо роги. Земля, що за

озерищем, буде вся наша, і на ній працюватиме справжня неможливістьська артіль.

Григорій Химочка, що оце поспішав до сільради, раптом зупинився на вигоні і вп'явся очима якраз в землю, що за озерищем.

— Литка,— промовив здивовано він.— Ще й сніг не зійшов, а він уже з костуром на полі. Товариші! — гукнув Григорій Химочка до сільради, бо вона була звідси не більше, як за двісті кроків.

На ганку сільради, спертому на землю двома рівними, чорними від довгого віку палицями, з'явилося кілька по-статей.

— Олохрій Литка клює он заозерищанську землю,— схвильовано повідомляв Григорій Химочка.

— Та не можить бить! — вигукнув один з них і, як стояв без шапки, кинувся до Химочки.

— Он, не бачиш, Остапе?

— Бачу,— трохи розгублено промовив Остап і, хвилюючись, схрещував руки.

— От гад, як він виконує накази нашого каенес!.. Говорив же!..

— А ти вбив йому, Остапе?

— Вірив,— винувато сказав Остап.

— Так який же з тебе голова комнезамів, коли ти віриш найлютішому куркулеві? Який, скажи? — з серцем напустився Химочка на Остапа Суха Грушу.

— Та я ж думав, що з нього людина! Він же божився, клявся, як не повірити чоловікові?

— А голодному вовкові можна повірити, що він додержить слова і не займе овець? А гадюці можна повірити, коли, звиваючись під твоїми ногами, вона може дістати?

Остап Суха Груша мовчав. Він дивився через яр на заозерищанські лани. Там владно походжав Онохрій Литка, розкльовував важкою ціпурою нетовстий шар снігу і, певне, зважував, коли можна буде виїхати в поле.

Григорій Химочка чекав якийсь час на Остапову відповідь. Але, переконавшись, що той неперушно тримався одного місця, Химочка обернувся до нього і, тоном підкреслюючи його легкодухість та розгубленість, сказав:

— Я ж думав... Що з тебе за неможливість? Ану привести мені Литку! Щоб негайно був тут! Із ціпком і всіма манатками!

Остап Суха Груша миттю повернувся і, як був, побіг просто за сільраду, в напрямку до заозерищанських ланів.

Голова сільради дивився якийсь час йому вслід і, зважуючи Остапову нерозважливість, думав про те, як важко йому доводиться працювати, організовуючи бідноту в артіль неможливіків. Та це його не спиняло. «Раз для нового життя, значить ніщо не стане на заваді»,— думав він.

Тим часом до Химочки стали підходити ті, хто прийшов до сільради.

Знаючи, що голова сільради повертався від ріки, де гаять велику греблю, один із неможливіків спитав:

— А як там, Григорію Федоровичу, чи швидко вже будемо бити каганці? — Він, запитавши, проступився поміж рудуватих свит та коротких кожущків аж зовсім близько до Химочки і вичікуюче став.

— А хіба справжній класовий неможливік питає про це? Він сам має знати, що робиться,— відповів на його запитання Химочка.

— Я своє одробив,— сказав той багатозначно.

— Своє,— протяг Химочка,— а я свого ще, мабуть, не одробив,— зіронізував голова сільради, бажаючи присоромити його.

— А й правда! А й правда! — ухвально загули селяни і геть стерли того, хто так відповів.

— Старе з вас так і випирає. Хоч би думали, що кажете. Голова ж у вас хоч трохи радянська,— журих його Григорій Химочка.

— А правда, Григорію Федоровичу! Правда, голова вже трохи совіцька, а ноги ще чужі. Голова в гуртову кояшню тягне, а ноги до своєї Машки ведуть,— заговорив високий чорнявий неможливік.

— А ти їх, Даниле, пообрубуй! — кинув хтось жартома.

— Та воно б і не жаль їх,— вони капіталістичські, так і руки ж такі: знайшов, примером, гвіздок на смітнику, підкову на шляху та простісіньку латку, сказати б, знайшов, і щоб до гуртового, так де там — додому несеш. Несеш, та ще й заховаш.

— Не такі нам руки й ноги уцеплено,— сказав Матвій Сидоренко.

— Чужі вони. Голови вже наші радянські, а руки й ноги, правда-таки, капіталістичські,— погодився Данилю.

— Та воно й очі не крапці,— перебив високого Данила Матвій Сидоренко.

— І очі,— ствердив Григорій Федорович.— Треба в усьому дійти вершка свідомості. А наші руки, ноги, очі — усе треба перевиховати. За нове життя повинно бути все, а ні — так краще сидіти.

— А куди ж воно піде? — філософськи запитав Данило.

— За Онохрієвого помічника? — запитав хтось.

— Е, ні, хлопці! — сказав Григорій Химочка.— Сиди, але дивися, що твої товариші роблять. Допомагай їм, роби, що звелять, беручкіше ставай тоді до діла, добивайся свого й перемагай!

— Це справедливо,— підтвердив хтось.

— До повної перемоги над нашими капіталістичиськими очима, руками, ногами, вушами та й усім,— зрезюмував філософ Данило.— А хто переможе — справжній активіст. Бо ж куди нам гуртуватися, коли руки тягнуть тільки до себе, ноги залюбки ходять тільки по своє або з примусу, вуші наші чують тільки тоді, коли кажуть «на», а очі весь світ би заграбастали. Що твій Литка із землею. Ти його в потилицю, а він за ціпок та й гира на заозерицанські лани! Ти йому про колектив, що для нього одведено, мов, там землю, а він від самого водохреща тут землю ко-стуром клює.

— Та он його клює Остап,— сказав Матвій Сидоренко, і всі обернулися на поле, туди, де заозерицанські лани.

— Та воно й лишнє ото! За що нам отак над чоловіком сміятися? — озвався руденький, надміру маленький чоловік.— Ну, був колись куркуль, старшинував, а тепер же сам трудиться.

— Це хто там? — суворим голосом озвався філософ Данило.

— Я кажу,— показав голову чоловік з білими, мов стиглий бавовник, віями.— Я кажу,— скрикнув він і демонстративно вийшов наперед.

— А, опортунистий,— протяг грізно філософ.— Ти, Гнидо, дуже погану звичку взяла. Чуєш, Гнидо?

— Я? — помітно образився чоловічок з стиглим бавовником на віях.— Я погану звичку взяв?

— Ти, Гнидо!

— Я-то? Яку звичку? — ще більш обурився Іван Гнида і змахнув рукою по білому бавовнику.

— Та так, що як кусала ти нашого брата ще до революції, бідняка, значить, та так і залишилася на тому місці.

— Де я залишився? — кипів Іван Гнида.

— У бідняка в рубцях, Іване Силовичу, — докірливо відповів йому чорнявий Данило. Відповідь його гучно вкрилася ухвальним реготом усіх присутніх.

— Я в бідняків на шії? Ти докажеш мені? Докажи!

— Що там доводити! Опортунистий ти, Гнидо, наскрізь. Куркулів захищаєш. Литку треба кусати, а не нас. Литку, бо ми як натиснемо нашим пролетарським нігтем, то з тебе тільки кожушок останеться.

Іван Силович аж підскочив. Він викрикнув якесь лайливе, образливе слово і з усіх ніг побіг до сільради.

Незаможники випровадили його новою хвилею схвального реготу. Хтось нагадав про заозерище, і всі почали пильно стежити, що зробить Остап Суха Груша з Онохрієм Литкою.

— Ага, він таки веде його, — сказав Григорій Химочка. — Ще й приведе, — висловив він недовіру.

— Веде! Веде! — загукали разом незаможники. Вони постояли трохи, і всі рушили до приміщення сільської Ради.

— Так що, там сьогодні чимало зробили, Григорію Федоровичу? — запитував Химочку незаможник Данило, ідучи з ним поруч.

— Незабаром закінчать. Сьогодні там працює півтори тисячі людей.

— Значить, таки поб'ємо каганці, товаришу голово?

— Завтра поїдуть до міста умовляться про устаткування турбін.

— О?! — з недовірою протяг Данило. — Невже ж так швидко?

— Греблю за кілька днів закінчать, і коли ніщо нам не перешкодить, то на весну працюватиме великий млин, а Багву заллємо чистим світлом електрики.

— От, брат, що наші роблять! — захоплено вигукнув сусіда зліва.

— Не роблять, а робимо! Ми все це робимо самі, за твердим планом, свідомо й певно, як каже товариш Холод.

— Оце дійсно правильно, — почав Данило. — Той, хто твердо не знає, що саме йому робити і куди йти, ніколи не дійде до берега. Його корабель потонеть і навіть не від бурі, а просто згине, гойдаючись на багні. Такому кораблеві

не треба моря — він згине і в нашій багвянській калюжі, — закінчив свої ствердження Данило і показав на те місце, де завжди по весні буває велика калюжа.

— Калюжі позасипаємо, — вимовив Григорій Химочка і пішов у коридор разом з усіма.

Оббиваючи від чобіт липкий сніг, вони важко гупали по старих дошках і всі прямували до приміщення сільради, бо так водилося завжди — раз приходив Григорій Химочка, незаможники — тут як тут.

— Та я за нас не боюся, — відповів на Химоччину репліку сільський філософ Данило. — Ми не згинемо. Згине, товаришу, хтось швидше, — і, сказавши це, Данило виглянув у вікно.

— А Остап іде сам! Мабуть, знову переконав його Онохрій Литка. Певне, відпустив його, — зауважив Данило, звертаючись до Химочки.

— Пошлемо міцнішого, а не візьме — тоді гуртом, — кинув Григорій Химочка.

— Організованість велике діло. Так же, Михайле?

Михайло мило посміхнувся.

— Звичайно, так.

— На те ж ти Михайло Ковбаса, щоб говорити таку правду.

Данило ще вдруге виглянув у вікно, гнівно ударив рукою об полу й пішов до Григорія Федоровича.

— Остапа треба вчити, бо з такої голови вийде не щось інше, як пшик, — говорив він до товариша.

III

У Попельнянському районі Багва не було єдиним селом, де куркульня виступала проти колективізації зімкненим фронтом. Відчувши кінець своєї історії, степові хутори, насаджені глитайською рукою самодержавства, раптом зруйнували простори, що їх роз'єднували віками, злилися в єдиному прагненні — чинити опір, стати на важкій чорноземлі товстою ногою і не зійти з місця. Хапаючись за найменшу зачіпку, вони виступали при кожній нагоді, збільшували щоразу свої сили і від захисту своїх гнізд переходили до відвертого наступу. Від закопування хліба, агітації та щоденних провокацій вони переходили до пічних пожеж, убивств місцевих робітників, наклепів, підкупів нестійких незаможників, загроз. Район запалав з усіх

кутків. Боротьба рішуче відкинула наївне гасло нейтральності, заперечила убогу сільську філософію «моя хата скраю», поставила дві сили віч-на-віч, груди проти грудей.

Андрій Діденко ходив із кутка в куток і чекав на голову Попельняпського райвиконкому Михайла Товстодума. Свіжі відомості про події в районі, що він їх терпляче витягав із телефонної трубки протягом цієї безсонної ночі, не могли гарантувати йому відпочинку й вдень, а думка про позицію Михайла Товстодума, з яким він має сьогодні остаточно домовитися, хвилювала його більше над усе.

У кімнаті бюро райпарткому, як і в усьому приміщенні, було ще зовсім порожньо. Андрій Діденко, користуючися з цього спокою, обмірковував плап наступу і тих конкретних заходів, що їх треба було вжити зразу ж, щоб забезпечити своєчасне збирання врожаю, не здати позицій у колективізації. Не заповнені дією хвилини повзли ледачо. Товстодум не приходив, і Андрій Діденко вирішив ще телефонувати йому. Але коли він узявся до апарата, щоб викликати з дому голову райвиконкому, у коридорі хряпнули важко двері, почувлися поважні кроки, і зразу ж за ними з'явилася товста постать Михайла Товстодума.

— А я хотів ще дзвонити, — зустрів його Андрій Діденко.

Михайло Товстодум поважно протер сиві вуса і важко сів на стілець. Говори, мовляв, що ти маєш сказати, і більше не турбуй мене, літню і поважну людину, такої ранньої пори.

Діденка вразив цей його вже надто надзвичайний спокій та байдужість, що виходили в нього з кожної шпари, і він не стримався, щоб не почати розмови в трохи нервовому тоні. Не більш як за хвилину він розповів Товстодумові про найтяжчі села. Розповідав докладно, наполягаючи на прориви, але Михайло Товстодум блаженно попихкував люлькою і зрідка, наче з великого задоволення, протирав великі сиві вуса, густо задимлені перегаром тютюну. Коли ж Андрій Діденко скінчив, Товстодум витяг із рота люльку і, легенько постукуючи нею по рубцеві стола, виклав свою теорію про передчасність та навіть і шкідливість такого темпу колективізації.

Діденка схвилювала ця відповідь над усе, і він вирішив говорити з ним цілком одверто, офіційно.

— Так, значить, ти, Михайле, вважаєш за потрібне чекати, як буде, і стверджуєш, що ми провалимося?

— Я цього не говорив, Андрію. Я сказав, що нам буде

неймовірно трудно. Я сказав, що з такими темпами ми зірвемося. Я сказав...

— Для мене ясно! — перебив його Діденко.— Значить, ти додержуєшся тої думки, що партійний комітет, і оточуючий, і районний беруть неправильну позицію.

— Я так не сказав,— заперечив Товстодум, уклавши люльку під вуса.— Не говорив, заявляю тобі, Андрію, офіційно як секретареві партійного комітету.

— Тоді я тебе не розумію,— хвилювався Діденко.— Ти знаєш, як безконечно погано, коли людина не знає, на чому вона сидить.

— Я знаю, на чому сиджу,— сказав з ледве помітною образою Михайло.— Те, що я голова райвиконкому і член бюро парткому, здається, зобов'язує мене...

— До невизначеності? — перебив його Андрій Діденко.

— Я посідаю цілком виразну позицію.

— Ні два ні півтора! — гнівно заявив Андрій і встав з місця. Він заходив уздовж великої кімнати. Пильно обмірковуючи щось, Діденко часто і багатозначно поглядав на Товстодума. Той сидів мовчки і рівно дивився на вулицю. Може, рішуче поставлена перед ним вимога визначити, як він ставиться до того, про що йшла мова, а може, просто образа його, літнього чоловіка, на Андрія Діденка почала хвилювати його і примусила мовчати. Момент був дуже відповідальний. У районі почали брати гору куркулі. Рух за колективні господарства припинився зовсім, у кількох селах куркулі та їхні підбрехачі побили активістів, розтягли зібраний реманент і домоглися того, що більшість організованих колгоспів були напередодні майже повної руїни.

Андрій Діденко повернув із кутка і став просто перед Товстодумом:

— Ми повинні намітити певні пункти й дійти того, щоб у цих селах організувати зразкове суспільне господарство,— заявив він, намагаючись розігнати Товстодумову сонливість.

— Цього ми не дійдемо. Ти, Андрію, надто романтична натура, сказав би я! Ти послухай старого чоловіка. Те, що ми за цих два тижні не маємо зовсім нового припливу до колгоспів, а навпаки,— з колгоспів люди розбігаються,— цілком законна річ.

— Як то? — обурився Андрій.

— Тобі немає з чого обурюватися! Це річ, я кажу, дуже

проста, її треба тільки зрозуміти. Зрозуміти! — підкреслав Товстодум.

— То ви мені з'ясуйте її з вашого погляду,— кинув Андрій.

— От я й з'ясуюю тобі. Селянин наш відсталий, селянин наш забитий, дикий, сліпий, як кріг, глухий, як черв'як, і боязкий, мов заєць, коли справа йде про його питку. Звичайно, добре було б мати колективізоване господарство на всі сто. Звичайно, це було б ідеально, але досвід доводить, що селяни до цього ще не доросли, і нам треба на це зважити.

— Говоріть точніше, товаришу! Я не розумію, що й кого ви маєте саме під словом «селяни».

— Селяни,— простодушно заявив Товстодум.— Я маю на оці селян, які не розуміють, що їм буде в сто разів краще в колективізованому господарстві, аніж у індивідуальному.

— І куркулів?

— Це питання для мене не зовсім ясне. Я думаю, що справу приймання куркулів до колгоспу ми повинні розв'язувати з погляду господарчої ефєктивності і широкої, підкреслюю, широкої політичної доцільності.

— Ясніше,— кинув Андрій і пильно звів очі на Товстодума.

— Ясніше? — протяг Товстодум.— Ясніше, мені здається, так, що ми в нашому Попельнянському районі повинні будемо допустити в артілі й куркулів.

— Ти це серйозно кажеш?

— Цілком серйозно. Це велика політика, про яку забувати є партійний гріх.

— Значить, Онохрія Литку треба взяти, на твою думку, до артілі.

— Я це говорю персонально і конкретно. Я висловився принципово. Прин-ци-по-во, розумієш мене? — нервово пояснив Товстодум.— Литка, на мою думку, не такий уже й страшний, яким його видає Григорій Химочка.

— Курчатко,— іронічно вимовив Андрій.

— Може, й не курчатко, але не такий, яким він здається Григорієві Химочці. Не можна ж таки перебільшувати сил наших ворогів.

— А розвал колективів? — запитав Андрій Діденко.

Товстодум протер закурені вуса.

— Пояснювати все тільки куркульською агітацією,

куркульським наступом — це виправдовувати в такий спосіб усі наші помилки. Причини такого ставлення селянства до колгоспів лежать глибше. І нічого тут притягати за уши куркулів.

— От тепер ти, Михайле, сказав точніше. Тепер для мене цілком ясно, що Михайло Товстодум бере не тільки певну, але й одверто ворожу нам позицію.

— Не кидайся, Андрію, такими словами! Це терор. Ти користуєшся з прав секретаря більше, ніж можна.

— Я не кидаюся словами, я встановлюю факт. Твоя позиція, Михайле, не має нічого спільного з партійною лінією.

— Дуже радий, — задьористо відповів Товстодум і аж скочив із стільця. Він затупцював на місці, нервово витер сиві товсті вуса, схвильовано заблимав повіками і, ошкірюючись на Андрієві твердження, почав енергійно доводити правдивість своєї позиції.

— Підтримувати те, що, може, й помилково, сказали інші, — це найлегше, — заявив Товстодум, — але працювати конкретно в наших умовах куди важче, ніж говорити. Нам треба мати більшовицьку гнучкість. Ти, розуміється, секретар парткому, і ти відповідаєш у першу чергу за все, але знай, що й я відповідаю.

— Колективно. Ми всі відповідаємо, — ствердив Діденко.

— Іменно всі, — підкреслив Товстодум, — і я тобі від усіх, принаймні від більшості, заявляю, що ми з тією лінією, яку ти провадиш, провалимося. Ми програємо. Нас ловко використають куркулі, і колективізації буде край. Хіба це лінія? — зупинився старий, важко дихаючи. — Хіба це лінія, коли цілий актив району день і ніч сидить на цій роботі? Нам треба негайно ж узяти менші темпи, оглянуться. Нехай селянин піде до артїлі не з нашої агітації, а з своєї свідомості, із свого глибокого переконання. Тоді артіль буде справжньою.

— Довго ждати доведеться, товаришу Михайле.

— Довго, так зате ж буде справжня колективізація. Не можна ж іти напролом у питаннях, які вимагають часу і докладного вивчення. Треба зважити. Дати подумати.

Михайло Товстодум говорив би ще довго, але, помітивши, до Діденко давно не відповідає на його твердження і, мабуть, не слухає, змовк.

Задоволений із своєї перемоги, — він так уважав, — голова райвиконкому сів у глибоке крісло і не менш глибоко

замислився. На думку йому чомусь спливла його давня робота в акцизному управлінні, початок революції, захоплення нею і лідерство, хоча й у «волосному масштабі», у партії соціалістів-революціонерів. За цим думки його перестрибнули до моменту розриву з есерами, виступу проти них і ліквідації есерівської організації. Згадавши саме це, Михайло Товстодум, який вважав себе за зразкового більшовика-практика, задоволено посміхнувся і дійшов такого висновку: «Якраз те, що я перш, ніж вступати до більшовиків, був два рази есером, так мене підкувало в питаннях селянської політики, без якої тепер довелось б, як і багатьом, або механічно виконувати директиви, або плентатися в хвості. Але ясно, що справжній більшовик, справжній лєнінець не може сліпо виконувати інструкції, хоч би вони були золотими». Розмірковуючи так, Михайло Товстодум дивився у вікно і зараз якраз зауважив, що повз нього блімнула чиясь невеличка постать.

— Мабуть, Химочка приїхав,— промовив Товстодум. У тоні його почулися нотки, з яких можна було твердо зробити такий висновок, що Михайло Товстодум прощав Діденкові не тільки те; що Андрій Діденко, як казав Товстодум, незадовільно орієнтувався в питаннях політики на селі, а й те, що Андрій Діденко не був членом партії соціалістів-революціонерів. Адже ж, на тверде переконання Михайла Товстодума, кожний, хто жив на Україні, а тим наче «активні українці», що були з діда-прадіда селянами, як він говорив, не могли на початку революції не належати до тієї партії, яка на своїх прапорах несла гасла захисту селянських інтересів.

— Химочка,— відповів Андрій.— У нього вчора була нарада. Я йому дав завдання перевернути Багву.

— І даремно. Григорій Химочка хороший парень, але він рубає з плеча.

— Командир,— кинув Андрій Діденко, зрозумівши, що саме мав на думці Товстодум.— Він ніколи не піде на поступки куркулеві. Це я знаю, і тому спокійний за Багву.

— Він не гнучкий. Робітник у наших умовах має бути дуже гнучким,— поважно заявив Товстодум.

— Гляди, Михайле, щоб твоя теорія не пригнула тебе до куркульських агентів.

— Це казна-що,— скочив з місця Товстодум.— Ти ображавши мене як члена партії,— захвилювався він.

— Ти даремно гарячишся,— відповів спокійно Діденко.

— Я цілком свідомо загострюю це питання. Тебе треба застерегти і лікувати.

Товстодум аж скрутився. Він забігав од дверей до столу і, дуже хвилюючись і нервуючи, затарабанив щось про свої заслуги. Побігавши трохи і зваживши, що його хвилювання зовсім не впливає на Андрія Діденка, Товстодум дійшов до крісла і знову сів.

— Це неймовірна образа! Я десять років працюю в партії, і мені ніхто і ніколи не робив жодних закидів.

— Я дуже радий, Михайле Петровичу, за вашу особисту справу, але це не може спинити мене. Партія наша каже, що членів партії ми оцінюємо тепер не за їхнє минуле, а за практичну роботу.

— Так ти мене за куркульського агента вважавш?

— Ви повинні визнати свою помилку. Інакше я поставлю це питання на бюро райкому.

— Став,— схопився Михайло Товстодум.— Раз ти не можеш зо мною по-товариському розв'язати, став на бюро райкому!

— Ви по-товариському не хочете визнати ваших помилок,— заявив Андрій Діденко.— А крім того, є такі питання, що вони потребують не товариського, так би мовити, сімейного, дружнього вирішення, а цілком офіційного,— закінчив секретар партійного комітету.

— Не знаю,— промовив важко Михайло Товстодум і одразу ж змовк.

На порозі з'явився Григорій Химочка.

— А я вас у райвиконкомі шукав,— вимовив піднесено Григорій Химочка і обом одразу потис руки.

— Тобі, Андрію, праву, а тобі, Михайле, ліву,— жартував голова сільради.— Ну, брат, учора була музика.

— Розкажуй, ми якраз на тебе й чекали,— сказав Андрій Діденко.

— Та що там розказувати. Звичайно, Іван Силевич...

— Гнида? — перепитав Андрій.

— Та Гнида ж. Він такої вчора нам заспівав, що хоч із села тікай. Ви, каже, руйнуєте господарство. Ви, каже, ведете всіх до голоду, ви, каже, хочете силою колективізувати селянство.

— Та воно, мабуть, трохи є? — іронічно не то запитав, не то ствердив Михайло Товстодум.

— У нас? — схопився Химочка.

— У вас,— відповів спокійно Товстодум.

— У Багві, товаришу Товстодуме? — ще з більшим подивом запитав Григорій Химочка.

— Та хоч би й у Багві.

— Це дурниці! Кому-кому, а вам, Михайле Петровичу, агітувати так не личить.

Товстодум образився: широке, чисто виголене обличчя його враз зашарілося, а очі трохи злякано застрибали і уп'ялися в Химочку.

— Як агітувати?

Химочка не відповів, немов не чув його, продовжував оповідати далі.

— Усьому хід дає Литка. Він збирає в себе своє товариство і всім заявляє, що заозерищанська земля не буде артільною, а їхньою, як і було. Ходить уже на ту землю, і в селі, певне, немає і п'яти десятків чоловік, які б на сьогодні вірили, що Литчина земля та земля інших глитаїв, яку вони десятками років обробляли, може лишитися за колгоспниками.

— А незаможники? — запитав Діденко.

— Незаможників малувато. Данило Крепак — хороший парень, Вольга Боса, Микола Чубук — молодець, ще два-три, середняк — Матвій Сидоренко...

— А Остап Суха Груша?

— Остап, товаришу Діденку? Слабенький він дуже. Християнин великий. Учора послав його Литку привести. На землю ходив, за озерами. Так Остап, знаєте, і того не зробив. Відпустив його. Ну, та чепуха — президія комнезаму прийняла... — захоплено вимовив Химочка.

— Що прийняла? — перепитав боязко Товстодум.

— Суцільну колективізацію Багви.

— Ого! — іронічно зауважив голова райвиконкому. — Химочка глянув на нього трохи здивовано і, ніби пробачивши йому цей тон, пересів ближче до Діденка і докладно розповів йому про все, що було вчора на засіданні. Закінчивши інформацію про підготовчу роботу до суцільної колективізації Багви, Григорій Химочка попрощався і зразу ж вийшов.

У кімнаті запанувала напружена тиша. Андрій Діденко сів до праці, а Михайло Товстодум сидів у кріслі і рівно пошихкував рудуватим димом люльки.

Сергій Голубенко поклав телефонну трубку і одразу ж забув, що на нього чекали в партійному комітеті. Він розмірено ходив великими ногами з кутка в куток, доходив до стіни, спиняв на ній коротко та недовірливо око і зразу ж вертав назад. Здавалося, Голубенкові закоротка була його колосальна кімната, він хотів якось розсунути стіни: не там йому стояв стіл, надто бородато виглядав Маркс, і навіть ніби іронічно посміхалася електрична лампа. Усе це помітно дратувало його, нудило і навіть гнітило, але з кімнати Голубенко не йшов. Він, певно, обмірковував якусь дуже важливу чи важку справу, бо брови його зовсім осіли аж на ніс, чоло було геть усе в брижах, і никла низько, аж на його високі груди, голова. Іноді Голубенко звертав із середини кімнати і підходив до вікна. Притиснувши лоба до вогкого шкла, він мовчазно дивився на вулицю. Там гуркотили запізнілі селянські вози, бігали по шляху кури, проходили товсті свині чи з глухим шумом злітали хмари сіреньких рухливих горобчиків. Зима була на відході: незабаром мав війнути з стенів теплий морський вітерець, заюшити землю в крижану воду і геть знести все.

Тоді в провінціальних містах настає лагідна весна. Цвірінькають веселіше обмиті горобчики, пишуть десь за роєм гармонійка та чути веселий, життєрадісний гелгіт молодиків. Тоді кінчається повна незручностей зима і настає захватна і, може, єдина для багатьох з тих провінціалів молода весна. Але не про весну зараз думав Сергій Голубенко. Зовсім не це журило його високе лице з міцними короткими вусами, не те смутило його чорні, аж трохи рудуваті очі. Сергій Голубенко ось уже кілька місяців безсило борсався з одним питанням і ніяк не міг його розв'язати.

«У громадських, у партійних справах, у найскладніших ситуаціях я ніколи не вагався, а тут не можу покласти краю такій, по суті, дрібниці,— думав Голубенко.— Це ж тільки звичка. Хто сказав, що те, до чого ми звикли, якраз і є те, що найближче відповідає сучасним вимогам. Це ерунда. Вона...» Тут Сергій Голубенко увірвав свою думку, обернувся до дверей.

— Варвара Олексіївна ось передала вам записку,— промовила звичайна собі, яких тисячі, домашня робітниця

і передала до Голубенкових рук невеличкий білий конверт.

— Дякую,— промовив сухо він і заховав листа в кишеню.

Домашня робітниця мовчки вийшла.

Сергій Голубенко сів до столу, розгорнув, видно, похалцем списаний аркушик паперу, став читати.

«Сергію,— починалася записка,— я їду на два тижні на село. Не говорила тобі про це, бо стосунки наші останнім часом такі, що я боюся... («Бою-у-ся»,— протяг трохи гидливо Сергій) до тебе підходити з якимись питаннями. Думаю, що ти сумувати не будеш.

Варя»

Голубенко пробіг записку знову і, дочитавши її до краю, підкреслив закінчення: «Думаю, що ти сумувати не будеш». Він посидів, кинув папірець і конверт просто на стіл, потім переклав його на інше місце, знову взяв його і знову переклав.

— Вона нізащо б такої записки не написала. Васса сильна, як залізо, а це записка звичайнісінького раба,— вимовив Голубенко вголос і знову заходив по кімнаті. Він пригадав, як одного разу Васса єдиним словом примусила його скоритися, і Голубенкові стало приємно, що вона тепер цілком належала йому. Він усміхався, згадуючи більші і дрібніші випадки, Вассине гостре слово, її повну відданість йому і те, що він її, Вассу, любив. Та цей настрій панував недовго. Голубенко згадав про дружину. Вона не була струнка, як Васса, і не була приваблива та ніжна з ним.

— А чому вона ніколи не була така ніжна? — зовсім несподівано запитав себе Сергій Голубенко. Він зараз забув, що Варя почала з ним жити тоді, коли не знали жодної хвилини для себе. Голубенко не міг зрозуміти того, що, пройшовши той шлях аж до теперішніх надто холодних стосунків, Варя тепер соромилася виявити свою ніжність, бути такою, як вона хотіла, віддати йому без контролю свої почуття. Сергій не знав, що не один раз, не одну ніч Варя просиджувала біля його ліжка і тихо, мов найлегший степовий вітерець, обгортала його сонну

постать тою глибокою безмежною ніжністю, яку може дати тільки жінка, що багато вистраждала. Але відкритися, віддати йому всю глибину тієї ніжності Варя не могла, соромилася.

У Сергієвій уяві виразно стала Васса Полуботько. Він замислився, уявляючи собі Вассин високий стан, її стрункі й рівні ноги, зведені до кісточок найпомірнішим конусом. Сергія захопив цей образ, і він став пригадувати їх докладно. Вассині ноги ніяк не видавалися йому тонкими, але й товстими вони теж не були. Міцна округлість їх м'яко спадала біля витонченого коліна, помірно переходила нижче, пропорційно збільшуючи неслабкі литки, і закінчувалася тонкою, наче вирізьбленою кісточкою. За такі ноги Україна не раз терпіла від Сходу тяжкий ясир, а за очі її та м'який глибокий голос, що його мала Васса Полуботько, Україна справді мала право пишатися своїми доньками. Бо й справді, Вассині очі були такі великі і чорні, що дивитися в них Сергій не міг, боявся, хвилювався, а Вассин надзвичайно м'який і повний розкритого кохання голос міг захопити навіть мертвого. Принаймні Сергій Голубенко був цілком певен цього. Побачивши її вперше в концерті, коли до міста приїздила «Думка», Сергій Голубенко забув про все і стежив тільки за нею. Він кинув своє місце в ложі, перейшов до партеру і сів ні далеко, ні близько від неї. Він горів роздивитися її краще, ближче. Раніше Сергій Голубенко ніколи не зустрічав Васси в цьому місті.

Він побачив її вперше тут, коли полями йшла весна, і, будучи трошки поетом, як і більшість українців, Голубенко захоплено подумав:

«Вона народжена цієї весни. Вона могла прийти тільки з наших степів, з розлогих степів старої козацької давнини». Він довго думав так, линув думками у зморшки літ, перекидав закушені кров'ю сторінки степу. «Це там, на збитих копитами степах, могла народитися вона і, схоронена від погляду людського, прийшла до наших днів».

Такі романтичні думки снував Сергій Голубенко, уперше побачивши Вассу Полуботько. Але в дійсності історія цієї таки справді вродливої жінки була далеко простіша. Вона таки справді народилася десь у степах, прожила там свої роки в достатку козацько-старшинської спадщини, тут зустріла революцію і геть пішла з нею з села, коли її, Вас-

су, як і першу п'ятдесятятинну¹ «революцію», село одкинуло на смітник історії.

Васса Полуботько чимало повешталася з «універсальниками», зналася з найвидатнішими з них і, як жінка не без доброго розуму, швидко зрозуміла нетривкість та марність тих універсалів. Це вона побачила не тільки на прикладі повстань окупованих робітничих центрів, а й на селах, що саме й примусило Вассу зважити та й одкинути всю нетривкість її первісних ідей.

Повернувшись до свого села і дочекавшись там, доки колишні наймити, ковалі та інша Петра Полуботькова челядь геть-чисто рознесла старе полуботьківське дворище, а старого Петра вкинула в педокопану криницю і залила водою із пригорщ, Васса махнула із села і більше туди не поверталася. Сусіди знали, що Васса не дуже співчувала своєму батькові, який здавна горнувся до царських служак, знали її, як «українку» — усупереч батьківській офіційній чорносотенності і, власне, оці, так би мовити, «партійні» розбіжності врятували їй життя. Вассу не кинули разом з батьком у копанку, але й великої пошани за її «революційність» теж ніхто не виявив. Може, хто сказав колишній Полуботьковій челяді, що Васса Полуботько мала за чоловіка міністра земельних справ УНР невідомого скликання, і вони саме через це відкинули її попередні «заслуги», які вона виявляла ще дівчиною, а може, й справді «заслуги» ці, що, коротко кажучи, полягали в тому, що у Васси було святе євангеліє українською мовою, не були помітнішими, а звідси й зрозумілішими для невдячної безграмотної челяді. У всякому разі, вона подбала про те, щоб якомога швидше кинути цю невдячну челядь і переїхати до міста. Тут Васса жила якийсь час на давні заощадження; трохи пізніше, коли ті заощадження було витрачено, вона перебивалася за рахунок свого гардероба, а коли витратила й це, Васса вступила до канцелярії земельного управління і там працювала аж до того щасливого дня, коли вона на свій (дуже скромний!) погляд упіймала Сергія Голубенка, голову окрвиконкому і, помітивши його надмірну зацікавленість, дозволила йому провести її аж додому. Це було не дуже пізно, але й не рано. Це було тоді, коли ще не згасє ледь-ледь багряніюча

¹ Петлюрівський універсал про 50 десятин земельної власності (прим. авт.).

тінь далекого заходу і коли ще не народжується нове світання.

Сергій Голубенко пробув у Васси того вечора досить довго і вертав додому стомлений, ніби відбув він щонайменше півдесятка найнервовіших засідань. Але він був щасливий. Сергій Голубенко відчував найсвіжіші подихи весни, дух повної брості, що ось-ось ладна була розпукнутися, та буйне шумування крові. Сергій Голубенко відчув останні доторки молодості, бо йому вже тоді перекинуло за тридцять шість. Він не був ані згорблений, ані сивий. Покоління, до якого належав Сергій Голубенко, вмирає молодим. Воно могло твердо знести дві війни і, закінчивши другу, що була для її учасників ще важча, ніж імперіалістична, зуміло пройти дві третини своєї путі до межі, де закінчується молодість.

Від часу цієї зустрічі минуло щось понад рік, час цілком достатній, щоб зблідло бодай-яке захоплення, але Сергій Голубенко почував себе й сьогодні таким самим захопленим, як і першого вечора. Васса Полуботько полонила його до крихти. Він знав тепер її цілком, до дна, але що більше пізнавав її Сергій, то більшої сили набирали його почуття, неблаганніший ставав його до неї потяг.

Сидячи над дружининою запискою, Сергій Голубенко думав якраз про цих двох жінок. Про одну, що з нею прожив понад десяток років, з якою він пройшов важке гетьманське та польське заплілля і з якою тепер його зв'язувала тільки спільна стеля кількох суміжних кімнат, і другу, що він пізнав її недавно, що з нею Голубенка єднали не тільки його найсильніші почуття, а навіть околиці повітря. Сергія Голубенка давно почала гнітити думка про його нечисте сумління щодо дружини. Він ходив до Васси, намагаючись, щоб його ніхто не бачив, і до сьогодні був переконаний, що Варя нічого не знає. Сергій навіть був певен, що коли б Варя дізналася, вона б йому сказала про це одразу, і коли б він не розв'язав цього питання у спосіб повороту до старого, Варя кинула б його і пішла собі геть. Адже їх ніхто не тримає. Адже Варя скільки разів говорила йому, що коли тільки в їхні стосунки почне протікати холодна вода, кожний вільний робити, що йому завгодно. Правда, їх зв'язувала ще дитина, але що важило це питання, коли дужого синьоокого Володслава вони любили однаково віддано і однаково безмежно. До того ж йому було вже понад п'ять років, а через

десять-п'ятнадцять років, коли він зможе не тільки захоплено гарцювати на «конячці» з палички, а стати за одного з рушіїв соціалістичного суспільства, статеві і родинні стосунки так зміняться, що він не зможе навіть зрозуміти старих батьківських офір, коли чужі одне одному батьки заради задоволення своїх егоїстичних почуттів примушували себе жити разом з єдиних міркувань — мати однакове право дивитися на дітей.

— Дитині потрібні насамперед міцні м'язи, здорова голова та добрі нерви,— говорила якось Варя.— Тож зовсім не має значення, де й хто їх дасть їй. Ми повинні виховати насамперед міцного громадянина. Батьківська любов так врятовує дітей, як соломинка того, хто тоне, вона стільки додає до їхніх якихось особливих вигаданих почуттів, як приписаний зліва нуль.

Такі погляди тішили Сергія, але разом і непокоїли. Він дуже любив мигдалеюкого, лобатого Володислава і боявся, що розлука з Варєю розлучить його одночасно й з сином. Тому, власне, Сергій Голубенко так старанно охороняв свою любов з Вассою від людського ока і дуже не хотів, щоб про неї дізналася Варя.

— Але далі її обдурювати не можна. Це нечесно. Нечесно,— повторив Сергій Голубенко і, згадавши про засідання, схопився, мов опечений, і кинувся до столу.

За якусь хвилину він прощався з сином і виходив за двері.

Рожевий, кучерявий Володислав усміхався до нього своїми великими очима й салютував йому, як справжній піонер.

v

Дмитро Холод простяг праву руку. Трохи первовим рухом він зняв з апарата трубку і тихо, але категорично вимовив:

— Прошу, дев'ять сорок вісім.— За цим у кабінеті настала хвилинка тиша.

— Його, мабуть, немає вдома,— тихо зауважив на Холодове мовчання товариш Борзенко. Він прийшов на засідання раніше від інших, щоб розповісти Холодові про заводські справи, і тепер очікував на початок засідання.

— Повинен бути,— заперечив Борзенкове припущення

Холод.— Сьогодні маємо ми розв'язати цілу низку найпекучіших питань і зокрема обговорити справу колективізації.

— У нього своя колективізація,— кинув іронічно Борзенко.

Холод нервово сіпнув правою бровою й нічого не відповів. Він прекрасно зрозумів Борзенків натяк, бо в Голубенкових справах був поінформований не згірше, ніж Борзенко, проте натяк цей видався йому зараз дуже недоречним, непотрібним.

— Він голова окрвиконкому,— сказав Холод ніби в трубку.— Зрозуміло, що справ у нього багато. Відповівши, Дмитро Холод знову зняв трубку, а Борзенко якимось винувато й раптово обернувся і пішов до столу.

— Прошу, дев'ять сорок вісім.— У кабінеті знову настала хвилинна тиша.

— Дев'ять сорок вісім? Сергій? Говорить Дмитро Холод. Холод,— притиснув він.— Немає? Пішов уже? Ага, це Парася.

Дмитро Холод поклав трубку і не зовсім привітно глянув на Борзенка. Той помітив секретарів погляд, знітився якось і удав, що він нічого не зрозумів із Холодового зауваження. Кабінет був досить великий, і Борзенко мав куди одійти, щоб не потрапляти Холодові на очі. Він почував, що репліка його була недоречна, навіть невитримана, міщаниста, не гідна керівника заводської парторганізації. Холод чекав на Борзенка, але він зайшов аж у найдалший куток і зупинився біля діаграми, що показувала динаміку зростання колективістичного руху в окрузі. Борзенко читав її зараз з надзвичайною увагою, вивчав, придивлявся. Вертати до секретаря парткому після такого зауваження Борзенкові не хотілося.

Дмитро Холод відповів ще на кілька викликів із районів, переговорив з Василем Лимаренком, заспокоїв схвильованого Голубенковою відсутністю техсекретаря Копичку, переписувача чужих думок, порадив, кого з комсомольців посилати на посівну кампанію і, впоравшись, вийшов із-за столу і теж підійшов до діаграми.

Перевіривши, що Борзенко дуже уважно вивчав її, Дмитро Холод показав пальцем на останні покажчики за п'ятиденку і тихо сказав:

— Дурниці. Колективізацію, товаришу Борзенку, міряють тепер не на діаграми. Те, що відбувається в нас

на селі, ще не має жодної форми технічного виміру. Хто не бачив того на власні очі, той ніколи не зможе пізнати і, головне, зрозуміти теперішнє село.

— Ти говориш про бабські бунти? — запитав його Борзенко, трохи підлещуючись.

— Я говорю про селянина. Селянин переживає тепер те, чого нам з тобою не довелося переживати. Ми з дитинства зростали на капіталістичному заводі, і ніхто з нас ніколи не мав того отруйного почуття дрібного власника, що ним було словнене геть усе дотеперішнє селянинове життя. Я кажу саме про те, що за дванадцять років революції наше незаможне селянство пішло на сотні літ уперед. Те, що капіталістична фабрика, капіталістичний завод протягом десятиліть виховував нас саме як своїх антиподів, і саме тих антиподів, що не тільки заперечать цілий капіталізм, а й, розбивши його, збудують вищу суспільну форму — соціалізм, — було нам відоме давно. Але те, що за дванадцять років революції із селянина, нехай і незаможника, ми зуміли виховати того, хто стає тепер за основу колективістичного руху, і не липового, не спожиточного, а таки справжнього колективіста, того, хто вже стає часткою соціалізму, — це для мене — скажу тобі одверто — трохи несподівано. Я пам'ятаю добре попередні роки. Я знаю, з якими труднощами доводилося нам переключати незаможників на виробництво, як важко було поборювати серед них споживацькі настрої...

— Те, що тепер відбувається, це знаменита річ.

— Воно не відбувається, товаришу Борзенко. Сенса цього якраз і полягає в тому, що воно не механічно відбувається, а ми його робимо свідомо, за твердими планами.

Борзенко невиразно посміхнувся. Але Дмитро Холод зрозумів ту посмішку і відразу ж відказав:

— Я кажу не про відсотки, а про політичні плани. Я маю на увазі організацію великого соціалістичного господарства нашої республіки, нашого Союзу. Я, сказавши так, маю на увазі перекраєння цілого світу. Я думаю про зразково організоване соціалістичне господарство нашого Союзу, я думаю про перекраєння Польщі, Німеччини, Англії, Америки, — закінчив захоплено Холод і обернувся до столу.

На столі нервово деренчав апарат, ніби трубка його закипала від настирливої вимоги підняти її, а з дверей з'явилося водночас кілька нових постатей.

— Я вас слухаю. У Багві погано? Паніка? Товаришу Химочко, як вам не сором? Не здоласте самі куркулів переробити? Литка? Ну то й що ж, що Литка? Хіба Онохрій Литка один на всю округу? Та знаю все. Треба організувати бідняків. Незаможників організувати треба. Ну, от тобі й маєш! Знову ти своє. Та хіба ж у тебе тільки? Гнида, кажеш, запродався Литці? Вивідує все і односить йому? Так чого ж ти в паніку кинувся? Гниди в нас, на жаль, ще не перевелися. Бить їх треба! Безжалісно! Чуєш? Темнота це. Чи приїде хто?.. Сьогодні на комітеті стоїть питання. Можливо, хтось поїде. Я знаю, що мало робітників. Але ж там хороші незаможники. Ну, добре. Думаю, що хтось приїде!.. Добре... добре... на все...

— Ну, тепер здоров, Логвине! — Дмитро Холод поклав трубку і простяг обидві руки до низенького чорненького Логвина. Той жваво обернувся і зовсім близько підійшов до секретаря партійного комітету.

— Мабуть, не чекав, що я буду?

Дмитро Холод м'яко посміхнувся і нічого не відповів.

— Я знаю, що ти будеш милити мені холку, — додав Логвин. — Адже ж будеш? — запитував він, позираючи трохи винувато, чекаючи, що на це скаже секретар парткомі.

Усі інші мовчали, а Дмитро Холод слухав маленького чорного, як вугіль, Логвина, ледь-ледь посміхався і теж мовчав.

— Так що ж буде? — починав хвилюватися Логвин.

— Ти справді якийсь присуд готуєш? Я ж покинув село без дозволу. Але я тільки на засідання.

— Почуємо, що ти зробив. Переможців, як відомо, не судять! — Дмитро Холод вимовив це ніби жартома, потім підійшов до Логвина, узяв його за руку і не тихо, і не голосно запитав:

— Скажи нам по правді, Логвине, скільки ти спав останньої п'ятиденки? Тільки ти не бреш! Умова!

— Я ніч ліквідував, як клас, — пожартував чорнявий юнак. — Справді! Та й ніколи про це думати. Та ви ж усі знаєте. Але я сплю. Між дев'ятою і одинадцятою ранку мій час, а решта належить не мені. Ну, та це нудна тема.

— Охороно праці, чого ти спиш? — пожартував голова контрольної комісії, товариш Мартин. Він привітався з Холодом і сів до великого столу, що стояв тут, спеціально пристосований для засідань бюро партійного комітету.

— Я сам собі і підприємець, і профспілка,— одповів жартома Логвин і теж сів до столу.

На столі нервово закипів телефон. Логвин зняв трубку і, запитавши звичайне «Кого треба?», передав трубку Мартиніві.

Мартин підвівся, моргнув однією товстою бровою, нервово здавивши трубку, запитав: «У чому справа?»

— Коли засідання призначити?.. Завтра о дев'ятій годині. Так... так... післязавтра я буду на селі. Набридли мені ці засідання. Ні, ні, зараз не час! Зараз геть усіх на село. Так, так, і тих усіх, хто особливо любить засідати,— сміявся він.— Я скінчив,— повідомив Мартин і поклав трубку на апарат.

На засідання комітету тепер сходилися густіше, і незабаром велике з червоним сукном застілля геть-чисто вповнилося людьми.

Дмитро Холод розмовляв по черзі майже з кожним із товаришів, щось записував, говорив технічному секретареві і часто озирався до великого столу. І з того, що погляди його з кожною хвилиною ставали нервовіші і неспокійніші, можна було безпомилково зробити той висновок, що Дмитро Холод починав з чогось хвилюватися.

— Чому ж немає Голубенка? — заклопотано запитав він, звертаючись до високого зігнутого юнака. Копичка захвилювався, скочив з місця і став вичікувати.

— Подзвоніть до нього ще раз, і ми почнемо засідання.

Високий, підкреслено білявий юнак миттю зірвався з місця, кинувся до апарата.

Усі чекали на Голубенка. Хто сидів спокійно, заглибившись у читання попередніх матеріалів до ухвал бюро комітету, інші ходили по кімнаті, хто розглядав великі карти й діаграми.

У кутку біля великого вікна стояла група з п'яти-шести чоловіка. Вони відчинили одну половину вікна і пугали туди важким димом махорки. Дим клубувато котився у відчинене вікно, розповзався понад білими стінами і там зникав, ніби білі стіни поїдали його. Повороткий Логвин розповідав товаришам про останні події на селі, коротко коментуючи їх і старанно аналізуючи.

— Хтось говорив, що Голубенко висовує твердження, ніби ми можемо зірватися.

— Не можемо, а зірвемося, сказав Голубенко,— поправив Логвин товариша. Така заява схвилювала присутніх,

і всі занепокоєно заговорили одразу. Повідомлення влетіло, як вітер, закрутило думки всіх навколо Голубенка.

До Логвина підійшов робітник із заводу і дуже просто-сердо спитав:

— Невже Голубенко так сказав?

— Сергій Голубенко, — підтвердив Логвин.

— Невже ж він таке говорить? — хвилюючись, перепитав робітник. Мартин підтвердив Логвинову відповідь і, допаливши цигарку, рвучким ривком викинув її за вікно на вулицю.

Логвин провів Мартина очима аж до столу і, почувши заклик секретаря парткому почати засідання, кинув палити і пішов, щоб приєднатися до інших.

Засідання партійного комітету мало початися зразу ж, і Логвин не хотів пропустити не тільки якогось питання, а навіть жодного слова. Інші, хто палив з ним, теж кинули недокурки і, важко грюкаючи по паркету, рівно попрямували до своїх місць.

Голубенка ще не було. Це затримувало початок засідання й нервувало Дмитра Холода.

VI

Ніч полотноїла. За східним лісом народжувався день, а з бляклих високостей сірого неба обережно спускався ранок. Над Багвою перегукувалися півні. Рипіли ворота, хвіртки і двері, і іржали зголоднілі за ніч коні.

На подвір'ї в Онохрія Литки часто згинався чорний журавель, низько вклонявся господареві в ніжки і щоразу незадоволено скрипів. Біля нього вешталися люди. Вони мовчки перехилили важкі цебра, наповнювали водою немалі цеберки і також мовчки розносили їх по всіх кутках великої обори.

Григорій Химочка ще не вставав, але очі його давно вже були розплющені. Він слухав, як прокидається село, обмірковував, що треба було зробити наступного дня. Химочка чув, як на вулиці дзвінким цокотом обізвався перший віз, покотився і десь стих. За ним мерзлим пляхом прогуркотіло ще кілька, погуркотіли і теж стихли.

Химочка полежав ще якийсь час, підвівся, глянув у вікно.

Просто перед вікном чорним муром стояла Литчина обора. Григорій вдивлявся в ніч, пильно прислухався. До

його вух, звичних ловити найменший шелест, долетіла неорганізована музика передранку. Скрип і рипання збільшувалися, змішувалися з короткими людськими репліками, віддавалися глухим гулом початку робочого дня. Григорій Химочка уявляв, як Литка поважно походжав по подвір'ю. Він стежив, як працював наймит Ярема, підганяв сина, заглядав до кошар, обдивлявся короби та ясла, перевіряв корита, бубонів щось собі під ніс і крадькома поглядав на Химоччине подвір'я. І з того, як він дивився та рвучко одводив очі, можна було безпомилково зробити той висновок, що Онохрій Литка був, м'яко кажучи, не зовсім задоволений із Химоччиної хатини.

— Ну й сусіду мені бог послав,— говорив він якимось до Харла Бочки.— Ні з'єсти, ні вишити, усе знає, усе розкаже, та ще й куркулем облає. А який з мене куркуль? Який з мене, Харлампію, куркуль, коли чисто все нажито моїм чесним трудом, та й нажитого залишилася десь десята частка. Було колись, а тепер, як і всі: трудимось — живемо, а лежатимемо, то під лежачий камінь і вода не тече. А хто догосподарювався до ручки, тому колектив, комуну, радгосп подавай. Як була революція, то вони наше забирали та їли й пили, каенесе погані, а як почали ми на ноги спинатися і так, що вже й людьми незабаром стали б,— вони радгоспи, колективи придумали. А по-мосму, так це один розор господарству.

— Конєшно, розор, Онохрію Онохрійовичу,— охоче погоджувався Харло Бочка.— Розор, як єсть! Самі збитки для власті. Вони тільки їдять, а ми революцію підтримуємо. Хліб, сало, баранина, щетина, городина — усе од нас, та ще нас і за людей не вважають, шельмують, ігнорують.

— Сосєдушка,— протяг з ненавистю Онохрій Онохрійович.— Сосєдушка все. Як приїхав з червоними лампачиками, як сів у сільраді, так ні об'їхати, ні зіпхнути, як той камінь.

Харло Бочка співчутливо підтакнув, забіг до Литки з правого боку і стурбовано сказав:

— По сусідніх селах щось недобре робиться... Газети, крім того, пишуть, Онохрію Онохрійовичу.

— Про зничтоженіє?

— Іменно, Онохрію Онохрійовичу!

— До нас далеко,— невпевнено сказав Литка.

— Недооценочка. Дійде. Не може поминути. Вони ви-пробовують, як буде,— робив здогади Харло Бочка.

— Зуби поламають. Твердий горішок, а зуби ще молочні.

— Недооценочка, Онохрію Онохрійовичу. Комнезам за них, середняк пошти що весь за них, а ми самі.

— Не всі,— перебив Литка.— Є й наші.

— Гнида? — запитав Бочка, виявивши повну недовіру до цього прізвища.

— Іван Силевич Гнида. В огонь і в воду піде за нас.

— Не вірте, Онохрію Онохрійовичу!

— Як? — сполошився Литка.

— Обдурить! Зрадить. Піде з ними. Григорій Химочка і мертвого потягне за собою.

— Химочку треба приборкати,— відповів голосно Онохрій Онохрійович, важко переступивши на своїх стіжках, і глянув у напрямку до Химоччиної оселі.

* * *

Григорій Химочка підвівся. За мить, наче в казармі, він одягся і, походивши по хаті, схилився до вікна. Надворі ще стояло сіре світання, але Химочка мав добрий зір, і, трохи напруживши його, він добре бачив Онохрія Литку. Крім нього, він помітив на подвір'ї воза, запряжених в нього пару коней, як зміїв. Біля воза стояло дві сірі корови, ряба теличка, на возі кілька свиней і трос сивих овець. Литка, почувши про розкуркулювання, поспішав спродатися. Чутка про знищення глітайні як класу докотилася до Багви, і її тузи почули себе не зовсім спокійно.

Григорій Федорович зауважив, що на Литчиному подвір'ї з'явилася ще одна постать, а придивившись пильніше, він пізнав у ній круглого Харла Бочку. Бочка привітався з Литкою і пішов до стайні. Григорій Федорович проводив їх пильним оком, а коли вони сховалися за високий паркан, Химочка одійшов від вікна і почав збиратися. Онохрій Литка поведив приятеля по оборі і знову повернувся з ним до налагодженого, готового виїхати воза. Він показав на приготоване до продажу майно і, важко обмірковуючи кожне слово, говорив:

— Треба трохи збавити. Правду ви казали. Недооценочка була. Спродуюсь, щоб не зазіхали.

— Ви всьо розумієте, Онохрію Онохрійовичу. Важно тільки, щоб усе на срібло. Срібло збирайте.

Литка зневажливо махнув рукою і коротко пояснив цей рух:

— Золото купую. Годинашк Федір набачив. П'ятсот карбованців, каже, сяє весь, і чисте золото.

— П'ятсот? А не жаль стільки?

— Золото! Невеличке собі, сховав і забув,— пояснив Онохрій Литка.

— А власть імєть велику. Золото воно... да,— з любов'ю вимовив Бочка.

— Всьо рамно, як і за царя.

— Мабуть, ще грозней, Онохрію Онохрійовичу. Золота мало, а буржуй загриначний тільки золото і признає.

— Тільки золото,— ствердив Онохрій Онохрійович.— З ним ніколи не пропадеш.

— Да, раз більшовики та й ті за золото, значить, не пропадеш. Добру штуку придумав буржуй.

— Хіба буржуй? — поцікавився Литка.

— Іменно! Капіталістичний строй. Проїздив оратор. Розказував і за золото пояснював.

— Унадились вони,— сказав із ненавистю Литка.

— Хто, Онохрію Онохрійовичу?

— Оратори.

— Ні, не кажіть!

— Брешу? — обурився Литка.— Брешу? — перенитав він гнівно.

— Цей правильно розказував. Про все мовчав, а про строй розказував.

— Підходящий, значить?

— Про налог ні слова, про куркулів ні пари, про десяти-процентників не говорив, а все про культурність. Ловко говорив.

— Де ж він такий узявся? — щиро здивувався Литка.

— Товстодум!

— Не вірте, Харламбію. Він, як оса, ні слова, ні голосу. Накричить, насвистить, ще й вилає.

— Сердитий, Онохрію Онохрійовичу?

— Скажений просто,— одповів Литка.— Харло Бочка почував підборіддя, озирнувся навколо і тихо вимовив:

— Страсть які інтіресніє люди бувають. А школу, видать, не одну пройшов.

— І ми не з лика шиті, пізнаємо, звідки вітер,— тупнув Литка своїм стогом.

— А буде, Онохрію Онохрійовичу? Буде вітер? — наче і перешитав і не перешитав Харло Бочка і хитро подивився на Литку.

— Ви вже догадуєтеся, Харлампію? — спитав Онохрій Онохрійович, ще раз тупнувши стійком.

— У городі дізналися?

— Атож! Хранція, поляк і сама англичанка не від того. Політика нужна.

— Степан Миколайович усе знає,— погодився Бочка.— А баришня яка красива в нього. І теж із земвідділу. А Степан Миколайович не людина, а золото. І пораду, і грошей дасть, і своє діло добре веде...

— Два будинки, як дві церкви, а колись була й добра крамниця, і сам у прохсоюзах ще з часу непу записаний,— пояснив Онохрій Литка.— У прохсоюзах записаний. Ви розумієте, яка це власть нашому чоловікові! — підкреслив Литка і знову задоволено переступив стійком.— Свій чоловік, і їм, значить, легше там.

— У городі?

— Да, Харлампію! Крамницю розпродав, будинок на матір, а сам, як нічого й не бувало. Спец, та й уже.

— Живе й горя не знає.

— Куди там! Не треба й старого режиму,— захопився Онохрій Литка.

— А може, ще й краще!

Литка тіпнув вусами, пильно подивився на свого співрозмовника і категорично відказав:

— Це вже необдуманість ваша, Харлампію!

Харло Бочка змовк. Він пильно дивився, як широкою вулицею промчав на замиленому коні міліціонер з району, за ним проїхала бричка, пробігли діти, і з кам'яного паркана, немов привітання, весело гукнув півень.

— Киша, чортів сину! Кого здумав на подвір'я запрошувати,— жбурнув каменюкою Онохрій Литка.

Півень заляскав крилами, злетів на паркан.

— Завтра ж його яврем одвези,— гукнув він до непомірно товстої молодиці, що вертала з цеберками від колдязя.— Чуєш, Одарко?

— Красавчика? — здивовано запитала молодиця.

— Красавчика! Хай знає, кого нагукувати до хати. Созу, мабуть, йому закортіло. Розспівався!

Молодиця постояла, здвигнула нерозуміюче плечима і пішла до хати.

— Щоб завтра цього злодія і на подвір'ї не було,— наказав Онохрій Литка і пішов з Бочкою до воріт.

* * *

Григорій Химочка кинув вікно, перейшов до столу. Надворі заходив ранок. Треба було нашвидку снідати й іти до сільради. Часу до весни лишалося небагато, а Химочка поставив для себе — вийти в поле цілим селом.

— Ми тебе швидко розжалуємо! Усього не спродаєш,— повторив він, глянувши ще раз у вікно.

Потім Григорій Химочка щось пригадав, кинув цю думку, обернувся до дружини.

— Дай, Харитино, попоїсти,— сказав він тихо. Харитина недобре блимнула до нього осіпніми очима і невесело пішла з хати. За якусь хвилину вона повернулася. Поставила чоловікові миску з огірками, учорашній борщ і кілька шматків хліба. Усе це вона робила підкреслено мовчки, демонстративно, холодно. Від учорашньої розмови про артіль у неї лишилася на душі чорна хмара, ненависть до чоловікових думок і жаль до дитини.

— Заберуть! Поставлять на лоба тавро і до рук не допустять,— говорила Харитина чоловікові.— А хіба я на те таке черево носила? Хіба я не терпіла, щоб у комуна дитину рідну віддати? Що вони — самі не годні зробити?

Химочка заспокоював її, переконував, знову розповідав їй про артіль, але вона не слухала.

— Куди знаєш, а з своєї хати не піду,— категорично заявила Харитина.

— А тобі тут мед? — запитав чоловік, посміхаючись.

— Мед не мед, а на інших не буду робити. Комуна добра їсти та пити, а працювати ніхто не захоче. Кожний до чистої роботи, а від землі їм верне! Не піду! Не віддам дитини, і не кажи, і не говори мені.

Химочка не довго порався з огірками: негайні справи та Харитинина ворожість примушували його поспішати. Сидіти вдома та переконувати її не було часу, і за кілька хвилин Григорій зібрався, щоб вийти.

— Ти таки туди йдеш? — спитала з докором Харитина.

— Іду,— одповів Химочка, ніби зовсім не помічаючи її докору.

— Щоб воно все крізь землю провалилося! — скрикнула Харитина і заголосила на всю хату, як по покійникові.

Образа на чоловікову неуважність, ігнорування її думки, жах перед невідомим життям в артілі та побоювання за дитину й чоловіка так схвилювали Харитину, що вона тільки голосно охала, щось вигукувала, припадала до полу.

Григорій подивився на неї, ніби завагався з чимсь, і, як побачив, що з-під ліжниччини виліз син, він кинув усі думки про Харитину, поснішив до нього.

— Ти вже йдеш, татку? — спитав хлопчик і віддано простяг до батька теплі пухкенькі руки.

— Уже йду, — вдоволено посміхнувся Григорій і взяв сина на руки.

— А куди ти йдеш?

— До сільради, Василю.

— А я не хочу, щоб ти йшов. Я хочу з тобою гратися, мені набридло все сам та сам.

Григорій завагався. Дуже хотілося б йому задовольнити синову вимогу, хотів би знайти десь хоч невеличку щілинку, щоб лишитися; але, пригадавши, що сьогодні на ранок скликаються збори незаможників у справі колективізації, Григорій Химочка поставив сина на ноги і, обіймаючи його, м'яко сказав:

— Завтра, Василю. — Хлопець незадоволено пхикнув. Тоді підійшла Харитина і демонстративно смикнула Василька до себе.

Григорій скинув на голову потерту військову кашкетку і мовчки пішов з хати. Він нервував, це було очевидно.

— Хоч гарнізовуй і перегарнізовуй, а я із свого кутка не піду! — крикнула йому вслід Харитина. — Ні я, ні дить мое! — заявила вона ще категоричніше.

Григорій почув це, але не відповів їй і не обернувся: Харигина казала про це, може, вже сотий раз, і переконувати її була марна справа.

«Якось воно буде з нею», — зажурено подумав Химочка і пішов, прискорюючи кроки, бо скликувані збори мали бути вирішальними.

— Або ж буде наша артіль, і тоді стара Багва піде як по воді до кращого; або ж переможуть куркулі, і тоді хоч тікай із села, — обмірковував Григорій Химочка, хвилюючись. — Але якось воно буде. І в усякому разі переможемо ми, — промовив він і посміхнувся.

Овохрій Литка провів його не дуже люб'язними очима від хати аж на вулицю і як побачив, що Григорій Химочка сховався за рогом, Литка, повагом пересовуючи свої чорні, у великих запилених збрижах стіжки, пішов до хати.

VII

Засідання партійного комітету почалося з невеличким нервовим напруженням. Сергія Голубенка довго не було, Дмитро Холод без нього не хотів починати, члени комітету нервували, нервував і сам Дмитро Холод. Цей нервовий настрій передався геть-чисто на всіх: усі-бо знали, що весна не за горами, а до неї треба було зробити цього року особливо багато. Та нервували не тільки члени комітету. Про секретаря — високого худого юнака — нема що й говорити. Він не міг висидіти й одної хвилини. Схоплювався, бігав до дверей, дзвонив кудись і навіть виглядав у вікно. Пильнуючи Голубенка на вулиці, вдивляючись пильно в далечінь і чекаючи, чи не з'явиться там його висока постать, білявий юнак помічав, що починали нервувати на шляху дядьківські вози, сизокрили галки, вивіски дрібних крамничок, димарі на будиночках і навіть сіре рядяне небо. Тоді білявий юнак миттю ж одвертався від вікна і з боєм перевіряв очима, чи не прийшов часом Сергій Голубенко. Але очі його не могли його потішити й заспокоїти. Білявий юнак хвилювався, вважав Голубенкову відсутність за свою політичну помилку.

«Це груба політична помилка. Я погано його сповістив», — подумав Копичка і звів повні смутку очі до низки портретів. Очі його впали на Марксів портрет, і білявий юнак добре помітив, що Маркс теж нервував, аж сама лізла йому в рот сніжана борода. Копичка кинув оком на Шевченка — нервував і Шевченко. Далі юнак хотів глянути на портрет Леніна, та, згадавши, як непримиренно ставився Ленін до порушників партдисципліни, — він і очі опустил.

— Товаришу Копичка, — почув білявий юнак секретарів голос, — сідайте та будете записувати.

Товариш Копичка — так прозивався, як бачите, білявий юнак — кинувся від порога, звідки він виглядав Сергія Голубенка, і розпачливо чекав щонайменше на сувору догану. Але, обернувшись, він аж назад сіпнувся.

— Невже Голубенко? — запитав він себе майже вголос. —

Невже він прийшов, а я його й не помітив? Як це могло статися! Куди він міг пройти?

І товариш Копичка так захвилювався через це, що навіть забув про свій обов'язок записувати чужі думки. Віп, звичайно, ніколи не думав про свої обов'язки саме з цього погляду, бо природа, як кажуть, благословляючи його в довгу життєву путь, трохи поскупилася. Навпаки, товариш Копичка мав колосальне задоволення саме з того, що він записував думки інших, і своє ставлення до цього формулював приблизно так:

— Служба секретаря є найкраща від усіх. Це безпечна і тверда служба. Я маю за свій обов'язок записувати все до протоколу. Чого я не зрозумію («Буває ж щось трудне»,— пояснював Копичка), то допише після засідання той, хто говорив. Я ніколи не скажу своєї думки, аж поки не буде постанови, і завжди можу пристати чи ні на те, що записую. Правда, іноді хто скаже не так, ну, та я ж не заявляю голосно, на яку думку я пристаю, а на які ні.

І хто б не пристав на ці твердження товариша Копички? Звичайно, позиція і думки його завжди були не тільки на сто відсотків правдиві, а й дуже оригінальні, свіжі і, головне, як думав товариш Копичка, ніколи не скочувалися вліво, управо чи в жалюгідне обивательське болото. А писав товариш Копичка багато й завзято. Він так писав, стільки і так віддано, що, коли б схарактеризувати його любов до чорнила та ручки, треба було б без найменшого перебільшення сказати так: «Копичка п'є чорнило».

— Копичка п'є чорнило,— ніби сказав хтось із присутніх.

Копичка підвів патлату, давно не чесану голову і мило посміхнувся. Але йому, мабуть, тільки так почулося, бо обличчя всіх були дуже зосереджені, і навряд чи міг хто сказати щось. Зараз говорив секретар партійного комітету Дмитро Холод:

— Наша округа, товариші,— степова. Степ — це хлібний Донбас. Ми повинні перемогти всі труднощі, організувати справу колективізації так, щоб цієї весни мати не менше як половину колективізованих господарств. Але ми добре знаємо, що колективізуємо ми не для того, щоб колективізувати. Нам за відсотками немає чого ганятися. Ми колективізуємо індивідуальні господарства, щоб полегшити селянську працю. Ми повинні в цей спосіб поліпшити добробут селянина і, головне, забезпечити пропор-

ційний розвиток сільського господарства до буйного зростання нашої соціалістичної промисловості. У колективізації сільського господарства насамперед зацікавлене ціле наше господарство країни. Це повинен добре усвідомити кожний член партії, кожний комсомолец, кожний робітник. Справа колективізації дуже важка, але це не повинно нас демобілізувати, роззброювати. Я знаю, наприклад, що в Багві справи погані. Я знаю, що там надзвичайно сильні куркулі і подолати їх нам буде нелегко.

— Справедливо,— зауважив голова окрКК товариш Мартин.— Багва чи не найтяжче село.

— Я згоден з тобою. Воно справді є найтяжче село, але що тяжче завдання, то цікавіше та потрібніше його виконати,— говорив Дмитро Холод.— Я знаю, що наша округа має чимало таких столипінських гнізд, але ми знаємо також, що в багатьох районах неможливе селянство та середняк охоче йдуть до колгоспів. Цей рух, організований від нас, треба скерувати в наше річище. Ви не повинні, товариші, особливо захоплюватися...

— Я саме про це й казав увесь час,— кипув Сергій Голубенко. В його голосі почувлися нотки невдоволення чи навіть легкої зневаги до присутніх, бо кинув Сергій цю репліку не тільки до Холода.

— Як ти казав, ми ще будемо говорити і розберемо,— відповів йому Холод,— а от товариш Борзенко та й почасти товариш Мартин не зовсім розуміють наші темни. Ми не повинні захоплюватися — це ясно. У нас не може бути запаморочень від того великого руху селян за колгоспи, бо іноді дуже важко зрозуміти, з якою метою йде цей селянин до артілі чи созу. Але ми повинні пам'ятати й те, що коли така тяга є, її треба використати. Нам не можна гаяти часу, коли селянин добровільно йде до колгоспу, цей рух треба оформити. І оформити його треба негайно, бо селянин, ви знаєте, який він. Він може передумати. І коли селянин передумає, поверне свої думки до свого шматка землі, до своєї Машки,— тоді його підняти буде значно важче, тоді доведеться починати все наново.

— Ну й знаєш ти їх добре,— подав репліку низенький робітник з місцевого заводу.— Селянин якраз може передумати, а тоді хоч ти його агітуй, хоч ти його вбий,— однаково буде держатися на своєму.

— Саме про це я й думаю, товаришу. Багва тому для нас важка, вона тому в нас найгірше село, що там раніше

була пара колективів. Колективи ті розпалися, майно розтринькали, селянин, що придивлявся до тих колективів, передумав і тепер, ошкарпирившись, іде за Литкою. Коли б ви змогли в свій час урятувати ті колективи, а не благословити їх розбирати землю, як це зроблено з дозволу товариша Голубенка...

— Це стара історія,— перебив той.— Про це тепер нема чого згадувати.

— Ніщо ніколи не стариться, якщо воно не було молодим,— відповів йому Холод.— Ми, кажу, товариші, мали б тепер ту Багву за зразковий район. Але й це не важко. Нам треба всім зрозуміти, що головні труднощі полягають у нас не там, де селяни туго, озираючись і вагаючись, ідуть на наш заклик. Це можна легко перебороти, якщо ми зможемо організувати як слід роботу в утворених артілях і созах, бо головні труднощі полягають не в згуртуванні людей, а в організації роботи та господарства цих людей. От про що не слід забувати. Виходячи з цього, наш партійний комітет повинен мобілізувати свою увагу не на те, щоб досягти більшого відсотку в колективізації, а на те, щоб зрозуміти в нових обставинах нові вимоги нашого селянина і, використовуючи іноді його дрібновласницькі настрії, будувати колективне господарство. Життя наше повне цілком несподіваних суперечностей, і завдання партійної організації є зважити конкретні умови, зрозуміти конкретну ситуацію, рішуче діяти, не спускаючи з очей основного, до чого йде наша партія. Позиція товариша Голубенка мене не задовольняє. В його сьогоднішніх репліках я відчув те, що мене лякає більше, ніж наш розмах колективізації лякає його. Боятися нам немає чого. Запаморочень відсотками в нас не буде, а зменшити їх ми зможемо завжди. Роль наша тепер і полягатиме в тому, щоб не тільки організувати селян і все нові й нові сотні їх приєднувати до колективного господарства, а ще й у тому, щоб процідити їх трохи і кого слід виключити з артілей. Ми повинні й тут регулювати, бо інакше не буде жодного нашого керівництва, а стихійним колгоспам — гріш ціна.

Дмитро Холод закінчив свою думку й сів до столу.

Василь Лимаренко, що виконував обов'язки голови, оглянув товариство, ніби перевіряючи, чи ніхто не заперечує Холодових думок, і, переконавшись, що ніхто не виявляє цього жодним рухом, запропонував товаришам почити обговорення.

— А як ми будемо з Багвою? — запитав товариш Мартин. — Нам би треба сьогодні вирішити. Куркульська сила може бути пошесна. За Багвою — Крутий Яр, збоку Омелянівка і Янківка.

— Справедливо! — сказав Дмитро Холод. — Але мені думається, що про Багву ми поставимо питання окремо.

— Сьогодні? — кинув Сергій Голубенко і знову виявив тоном свого запитання незадоволення чи ледве помітну зневагу.

— Ні, не сьогодні, — одповів Дмитро Холод. — Перше ніж поставимо питання про Багву на обговорення бюро партійного комітету, треба вивчати все на місці. Мені б здавалося, що сьогодні нам треба буде виділити одного-двох товаришів, які пророблять це питання, і після цього ми будемо ставити його на обговорення.

— Пошліть мене, — заявив Логвин, — я, правда, ще не впорався з Крутим Яром, але там уже все налагоджено.

На засіданні якусь мить тривало мовчання. Усі добре знали, що Багва буде пайтяжчою, поки там справа колективізації стане на реальний ґрунт, і, знаючи це, щось зважували. Може, те, що не в одному районі округи куркулі забивали як місцевих робітників, так і присланих на колективізацію, а може, ще й те, що посилати до Багви такого «вовка», як його жартом називано, було не зовсім доцільно.

Але ось мовчання увірвалося.

— Добре, — сказав Дмитро Холод, — я вважаю, що нам треба погодитися на Логвинову кандидатуру, але з однією умовою.

— Якою? — запитало одразу кілька товаришів.

— Зробити з Багви зразковий колективізований район. Там місцевий незаможницький актив прекрасний. Частину можна буде взяти з районових робітників, бо до цього часу було так, що про Багву ми більше думали, ніж райпартком. За цієї умови я згоден.

Товариш Логвин одповів не одразу. Завдання, що його ставив секретар партійного комітету, було надто відповідалне, і, взявши, його треба було виконати, хоч умри, а умови роботи в Багві не були легкі. Та мовчання тривало недовго. Товариш Логвин підвівся з свого місця і твердо, не вагаючись, заявив:

— Ясно, що я беруся.

Комітет перейшов до розгляду інших питань.

Онохрій Литка обливав масні пальці, звівся з-за столу. Тупнувши кілька разів своїми стійками, він став перед іконами. Перехрестився, кивнув, мов до змовника, Миколаєві в куток поклін і потупав до сохи. Там висіла чорна, що аж вилискувала, чумарка, сірячина і сива, плескуватої форми шапка. Литка дістав сірячину, надів шапку, вийшов на подвір'я. В руках у Литки був ціпок, в очах люта ненависть, а думки його снувалися коло одного. Учора ввечері забігав Іван Гнида. Він розповів йому про те, що на сьогодні призначено збори неможливіків і що збори ці будуть вирішувати питання про організацію в Багві артілі. Литка спочатку не повірив, заперечував Іванові Гниді, але коли той розповів йому докладно про нараду й про Химоччині плани колективізувати всю Багву, Онохрій Литка мав усі підстави захвилюватися.

— Ну, а як я не захочу? Що мені можуть зробити? — запитав він Гниду.

Гнида одповів йому не зразу.

— Як не захочете? — перепитав він, видно, вагаючись із прямою відповіддю.

— Еге, Іване. Не хочу, та й квит.

— Якби так можна було, — неясно сказав Гнида. — Якби так можна було, а то ж хоч круть, хоч верть...

— А в комуні смерть, — засміявся Литка.

— Я не про це, товаришу Литко. Другі, боє важні діла будуть. — Гнида замовк і, незважаючи на те, що Литка мовчки, терпляче, з надзвичайною увагою вичікував, що він мав ще сказати, мовчав.

— Ну, чого ж ти, Іване? Хіба ти мене мало знаєш? Чи не довіряєш, може, уже? — нагадав йому Литка про їхні стосунки.

— Та я так, що слово дав, дядьку Онохрію. Вроді як несознательность од цього буде, — заявив Іван Гнида. Помовчавши трохи, він нервово провів рукою по білих, мов гусячий пушок, невеличких вусах, озирнувся навколо і майже пошепки вимовив:

— Учора говорили, що нада куркулів ліквідувати.

Онохрій Литка зневажливо зареготав.

— Дурний ти, Іване, — сказав він щиро. — Ну й дурний же, — повторив Литка.

— Я? — розгублено спитав Гнида.

— Ви, товаришу комнезаможник.

Гнида обурився. По-перше, він вважав себе за найрозумнішу людину на всю Багву, а по-друге, як смів цей злісний куркуль ображати його та обзивати дурнем, коли те, що він сказав, була чиста правда і що вчора саме про розкуркульовання Онохрія Литки говорено на засіданні сількомнезаму та сільради.

— Ти не віриш? — м'яко засміявся Литка. — Гніваєшся, може, Іване Силовичу?

Іван Гнида, вичікуючи, мовчав. Його трохи дивував тон Онохрія Литки, злостили образливі і, як на його думку, незаслужені слова «дурень», непокоїв гострий Литчин погляд.

— Чого ти остовпів, Іване? — збудив його Онохрій Литка. — Ти думаєш, я не знаю про це?

— Не знаєте, дядьку Онохрію. Вам ніхто ще не міг сказати, — пояснив Іван Гнида.

Литка знову зареготав. Сміх його був злий, змушений.

— Хіба ти цього не читав? — витяг він газету з-під бо-гів. — Тут про ліквідацію як класу...

— Куркулів? — винувато запитав Гнида.

— Куркулів, глитаїв, кровопивців, павуків, — виривав він із страшною злістю кожне слово. — На, подивись!

— Правда, — сказав Гнида. — А я в газети так що не дуже вчитуюсь.

— Тепер без цього не можна. У мене все тут, — показав Литка на шухляду. — Який закон, інструкція, декрет, — я його зразу в ящик. Нада буде, пригодиться, — неясно сказав Литка.

— Це добре, — похвалив Гнида.

— Під совітською властю ходимо, то й закони її треба знати, хто сознательний, — пояснив Литка. — Ну, а то всякі самовольства місні, так я їм інструкційку, наказ. Під совітською властю ходимо, то й закони свої треба знати, — підкреслено повторив Онохрій Литка.

— Я ж знаю, що у вас сознательность єсть, дядьку Онохрію.

— Вистачить! — похвалився Литка. — Хіба ж без неї тепер можна прожити? Я ж не враг! Трудосся, то й їм, ну, а як не трудитися, то й золото цвіллю сяде. Нам тепер треба, щоб кожна людина работала.

— Вірно, товаришу Литко. У вас таки дійствительно єсть сознательность.

— А ти ж як думав? Ти думав, що Онохрій Литка стане проти селян? Ти думав, що я не розумію, що робиться. Ну, трохи мені не так ніби з лерігією, а так нічого. Можна жити, аби не чіпали. Ну, а вже коли ніякого виходу... Щоб для індивідуала,— так я такий, що і в артіль чи там союз, у колектив, словом. Все 'дно ж робити, а робити я вмію! А от з лерігією не зовсім. Гопенія трохи є, і на нашу українську в особеності.

— А хіба вона вам їсти дає? — спробував його агітувати по-безбожницькому Іван Гнида.

— Хто, Іване?

— Релігія! — засміявся Гнида, безощадно виявляючи перед Литкою своє повне безбожництво.

Литка помовчав. Розміркувавши трохи, він уважно подивився на свого співрозмовника, протер вуса і дуже поважно пояснив:

— Воно ж, конешно, правда. Ніякого такого бога, мабуть, немає, але своє товариство. Зійдемося в церкві, поговоримо, розпитаємо панотця Анатолія. Свій же тепер, український, і нашими справами турбується, а треба, то й заяву або й молитву подасть,— пояснив йому Онохрій Литка.

Гнида не відповів нічого. Він думав про чергове засідання комнезаму і зовсім не слухав, про що далі говорив Онохрій Литка. Литка це помітив, живо зацікавився, якими думками був захоплений його співрозмовник.

— Чого ж ти мовчиш, Іванку? Сумне щось придумав? — запитав він його і потяг до столу.— Ану, Одарко, постав лиш нам! Та не давай нам самогонки: Іван Силович совєцьку більш полюбляють. Так же ж, Іване Силівичу?

— Іменно! — зрадів Гнида і не вперше сів до Литчиного столу. За столом з третьою чаркою язик Іванові Гниді розв'язався, і, доки вони дійшли дна першої півкварти, Гнида встиг поінформувати Литку чисто про все.

* * *

Литка підійшов до кошари і зразу ж пригадав учорашню розмову. У кошарі біля круглих, мов корона, ясел стояло тільки три корови. Дві корови, що з них щоранку милувався Литка, дволітню рябу телицю та п'ятеро овець він устиг уже спродати.

— Заїдеш до Степана Миколайовича,— говорив Литка до свого сина Федора, виряджаючи його до міста.— Розпитай і, якщо там ніяких змен не видно, продай усе.— Важко було Литці забирати дві дорідні корови, не легше було продавати вівці, але, будучи непогано поінформований про наміри Химочки, він поспішав спродатися, і єдине, чого він тепер бажав,— це встигнути, доки помітять, спродати все, що могло б стати у пригоді гуртовому господарству.

Обнятий цими неспокійними думками, Онохрій Литка никав з кутка в куток великого подвір'я, зазірав у найдрібніші шпарини, з сумом згадував минуле. Ось він підійшов до великого саж, нахилився, пильно подивився в дірку. Звідти захрюкала одгодована свиня. Вона спробувала звестися на ноги, стала на передні і важко впала. Онохрій Литка з задоволенням смачно цмокнув губами, а перед його очима яскраво постав цей саж, як він був тринадцять років тому. Він згадав, як було щоранку, надаючи з ніг, три наймички ледве встигали напарити для кількох десятків свиней дерті та ячменю і як, догодувавши їх до різдв, Онохрій Литка залазив у саж і вибирав для своєї споживи свиню, яка першою впадала йому в око. Як, заколовши, урочисто смалили її, як потому цілий різдвяний тиждень пили горілку і їли ковбаси та свіжу свинину. Десятки вигодуваних свиней, сотні курей, гусей, качок та індиків Онохрій Литка продавав перед різдвом прасолом та скупникам і щороку прикупував кілька нових десятин земельки. Прикуплену землю на гроші від збуту домашньої дрібної худоби та птиці записував на жінку, а куплену на гроші від продажу товару та збіжжя — на себе... Литка ріс щогодини. За рік здіймалися нові будівлі; із старих будівель, мов у казці, злітали солом'яні дахи, і вся величезна обора вкривалася синюватим, пайвищою якості цинком. Ожереди соломи не містилися на широкому городі Онохрія Литки, реманенту на току стояло, як на заводі сільськогосподарських машин, і слава про його господарство далеко виходила за межі повіту.

До Литки почали все частіше наїздити почесні знайомі з города, а тендітні панянки — подруги його старшого сина Василя, що вчився в класичній гімназії,— приїздили на ціле літо, а одного разу до нього заїхав навіть сам земський начальник Олександр Лященко. Литка гримів на всю округу, а як через того ж таки земського начальника

Онохрія Литку обрали на старшину усієї Багви, Литка став недосяжний. Господарство його, всупереч усім запевненням, почало подвоюватися протягом одного року і напередодні революції дійшло того стану, коли сам Онохрій Литка говорив про нього приблизно так:

— Ну, ще б півсотеньки, та тоді й одпочити можна. П'ятсот десятинок буде,— вимовляв він твердо, з почуттям великої сили та влади своєї. І це була правда. Це була щира правда, бо з часу Литчиного старшинування він став повним господарем Багви. Без Онохрія Литки ніхто не косив — його косарки. Без нього ніхто не молот — Литчин паровий млин; без Литки ніхто не міг купити жодного шматка матерії, кварта гасу, фунта олії чи фунта пшона, бо Литчині крамниці в Багві були майже монополями.

Зупинившись перед сажем і помилювавшись з дорідної, хоча й єдиної тепер свині, Онохрій Литка повернув до конюшні. Там якраз порався наймит Ярема.

— Ну що, товаришу Яремо, як ваші справи? — запитав Литка, глузуючи.

Ярема поставив корякувату залізну лопату до забруднених в кінські кізьяки ніг і тихо відповів стандартним: «Нічого, дядьку Онохрію».

— Кізьячки вичищаєте, товаришу? — для чогось спитав Онохрій Литка.

— Вичищаємо,— одповів Ярема, виявивши цим повну повагу до господаря.

— Правильно, товаришу,— наголосив Литка останнє слово і єхидно посміхнувся.— А я думав, ви засідання тут, товаришу, організували. Щось дуже довго пораетесь у конюшні, товаришу Яремо.

— Коней же четверо, за ніч такого понаробляють, що тоді півдня кидаєш.

— Соломку та січку їдять,— вів у тому ж тоні Литка,— а овесок товариші забрали, значить повинні багато й варганить. Роботи вам, товаришу, більше буде. Аякже, треба працювати, товаришу Яремо.

Ярема мовчав. Онохрій Литка постояв трохи, похитав журно головою і пішов з конюшні.

— Навіть наймита путяцого не можна тепер держати. Куди він годний, цей кліщ? Лопатка більша ніж він, а ще й тепер не хоче коритися. Союз йому, комсомол і право,— бубонів незадоволено Литка, ідучи з конюшні.

Онохрій Литка виглянув у ворота, сплюнув на вулицю

і зажурено похилив до хати. Час підходив уже до обіду, а в цю пору до нього повинні були прийти Харло Бочка, Качан, Семен Поля та Левко Тритуз. Сьогодні вони мали скласти план протидії, організовано вирушити на Григорія Химочку. Цей план не легко було скласти, та загроза, що постала перед ними після ухвали незаможників колективізувати Багву, стала над ними, як непорушний мур, і Литчина «армія» лагодилася його знести.

— Пробити дірку, а там і мур упаде,— говорив Левко Тритуз до своїх однодумців, і всі зійшлися на тому.

ІХ

Барвара Олексіївна таки поїхала. На господарстві залишилися Парася та Володислав. Сергій Голубенко, як звичайно, дома бував дуже рідко. Удень він працював в окрвиконкомі, увечері — засідання, а після засідання ноги майже щодня категорично зраджували його. Сергієві додому треба йти вулицею Карла Маркса, а ноги його завжди тягли на Великоміщанську, або по-революційному — вулиця товариша Тулявіна. Хто саме був товариш Тулявін, того добре ніхто не знав, як не знав ніхто й про те, коли цю вулицю «перехрестили». Але справа зараз йшла не про це. Досить численна людність міста «не визнала» ще цієї нової назви, і вона лишалася поки що тільки на чепурних бляшаних трафаретах комгоспу, а вулицю всі, як і раніше, називали Великоміщанською. У цьому місті ще є: Маломіщанська, Мироносицька, Єпархіальна і Хрестовоздвиженська. Але ті десь далі, а Великоміщанська починалася одразу ж, недалеко від центру.

Повертаючи сьогодні з окрвиконкому, Сергій Голубенко, проти звичайного, не пішов на Великоміщанську, а попростував додому. Він був дуже стомлений. Напружена робота щодо колективізації примусила його, досить міцного і нестарого ще, частіше шукати відпочинку й хоч іноді бувати вдома. Це нервувало Вассу Полуботько. Вона не вірила Сергієві, докоряла йому нещирим до неї ставленням, вередувала, коли не приходив до неї, вимагала більшої уваги.

— Ти мене обдурюєш,— казала вона.— Ти буваш із жінкою, а мені брешеш.

Сергій Голубенко доводив їй, що він любить тільки її, що він більше нікого не хоче і що заради неї він зробить

усе. Піймавши його на такій найщирішій поті, Васса хитро притисла до себе Сергієву голову і піжно сказала:

— Сергійку, я більше так не можу. Я не хочу далі красти тебе. Я хочу тебе бачити і чути щодня, щогодини. Я хочу відчувати тебе щохвилини,— прошенотіла вона в захваті.

Сергій почув від неї це вперше і, почувши, легко підвів голову. Живучи з Вассою, він ніколи не думав, чи треба оформити їхні стосунки, і Вассина заява його схвилювала. Поміркувавши трохи, Сергій, природно, згадав Варю й сина Володислава. З цієї згадки йому стало чомусь боляче, гірко. Він хотів не відповідати зовсім, але Васса притислася до нього ще ближче і глибоким, чарівним голосом сказала:

— Сергійку, чого ж ти мовчиш? — вона хвилювалася. Але, певно, не того, що у Васси не було певності, що Сергій організує їй офіційну родину, оформить їхні стосунки, бо з цього Васса, здається, не дуже журилася. Її хвилювала й ображала Сергієва нерішучість, а те, що він мовчав, тільки стверджувало Вассині підозріння. Вона припускала, що Сергій любив її менше, ніж говорив про свою любов. А іноді Васса навіть схилилася до тієї думки, що Сергій Голубенко думає про неї, як про зовсім чужу, випадкову для нього жінку.

— Я більше так не можу,— заявила Васса глибоко схвилювана.— Я не можу так, Сергійку. Це мене хвилює, а твоє мовчання ображає, гнітить мене.

— Я тебе люблю,— сказав Сергій.— Голос йому був якийсь слабкий, невпевнений, а в Сергієвих очах Васса не побачила тієї прозоро-вогкої щирості, яка краще за всякі слова стверджує істину.

— Я тобі не вірю,— заявила ображено Васса.— Ти раз не думав, як ми будемо жити разом, а якраз навпаки — як би мене спекатися. Але не хвилюйся, я не така стара, щоб триматися зубами за твої штани, і не така безсила, щоб померти з голоду, коли залишуся сама. Я прийму все спокійно! — закінчила вона і підвелася з широкої тахти.

Сергія це обурило. Він зовсім не сподівався, що Васса Полуботько може поставити питання в такий спосіб.

— Чому так категорично і так поспішно? — запитав Голубенко. Тонем свого запитання він намагався її заспокоїти, запевнити,

— Ні категорично, ні поспішно. Мені нічого не треба. Я тобі вдячна, Сергію. Раз у тебе на таке моє запитання немає до мене навіть жодного теплового слова, ми з тобою — чужі люди. Ти вільний.

Сергій захвилювався. Він не мав сили назавжди відмовитися від Васси. Але й сказати чогось певного Голубенко теж не міг. Тому Сергій нервував, а її вимоги щохвилини збільшувалися.

Посидівши так кілька хвилин, безсило борсаючись у цих питаннях, Сергій схилився до стінки і важко зітхнув. Він сидів так досить довго і вперто думав.

Васса ходила по кімнаті. Ноги її ступали рівно й міцно.

Сергій відчув себе страшно самотнім. Біль глибоко в'ївся в його істоту, шарпнув серце, воно застрибало і, сильно хилитнувшись, немов нараз зупинилося. Рівні Сергієві рамена важко й нечасто засіпалися: він плакав.

Васса помітила це і, схвилювавшись, кинулася до тахти. Вона майже впала до нього і, стоячи на своїх дорідних колінах, швидко заспокоїла.

Це було вчора, а сьогодні, вертаючи з окрвиконкому, Сергій пішов не до неї, а додому. Вассина вимога й образа не зійшли до дна в учорашніх гарячих поцілунках. Сергієві було боляче. Тому, власне, він і вирішив не йти сьогодні до неї.

Лежачи вже на ліжку, Сергій думав про вчорашнє і ніяк не міг дійти якогось певного висновку. Може, тому, що за стіною Парася невпинно витупцьовувала модний чарльстон, пригравачи мотив на губах, а може, й через те, що як тільки він доходив якось рішучого висновку, перед ним, мов впливала звідки, ставала Варя.

«Але ж я її не люблю. Не люблю. Це абсолютно ясно. Тільки рабська звичка, сміття тринадцятилітнього спільного життя тримає мене біля неї»,— думав Сергій. Але, міркуючи так, Сергій не міг дійти кінця в своїх думках. Він не міг вирішити категорично, і завтра, наприклад, узяти розлуку, і більше не бути з нею, і не бачити її. Вассу Голубенко любив до нестями. Він любив її так, як ніколи й нікого, та їй чогось бракувало. Це прекрасно відчував Сергій. Але зрозуміти, чого саме йому не могла дати Васса, він не міг.

Перекидаючи голову з одного вуха на друге, Сергій слухав невпинну шаркотняву двох дуже переплутаних у чарль-

стоні Парасиних ніг і перував. Йому незручно було втручатися до наймиччиної розваги, але й її чарльстон Сергієві страшенно набрид: Парася з ним устає, пораючись, танцює його по хаті протягом усього дня і з ним і спати лягає. Та ось, здається, там стихло.

«Значить, Володислав заснув», — вирішив Голубенко і не знати чому встав із ліжка. Але не встиг Сергій зрозуміти, що йому потрібно було, як на порозі з'явилася Парася.

— Володислав спить, — заявила вона, легко притупцюючи високо оголеними ногами. — Чи я можу, Сергію Антоновичу, піти трошки погуляти?

— Звичайно, можете, — відповів їй Сергій Голубенко і дуже уважно подивився на Парасю. Але вона враз крутнула надто короткою сукнею, рвучко причинила двері і чарльстоном вилетіла в коридор.

Парася із своїм чарльстоном більш ніж осточортіла Сергієві, але спиняти її він не міг. Парася з надзвичайною насолодою пила цей модний колись танок, і зауважити їй щось проти нього — означало зіпсувати з нею стосунки. Парася цілком сумлінно доглядала Володислава, добре орієнтувалася в усьому, та й взагалі вона належала до тої категорії сільських дівчат, що, незважаючи на свою відсталість, виказували велику шляхетність і змушували інших поважати їх. Це, власне, і стримувало Сергіїв гнів проти її чарльстона.

«Та й що я їй можу зробити?» — розпачливо подумав він і швидко пішов до столу. Сергія якимось особливо владно кликав телефонний дзвінок. Він захвилювався, вирішив, що це, напевне, дзвонить Васса, і, беручи до рук трубку, невиразно посміхнувся. Але усмішка легко сковзнула йому по обличчю і одразу ж згасла. Його вигляд не виявляв тепер ані радості, ані непокою.

— Галло! Сергій. — У трубці почувся сильний тріск, як при розряді електрики.

— Галло! Дев'ять сорок вісім, — повторив Сергій. — Хто говорить? А, товариш Товстодум! Здрастуй. Коли до вас приїду? До вас збирається приїхати Дмитро Холод. Не знаю. Багвянську сільраду намітили зробити зразковою. Так, так. У Багву приїде Логвин. Є постанова бюро парткому. Більше поки що ніхто. Ну, Логвина ти знаєш. Сви-стунець. Вихваляється дуже, занадто самовпевнений. Ну, добре. Каже, куркулі сильні. Не лякайтесь. Ага, ти й не лякаєшся. Звичайно, нема чого. Розум потрібний. Так, так.

Холод збирається. Ну, знаєш, як він літає. За день у п'ятьох районах. Я не погодився. Був скандал. Але я не відступлю. Годі вже. Вам? Вам боятися нема чого. На все добре.

Сергій Голубенко поклав трубку, глибоко замислився. Він не чекав, що Васса буде мовчати. Зараз була вже за чверть десята. «Сьогодні вона не могла нікуди піти. Значить, Васса не подзвонить»,— вирішив Голубенко. І від цього ствердження йому стало боляче. Серце заходило, як на шворці, забилося нервовими стрибками, а очі раптом помутніли й ніби посліпли. Сергій пішов до ліжка і майже впав. Він важко лежав кілька хвилин, не ворухився, не думав. На столі деренчав телефон, але Сергій не зводився. Не ставало йому сили перебороти страшний гнітючий настрій, розмовляти з кимсь.

Телефон довго деренчав, змовкав і знову деренчав ще настирливіше. Ясно було, що дзвонив той, хто не міг примиритися з мовчанням.

Сергій слухав довго і, нарешті, не витримавши, устав з ліжка і геть пішов із кімнати. Думка про Вассине мовчання гнітила його з страшною силою, не давала ходу іншим думкам, панувала над усім. Мабуть, саме тому не підійшов Сергій до столу, не спитав, хто дзвонить.

«Якщо й вона, то я більше нічого не знаю. Раз Васса може не цікавитись, де я й що зі мною,— нехай тепер дзвонить»,— думав Сергій, бо він вирішив, що дзвонила до нього зараз саме Васса. Думки ці відштовхували від нього Вассу, наближували до Варі.

«Вона дбала про мене і цікавилася знати, що зо мною. Навіть тепер, коли добре бачила моє до себе ставлення»,— думав Голубенко про дружину.

— Нехай,— невиразно кинув Сергій і зупинився над невеличким столом Варі. Він, не поспішаючи, спочатку перекидав на ньому книжки. Уважно розглядаючи їх, Сергій довше спинився на Гегелевій логіці, перегорнув сторінки, подивився, де саме читала Варя, і знову загорнув. Закінчивши огляд книжкам, Сергій спинився очима на невеличких шухлядах письмового столика.

«Вона часто одержує від когось листи. Але від кого? Хто саме їй пише? — запитав себе Сергій і раптом зовсім несподівано схвилювався.— Хто б міг їй так часто писати?» — ще запитав себе Голубенко і, повагавшись якусь мить, узявся рукою за шухляду. Почуття образи його як

чоловіка чи цікавість були сильніші в даному разі за його переконання. Сергій не хотів шукати Вариних листів від того невідомого, одкидав навіть цю думку, але, попри все, він почав їх шукати.

Перша шухляда була замкнена. Сергій спробував відчинити, кинув її і взявся до другої. Після неї Сергій миттю ж перейшов до третьої. Там він одразу ж знайшов ключі від усіх шухляд і дуже зрадів. Стіл дружини і всі її таємниці з цього часу стали для нього розгаданими.

Обережно, ніби зараз міг хто піймати, Голубенко поодмикав шухляди і зразу ж у першій з них знайшов пачку рівненько складених листів. Усі вони були акуратно розірвані збоку, старанно законвертовані, в однакових конвертах і з однаковими штемцелями.

Сергій узяв з тих листів одного і, повертівши в руках, легко розібрав штемпель.

«Кривий Ріг, 19/1 1930 року», — значилося в ньому. Це був останній лист. Сергій перекинув його кілька разів у пальцях, повагався і поклав до шухляди. Читати лист йому було боляче; Сергій був переконаний, що листи ці були саме від того юнака, що останнього часу частенько бував у Варі, до якого вона не тільки прекрасно ставилася, але в її відносинах з ним Сергій помітив щось трохи більше. Це ж його, цього самого молодика — гірника-студента, — Варя протиставляла багатом звичайним людям. Це ж на нього Варя якусь між іншим, ледь-ледь помітно показала, як на людину, що її мав гостро зненавидіти Сергій Голубенко, бо саме цей юнак міг досягнути на його «законне» добро, ще не відчужене всемілостивим законом загсу. Що цей лист та й усі інші були саме від цього студента, Сергій був цілком певен цього. Адже ж він, — що Голубенко знав напевне, — мав оце якраз закінчити інститут і поїхати на кількамісячну гірничу практику. Сергій хотів витягти, прочитати листа, але він боявся ствердження своїх думок, вагався. Бо ж лист цей, хоч який далекий і офіційний він був, але раз його адресовано до Варі — він відкине її від нього ще далі, покладе ще одну межу в їхніх стосунках. А зараз відчуття це Сергій не хотів. Йому було б дуже боляче прочитати в цю хвилину хоч єдине тепле слово когось чужого до його дружини. Сергій хотів бачити зараз Варю, розповісти їй про всі свої вагання, дивитися на неї, цілувати їй руки, просити, щоб вона йому пробачила, пожаліла його, пожурила по-рідному.

— Вона зрозуміє мене,— протяг голосно Голубенко і тихо одійшов від столика.

У двері хтось голосно постукав.

Сергій миттю поклав листа до інших і зачинив шухляду. Потім він зачинив також двері і вийшов у коридор. За дверима Парася завзято вибивала дрібушистий чарльстон. Сергій нервово повернув гудзик англійського замка і, обурений, побіг до своєї кімнати.

На столі знову задзвонив телефон.

— Галло! Дев'ять сорок вісім. Сергій. А, Васса! Як почувую себе? Погано,— сказав кисло Голубенко.— Співаєш сьогодні? Хочеш, щоб я включив репродуктор? Добре, Вассо. Ти дзвонила? А я теж чекав. На все добре. Ще подзвониш? Добре, буду чекати.— Він поклав трубку і замислився. Постоявши трохи, Сергій піймав на апарат місцеву станцію, включив репродуктор. Кімната залунала свіжим, бадьорим і сильним голосом. Васса співала. Вона закінчила першу пісню й зразу ж перейшла до другої.

— «Розвійтеся з вітром...», слова Івана Франка, музика Стеценка,— сказав чийсь чужий голос. І за ним знову полилась могутня пісня. Васса співала сьогодні якось особливо прекрасно. Сергій слухав своєї улюбленої пісні, захоплено ловив найнепомітніші нюанси Вассино голосу, чекав.

«Закінчивши концерт, вона обіцяла неодмінно подзвонити»,— думав він. І легка тиха посмішка з'явилася на його губах і так закрижанила.

Х

Чутка про скликання загальних зборів горохом розкотилася по селу ще зрання і враз поставила всіх на ноги. Бава захвилювалася, густо загомоніла, загула. Ще звечора всі дізналися, що незаможники однодушно висунули Григорія Химочку на голову артїлі. Ця звістка облетіла враз усе село, заворушила немиті чуби, примусила кожного визначити своє ставлення до артільного руху, бо раз Химочка взявся, він назад не поверне.

— Може, созу, а може, артїлі, хтозна, бо їх не розбереш,— казав Павло Недбайло до сусіди, звисаючи грудьми на воротах.

— Та нам все одно,— повернув до нього Бочка дрібно,

подібне до лялькового обличчя.— Як були голі, так і зостанемося.

— Атож,— згоджувався Павло Недбайло.— Як мав я,— казав він далі,— троє дітей, то тепер їх маю восьмеро, а як мав я завжди хоч маленьке поросся, то тепер ось уже третій рік не маю.

— Правда, сусідо. Воно, конешно, і гріх нам казати, цар теж був нікуди. Усе було за поміщиків, за графів, а про нашого брата, хоч ти хазяїн, хоч перехазяїн, а він не дуже. Ти ж свідком був, Павле, як забрали моєї кривавої земельки аж десять десятин.

— А був,— підтакнув Павло Недбайло в тон Харлови Бочці,— був і знаю, мов те трапилось тільки вчора. Зарізали чоловіка. А сліз, а горя!

— Так я й кажу — і гріх нам, наче, Павле, якби ремствувати, чи що, але ж непорядки великі. Усе протів нас, усе, усе протів нас. Налог там який — ми, повинності — ми, а щоб до власті, так ти куркуль. А це ж несправедливість. Через те й гірко.

— Хитрують,— кинув Павло Недбайло.

— Да, Павле Івановичу, таке, як наче хитрують. От візьміть, кажуть, будуть розкулачку проводити. А кого будуть кулачити, так я вже й сам не знаю.

— Брехня!.. На Литку там трохи недовольні, а щоб усіх, так я не чув.

— Невже ж ви правду кажете, Івановичу? — знову помазав Бочка нехитрого Недбайла.

— Правду,— дуже серйозно сказав той, заправляючи уші під драгу шапку.

— Ну, так я й кажу,— Харло Бочка підійшов ближче, крутнув дрібненькою головою,— ну так я й кажу, Павле Івановичу, що власть ця наче й нічого. Образованіє, порядок, машини, школи і проче.

— Не дуже,— скептично зауважив Недбайло.— Мої всі сидять удома. Пузами піч просвіщають.

— Ні, не кажіть! Порядок, просвіщеніє і найінтересніші машини. Ну тільки ж, що до хазяйських рук їх не дають. А машини харапо. Правильно.

— Трактори? — іронічно чи ображено запитав Недбайло.

— Усякі, Павле! Ми це, знаєте, якось натякали з Онохрієм Онохрійовичем.

— Ну, то чоловік з понятієм,— тяг на одній ноті Недбайло, цілком байдужий і безнадійний.

— Так, так натякаємо, кажу,— провадив далі Бочка,— про машини там, про се, про те, а тоді й до власті.

— Як, щоб зничтожить? — запитав так же в'яло Недбайло.

— Ні, Павле Йвановичу, ми не про те калякали. Інтересно, знаєте.— Бочка крутнув захоплено головою і ще ближче підійшов до сусіди.— Інтересно Онохрій Онохрійович вичитав: книжка така про хранцуза.

— Пуанкаре? — запитав Павло Недбайло.

— Е, ні! Цього ми знаємо. Книжечка про риволуцію. Риволуція була і, значить, так усе в точності, як у нас. Бідні протів багатих, у поміщиків землю одібрали, такса там, комісари і оратори, ну, знаєте, так у точності.

— Де ж це воно є? Я щось не чув,— скептично зауважив Павло.— Хоча казали й про Данила Крепака, хвилосхва. А хранцуз проти нас збирається, чи як?

— Е, це було давно,— заспокоїв його Бочка.— Було все в точності, як у нас, а потім прийшли справжні порядки, а за ними Наполіон аж до Москви тоді доскочив.

Павло Недбайло згадав широко відому за його пам'яті пісеньку «Горел-шумел пожар московський», трохи заспокоївся і, ніби не довіряючи, кинув:

— Може, було, а може, й видумали. Ми ж там не були, Харлампію Марковичу.

— Було, брат,— серйозно ствердив Бочка.— Так от ми собі калякали та й порішили: не займайте, не зможемо, нас, а ми вас не займатимемо. Будемо жити, працювати і державу по можливості підтримувати. Ми не одказуємося, підождемо, а там, може, воно й у нас дійде, як і у хранцузів.

— Навряд, дядьку Харлампію! Щось не видно, де йому кінець,— промовив Недбайло і ледачо повернув голову в протилежний бік.

— На збори! На збори! — загукав підліток.— Зразу сходьтєся,— гукав хлоп'яга, безжалебно гупаючи по воротах дебелию ціпурою.

— На які це такі збори, Махтею?

— На збори! Товариш Химочка наказали. Щоб усі до єдиного. Колективізація,— гордо закінчив Махтей.

— Та знаємо,— незадоволено промимрив Недбайло і, чвиркнувши крізь рідкі зуби, геть пішов од воріт.

— Чи воно ж мені йти, чи вже не рипатися? — говорив Бочка, ніби звертаючись до Недбайла.

— А чого ж? — здивовано запитав той і, обернувшись, зупинився.

— Та Химочка ж мене куркулем дражнить, а воно, знаєте, був, як кажуть, карась, та була й шука.

— На збори йти треба, — твердо сказав Павло Недбайло, помовчав трохи, подумав і, уже не звертаючися до Бочки, ледве чутно промимрив:

— Вже ж що не що, а обдурити себе ми не дамо. Не ми будемо, щоб Григорій Химочка узяв гору в Багві. Облетять його лампасики. Це йому не на коні їздити.

* * *

Збори було призначено на шосту годину вечора. Здавалося б, що, за звичаєм, народ мав зібратися не раніш, як на дев'яту, і Григорієві Химочці зовсім не було чого хвилюватися й так поспішати. Але Химочка таки поспішав. Він бо добре знав, що сьогоднішнє зібрання мало бути вирішальне. Будучи добре зв'язаний з біднотою, Григорій Химочка прекрасно знав, з якою ще небувалою і, як для Багви, нечуваною активністю готувалися всі до сьогоднішніх зборів. Химочка знав: сьогодні буде бій, а раз так — до нього треба було підготуватися як слід.

— Сьогодні або розгромимо куркулів, і тоді перемога наша, або ж, коли не вистачить сил, зірвемося, і тоді з колективізацією буде важкий, а може, й непоправний провал.

Обмірковуючи це питання, Григорій Химочка намагався зрозуміти, з чим виступатиме Литчина «армія». Особливо ж його цікавила і навіть непокоїла думка про те, як поводитимуться Литчині спільники — Павло Недбайло та Іван Гнида, це сміття з-поміж незаможників, як їх називано цілком офіційно.

І Химочка в своїх припущеннях про бій не помилявся. Люди почали сходитися ще задовго перед призначеною годиною, купитися біля дверей сільбуду. Вони приходили сьогодні партіями і гуртувалися, безумовно, не за принципом доброго сусідства. Кожний гурт, що приходив, ніс з собою свою програму, своє міркування, свою тактику й сподівання.

На вигоні з'явилася велика партія жіноцтва. Настрій у них збуджений, нервовий. І дарма що вони одна з-попе-

ред одної троцили безугавно насіння, як ті машини, та весело розмовляли, наміри їхні Григорієві Химочці видалися не зовсім веселими.

Жінки підійшли до сільбуду і тут отаборилися.

— Колективізації закортіло,— глузливо кипула одна.— Бач, свого не придбала, а на чуже ручка довгенька,— вигукнула вона голосно, як тільки могла, і одкинула простягнену руку сусідки.

— Ну, не пащекуй, кумасю. Колективізація тут мала, я кажу тобі, дай насіння, та й годі.

— До Химочки піди! Він тобі насипле. Головою ж артілі наставили,— ще гостріше вигукнула вона і шпурнула з рота із жменю лущайок. Дотеп цей сподобався всім, підбадьорив їх, ствердив нахабний настрій, захопив інших.

— Ще теля в дюрці, а вони вже й довбню наготовили!

— Та ще й чуже,— здвигнулася, наче гора, Одарка Литка.

— Руки повсихають,— додала ще якась, а за нею валом пішла сила найсміливіших та найнепримиренніших безсоромних реплік.

Знятий на майдані гамір починав захоплювати всіх і зразу ж викликав заперечення. Від незаможницького гурту відчахнулася Вольга Боса, зміряла не дуже люб'язним поглядом бабів, підійшла до них ближче. Вольга Юхимівна пильно придивилася, хто з них поводитья особливо непристойно, підійшла до них зовсім близько і, зупинивши дрібненькі кроки, якийсь час стояла мовчки. Потім поважно підперлася лівою рукою під бік і так почала свою першу промову.

— Ах ти ж, лахудра,— упіймала на око Вольга Юхимівна першу,— ах ти ж, куркульське сміття! Та тобі місця не повинно бути на землі, а ти прийшла сюди смішки з нашої власті пролетарської строїть!

Вольга Юхимівна на хвилину спинилася.

Серед жіноцтва з краю в край пройшла немов хвиля. Усі миттю обернулися до Вольги Юхимівни, здійняли пеймовірний галас. Вольга Юхимівна щось гукає, намагаючись перекричати натовц, пробує їх заспокоїти, але даремно. Жіноча партія невблаганна. Вона кричить, тюкає, свистить, плюється, показує Вользі Юхимівні дулі, а деякі навіть задирають спідниці і безсоромно поблискують перед комнезаможкою страмним тілом.

Вольга Юхимівна не може витримати такого.

— Хай вам три чорти, лахудри,— досить-таки не гнів-но заявляє Вольга Юхимівна, сіпає за ріжечок чорної старенької хустини і ховається поміж незаможниками.

— Тю!..

— Гов! Гов!..

— Доказала!..

— Ущіймала вола!..

— Активістка! — летять услід зневажливі вигуки, але Вольга Юхимівна вже, мабуть, їх не чує. Вона зрозуміла марність своїх намагань якось вплинути на жіноцтво і, відчуваючи свою правоту та безумовне почуття вищості над ними, зразу ж поринає в розмови.

Нагомп починає заходити до приміщення, окуповувати в ньому місце. Баби займають правий фланг від кону, гуртуються якомога ближче до місця, де буде сидіти президія. Непристойності та сміх збільшуються, захоплюють чоловіків, опановують доброю половиною тих, хто прийшов на збори.

— От тобі й бабська партія,— кидає височенний і худий чолов'яга з рідкою-рідкою борідкою на сухотному обличчі. У його тоні виявляється повне співчуття до «бабської партії», бо його ріденька борідка, може б, і сама виступила з такими думками, так їй страшно.

— Що з баби спросиш? Ну, посадять її, подержать та й випустять,— міркує ріденька борідка вдома,— а нам — діло друге.— І ріденьку борідку в цих міркуваннях підтримувала колись і більшість.

У залі поки що зібралися переважно ті, хто каже «ми нейтральні». Незаможники ще не посходилися, і частина з цих «нейтральних», не ховаючись із словом, говорить про них таке:

— Навчилися. Самі собі своїм кублом вирішують, а тоді придуть на збори і хто «за», а хто «проти».

Але «нейтральні» швидко припиняють цю «агітацію». Бо зараз починають сходитися незаможники і, не гаючись, «окуповують» перші лави.

Жіноцтво з лайкою одсовується на правий фланг, але вони почувають себе переможцями. Вольга Юхимівна встає з ослона і переходить на кін. Це обурює «жіночу партію», здіймає хвилю занепокоєння, протесту. Але Вольга Юхимівна не хоче спустити з очей Боччиної Христі. Вона говорить багато й довго. Тому, коли глянути на неї, одра-

зу здається, що ця тонка й висока жінка з чорними зубами весь час жує сушені ягоди. Висока Боччина Христя, тримаючись як переможець над Вольгою Юхимівною, починає розповідати різні найнеймовірніші речі. Основна тема, як і годиться,— колективізація.

— Значить, бабочки,— говорить вона баском,— яка оце okazія трапилася в нас на яру!

Баби обступили її щільніше, методично та швидко, як мавпи, розлущували насіння, і всі напружили свою увагу, зосередивши її на Христі.

— Христя не збреше. Христя Боччина не збреше,— здіймалися схвальні, підбадьорливі репліки.

— Надумав ото, бабочки, Самійло Книш записатися в соз, а Мотря його, значить, проти созу!

— Так, так,— закахкали задоволено баби.

— Він до неї. Каже, несознательна ти й куркульська агітаторша! Хто, каже, тебе навчив, хто напутив? Вона в плач, а він до неї. Вона ще дужче, діти й собі та до батька, ну, а він за качалку та до неї. Сімейство моє, каже, будеш агітірувать. На стару жисть повертат? — та качалкою її. Мотря тікать та й утекла.

— Ну й що ж? — незадоволено вилетіло зразу кілька запитань.

Боччина Христя озирнула свій натовп і вдоволено казала далі.

— Ну й що ж, утекла Мотря, походила там десь чи не ходила, прийшла додому, взяла дійницю, бо святий вечір заходить, та й пішла до корови.

— Ну та й що ж? — ще з більшим незадоволенням повторили їй запитання.

— А корова в плач,— трагічно проказувала Боччина Христя.— І чого б ото їй плакати, святій скотинці? Чого їй сльози понапрасну проливать, спитали б ви, бабочки!

— А чого ж? — запитали її баби, виявляючи дедалі більшу зацікавленість.

— Почула, бабочки,— протягла трагічно Христя.— Почула духом...

— Що? — підскочила чорнява.— Кажи що, бо ти наче за пуп мене тягнеш. Не люблю неясностей. Кажи прямо.

— Почула, що хазяїн у соз хоче записатися.

— Ох мені лихо! — скрикнула одна і потягла ланцюг вигуків.

— Господи! Що ж воно робиться?

— Бідна скотиняка!

— Предсказаніє!..

— Бог напутив...— Репліки полилися, мов із мішків, і хто знає, доки б керувала цим настроєм Христя, коли б на сцені не з'явився Григорій Химочка.

— Будемо починати,— сказав він на ходу. Підійшов до столу, і, поки перші хвили глевкого галасу вгамувалися, Химочка дуже уважно ознайомлювався з аудиторією. Він ширяв очима, як двома прожекторами, добре пізнавав розташування відомих йому груп і, звичайно, не міг не помітити, що ворожі сили сьогодні організувалися як ніколи. У центрі глитайської території, схилившись на товстий ціпок, стояв Левко Тритуз, а навколо нього, обгортаючи з усіх боків, тулилися його прибічники. Усі вичікуюче мовчали і пильнували, наче команди, кожного руху Левка Тритуза. Він розумів це і стояв поважний і непорушний. Велика шапка високо здіймалася йому над лобом, і довгий кожух діставав аж до підлоги.

«Не вистачає тільки Онохрія Литки,— думав Григорій Химочка,— а то б чисто вся армія». Він глянув на незаможницьку групу. Вона була менша, ніж звичайно. Це трохи непокоїло Химочку, але, як людина тверда та цілком певна своїй перемоги, Григорій Химочка вагався недовго.

— Почнемо, товариші,— сказав він рівно.

Зала, де вщерть було повно селян, немов у бочці огірків, сколихнулася від краю до краю, яось загула, потім закашляла, засвистіла і раптом стихла.

— Кого на голову? — запитав Химочка, і голос його був надзвичайно ясний. У залі встановилася така тиша, що коли б Григорій Химочка заплющив зараз очі, він би не сказав, що в залі є хто.

«Значить, буде бій як слід»,— подумав Химочка, розв'язуючи причини надзвичайної тиші.

— Так кого, громадяни, оберемо на голову? — повторив Григорій Федорович і витяг цим словом безконечну зливу гарячих пропозицій.

— Химочку,— закричали зліва.

— Недбайла! Недбайла!

— Гниду! Івана Силевича,— одностайно гукнули куркулі з свого далекого кутка.

— Вольгу Юхимівну! — вереском кинуло кілька жінок,

— Семена Полу! Семена Полу!

— Не треба! Давай! Заткни йому вершу!

Гамір ломив стіни. Кандидатури сипалися, як пісок з рідкого решета. Кожна група вигукувала свою, намагалася перекричати супротивника.

— Данила! Данила-хвилосохва! — репетував чийсь голос.— Він усе знає. Данила Крепака! Нашого хвилосохва! Усе знає.

Григорій Химочка зачекав, доки натовп трохи уговтається й стихне. Химочка сьогодні уважно стежив за настроєм, але хоч як прислухався Григорій Федорович, істини дійти він не міг.

«Чому сьогодні так ніби слабо активізується Литчина «армія»?» — думав він. Але Григорій Химочка помилявся. Щоправда, Литчина «армія» стояла, як той мур, німа і перноручно трималася своєї території, але вона була цілком готова, щоб боротися з тим, що ухвалив багвянський комнезам. Це було видно з того, як упевнено походжав поміж спинами своїх спільників Іван Силович Гнида, з того, що Павло Недбайло тримався вже надто незалежно й задирливо, та й навіть з того, що Харло Бочка не сидів, як завжди, в кутку, а проштовхався наперед і поважно сів на стільці, зайнявши місце, незважаючи на свою ляльковість, щонайменше на двох.

— Так кого ж? Який порядок, товариші? — запитав знову Химочка, навмисне затаюючи початок зборів, бо Микола Чубук, на якого чекав Григорій Федорович, не приходив, мов він залявся не з'являтися на збори.

— Ярему ще! — крикнула Вольга Юхимівна.

— Ярему! — загули неможливі. — Ярему! — відбилося луною всередині.

До президії вперше виставлялася кандидатура Литчиного наймита. Це подобалося Григорієві Химочці, а щира підтримка цієї кандидатури від «неможливицького сектора», як говорив про неможливих Химочка, стверджувала те, що вони починали розуміти, як можна боротися з куркулями...

— Ярему! Ярему! — загукали з усіх боків ще з більшою силою. А придивившись пильніше, Григорій Химочка побачив, що тепер гукали навіть куркулі і підкуркульники. У куркульських вигуках він добре відчув злу іронію, зневагу, глум. Це його обурило, схвилювало.

— Скажете «гоп», як вискочите, — сказав він ледве чуто і зразу ж перейшов до голосування.

Голосуючи кандидатури, Григорій Федорович старанно

обмірковував свою доповідь, трохи хвилюючись («бо час наш дуже відповідальний») за наслідки, шкодував уже, що зібрав одразу отаку ораву. «Треба було спочатку прочистити куркулів та їхніх попихачів, бо зібрання може закінчитися провалом». Але думати про це тепер було вже запізно. «Якось виліземо! Не може ж бути, щоб ми сьогодні здали куркулям віжки»,— думав напружено Григорій Химочка.

Григорій Федорович провадив голосування цілком механічно, забуваючи навіть про це і обмірковуючи доповідь. У залі виголошували цифри, додавали до них густенько вигуків, перераховували, переголосовували. Це означало, що боротьба вже почалася. Виходячи з цього, зараз треба було планувати збори з непохитною твердістю і, головне, не випускати ініціативи із своїх рук. Цю істину Григорій Химочка добре засвоїв, міряючи кілька років українські степи бистрим конем і блискучим клинком. Він уміюче застосовував її скрізь і, додержуючи її, Григорій Федорович ще ніколи не зазнавав поразки. Він ніколи не відступав і завжди перемагав.

Нарешті, голосування закінчили. Григорій Химочка взяв до рук складений секретарем список обраних до президії.

— Семен Пола — 856 голосів,— сказав він.

— Ого! — радісно вигукнуло всередині болото.— Наша бере,— раділи ті, хто вважав за велику заслугу не належати ні до якої партії.

— Григорій Химочка — 823.

— А не брешеш? — кинув хтось із куркульської території.

— Хто це сказав? — скипів Химочка, обернувшись у той куток.— Хто це сказав? Повторіть!

— Гнида! — долетіло з другого боку.

Гнида, мов опшарений, вискочив з натовпу і, хвилюючись та збиваючись, заявив:

— От, хрест і бог, не я,— і на доказ Іван Силевич швидко перехрестився.

Збори відповіли однодушним реготом. Григорій Федорович не хотів далі загострювати; на цьому перший інцидент було вичерпано.

— Павло Недбайло — 438, Данило Крепак — 436, Гнида однав, Вольга Юхимівна одержала 382 голоси.

— Жінку треба! Жінку! — загукали незаможниці.

— І чого їй, сучці, туди! — зірвалася з місця тонка курноса Христя.— Люди діло роблять, а вона зад свій туди! — вигукувала вона ще завзятіше і, обернувшись до своєї компанії, заохочуючи, крикнула:

— Чого ж ви мовчите, бабочки?! Кричіть!

— До порядку,— застеріг її Григорій Химочка.— Але Боччина Христя наче й не чула того.

— Який такий порядок! Куди ви її вибираєте? Задом крутить перед мужиками буде? Га? — присікалася Христя, вимагаючи пояснення.

— Я накажу вивести вас, якщо ви не змовкнете,— сказав залізним голосом Химочка, і Христя як ногу вломила. Вона замовкла, крутнувшись в жіночому гурті, помітивши, що її ніхто не підтримав. Кілька незаможниць відчули свою перевагу і поставили категоричну вимогу ввести представників від жінок.

— Вольгу Юхимівну! Од жінщин! Вольгу Юхимівну! — веселіше загукали незаможниці, побачивши, що Боччиній Христі Григорій Федорович «заткнув здорову пельку».

Григорій Химочка пояснив жіноцтву, що Вольга Боса мала цілком законне право як перший кандидат зайняти місце в президії, і незабаром усі були задоволені.

Вольга Юхимівна встала з передньої лави і, тримаючись дуже незалежно і навіть трохи задирливо щодо Боччиної Христі та її компанії, пішла до президії.

Збори почалися з доповіді Григорія Химочки. Він коротко розповів про завдання колективізації, ознайомив присутніх із досягненнями, що були в Попельнянському районі, докладно розповів про роботу в інших районах округи, довів на прикладах, наскільки вигідніше для селянина колективне, гуртове господарство, і, певний, що великих заперечень не буде, бо всі слухали його надзвичайно уважно, закінчив свою доповідь короткою заявою:

— Незаможне селянство Багви та наш сільрадівський актив ухвалили оголосити нашу Багву селом суцільної колективізації.

— Ова, які хазяїни! — гримнула «куркульська територія». — Хліб забрали, та ще й до землі!

— Гарячі! — вигукнули зсередини.— Опечетесь, хлопці!

— Швидкі! — підскочила Боччина Христя, піднята на руках протесту від цілого гурту.

— Насильство! Геть! Насильство! Розбій! — закипіла зала.

— Спритні!

Григорій Федорович замовк. Він зачекав, доки Литчина «армія» витратить першу пайку енергії і, влучивши зручний момент між двома найнахабнішими та найсміливішими своєю ворожістю репліками, одразу ж підвів тон і категорично заявив:

— Ми знаємо, що Литчина «армія».

— Яка? — Це вам не хліб! — Ганьба! — Заткни йому пельку! — залунало ще нахабніше з Литчиного кутка та всередини.

Химочка примушений був ще перемовчати. Куркульня переходила в одвертий наступ, це було очевидно.

Григорій Федорович зрозумів це і тихо, з надзвичайною пильністю, намагаючись не пропустити жодного поруху в настроях, стежив за тими, хто тримав себе «нейтрально». Адже від них тепер залежало, куди і як підуть цілі збори.

«Нейтральна», або болотяна, як її звав Данило, середина загадково мовчала. Вона ніби гойдалася з кутка в куток, бовталася між неможливою групою та Литчиною і не могла вирішити, з ким їй іти. Але прихильність її мала визначитися одразу ж, як тільки з'ясується, хто візьме ініціативу наступу, хто візьме гору.

З-за столу президії підвівся Павло Недбайло і вийшов аж на край кону.

— Я тоже неможливий,— вигукнув він.— Я теж страждав,— підняв він свій пискливий голос.— Я тоже, можна сказати, революцію спасав, а мене не спитали. Без нас, которі в окопах гнили! Которі життя своє віддавали! Я проти! Свого не віддам і чужого не хочу! Я проти, і ніхто не примусить мене робити панщину!

Збори майже однодушно підтримали його.

— Заспокойся, Павле,— застеріг його Химочка, перебравши на себе обов'язки голови.— Заспокойся! Я тобі слова не давав, і не розводь тут куркульських брехень.

— Як мені заспокоїтися,— бив себе в груди Недбайло,— коли скрізь така неправда. Ви об'яснили людям,— повернувся Недбайло до Химочки,— що то за сози та артілі? Он, кажуть, дівчат усіх будуть забирати, управителів прищлють. Ні, панщини я робити не буду. Я герой і царя скидав, а ви панщину! — не вгамовувався Недбайло.

— У газетах пишуть...— гукнув Іван Гнида.

Зваживши, що куркулі почали наступ, неможлики не дотримали Химоччиного наказу не хвилюватися і трима-

тися стійко. Вони сколихнулися, мов земля, і враз посупили на куркульський куток.

— Заціпите! — крикнув Остап Суха Груша.

— Забити куркульську пельку! — хвилювався наймит Ярема.

— Я з них кашу зроблю, — вирвався з гурту Петро Нездійминого, але його спинили «нейтральні». Петро пручнувся, та проломити стіни не міг. Куркулі огризалися.

— Вигнати! Лишити їх! Вигнати! — загуло одразу наче півзали. Але то тільки так здавалося: середина загадково мовчала.

— Дайте, я його рішу! — вискочив на сцену філософ Данило. — Пустіть мене. Рішу! — домагався він, щоб Григорій Химочка дозволив йому розрахуватися з ворогами.

— У газетах пишуть! — знову крикнув з-за спини Іван Гнида і, помітивши, що глибоко обурений Данило Крепак просто стрибнув із сцени й швидко поплив до нього через спини й голови, Іван Гнида моторно пірнув між куркульські спини.

— Тепер не сховаєшся! — пробивався Данило.

— Товаришу! — зупиняв його Григорій Федорович. — Товаришу! — гукав сильніше Химочка. — Не займайте його! Спокій, товариші! Спокій!..

Але його ніхто не чув. Галас та гуркотнява щохвилини здіймалися більше. І раптом десь голосно брязнуло скло. За цим ударили сильно двері, скло забряжчало знову і полетіло зразу ж з кількох вікон. У залу увірвався вогкий вітер, прошумів над головами і раптом погасив усі лампи.

У залі збився ще більший переполох. Тепер кричали всі, і Григорій Федорович даремно намагався встановити будь-який порядок. Натовп гоїдався із кутка в куток, валував, як штормові хвилі, і неспокійно, загрозливо гув. Над ним часто блискали вогники запалюваних сірників, здійсмалися й гасли. Григорій Химочка тоді помічав окремі горби багатьох голів і широку лаву рухливих спин.

Зала стугоніла, пробивалася до дверей. «Середина» знайшла своє місце, тікала «од гріха».

Григорій Химочка закликав до порядку, вигукував на всю силу легенів, але його не чули.

«Нейтральні» вирішили «не мішатися», «одійти від гріха» і тепер валом валили, густо тискаючись у дверях.

Григорій Химочка мовчки дивився на такий нещасли-

вий кінець зібрання. Почуття безсилості зарадити щось давило на нього з такою силою, що він не міг навіть вимовити й слова.

— Григорію Федоровичу! Григорію Федоровичу! — хвилювалася Вольга Юхимівна. — Ну що ж воно тепер буде? Це ж такий сором нам!

Григорій Федорович підвів голову й тихо сказав:

— Скличемо другі збори. Сьогодні ми зробили неприпустиму помилку. Ну, та вже не вернеш, — ніби виправдуючись, тихо говорив Химочка. — Без помилок не буває. Підготуємося, зберемо всі наші сили, Вольго Юхимівно, і дійдемо-таки свого. Без цього не буває, — заспокоював її Химочка, запалюючи лампу.

І коли слабкі вогні газової лампи знову освітили велику залу, вона була зовсім порожня. Тільки біля сцени, де стояли Григорій Химочка та Вольга Боса, поцуро, мов зацьковані, стояли купою кілька мовчазних незаможників.

Григорій Федорович помітив їхній настрій і, бажаючи підбадьорити їх, трохи штучно, але весело промовив:

— Не журись, хлопці! Наша візьме!

Незаможники порушили мовчання, підвели голови.

XI

Дні, як натовлені коні, ледве-ледве дотягали до вечора. Здавалося, вони несли на собі неймовірні тягарі цілого світу, часто зупинялися, довго стояли, непорушні й німі, і знову, крякчучи, плазували на захід. Вони були однаманіті і, мабуть, через це саме здавалися Голубенкові безконечними. А може, він цього й не розумів. Можливо, Голубенко й зовсім не помічав, що робилося навколо, бо до всього ставився він цілком байдуже. Заціплена в зубах туга вкривала туманом його велике з рівним носом обличчя, обвивала кожний його порух і кожний крок. Вона паралізувала Сергієві міцні ноги, зв'язала невидимими лінвами руки, геть стерла з його виду найменші ознаки радості. Сергій щодня ходив до окрвиконкому, висиджував там до четвертої, працював багато, але добре не розумів, що він робив, і ніколи не знав, до чого мав братися завтра. Ставлення до зовнішнього світу в нього набрало цілком механічного характеру. Це стерло загостреність будь-яких явищ, перетворило Сергія на якусь напівлюдську істоту, що здатна була тільки рухатися й механічно виконувати покладені на неї обов'язки. Що спричинилося

до цього, Сергій і сам не міг знати, але він цілком розумів, що робилося з ним щось дуже недобре.

Васи він не бачив уже кілька днів. Вона обіцяла телефонувати йому, але, ображена тим, що Сергій не прийшов до неї того вечора, мовчала; мовчав і він. Він не мав сили піти до неї й почати розмову з пояснень. «Адже ж вона не зрозуміє мене,— думав Сергій.— Хіба її обходить те, що я ось уже кілька днів ходжу поламаними ногами? Що їй, повній життя, до людини, яка не знає, на яку ступити?»

Сергій Голубенко розпачливо кинув руки і боляче вдавився однією об бильце ліжка. Біль порушив його думки і навіть примусив його трохи звестися.

— А чи цьому правда? — запитав несподівано Сергій.— Хіба я можу погодитися на Логвинові твердження? Ні,— категорично вимовив він.— Справа не в цьому. Треба взяти до рук хворі нерви, примусити себе випити до дна отруйний келех ненависті і бути, як і всі.

З цими словами Сергій рішуче звівся з ліжка й пішов просто у Варину кімнату. За хвилину він уже стояв над її столиком і старанно розглядав невеличку пачку листів. Серце йому билосся прискорено, і скроні обпалювала кров.

— Я не смію цього робити,— говорив він, одкидав листи, соромив себе за невитриманість і дикість, кидав листи, тікав до своєї кімнати. Але минала якась хвилинка, Сергій знову повертав до шухляди і ще з більшою увагою та хвилюванням починав їх читати. Він пив їх, як п'яниця отруйний алкоголь, нервував, коли в них було мало слів признання й закоханості.

Сергій хотів, щоб ними був залитий лист, угадав, як відповідала на той чи той вислів Варя, складав в епопею її почуття до маловідомого йому студента і, тільки стомившись, ішов до ліжка.

Заплющивши очі, він пролежував так по кілька годин, напружено думав, намагався якось розв'язати ці питання і тільки безсило зітхав.

— Тепер не вернеш,— прошепотів він, не знати про що розмірковуючи, бо ж Варі Сергій не любив. У нього були до неї почуття приязності, певної поваги, але не кохання. Та, незважаючи на це, отруйний гробак власницького почуття не давав йому спокою, підводив із ліжка, гнав до Варині шухляди.

Сергій Голубенко ніколи не звертав більшої уваги на цього студента, дуже пасивно ставився до його таки досить

частих візитів і зовсім не припускав, щоб у Варі, поза цілком офіційними розмовами про інститут, були до нього ще якісь почуття. І, може, ця несподіванка, що її Сергій викрив цілком випадково, чи любовна гострість багатьох студентових листів до Варі так схвилювали Голубенка, примусили його шукати виходу.

«Так же не можна,— цілком натурально вирішив він.— Якщо в тебе немає жодних почуттів до мене, то чому ти маєш зо мною жити? Адже ж тебе ніхто не приневолює до цього? Ми вільні, і кожний піде туди, куди йому сподобається». Сергій згадав Вассу. Гострість протесту й почуття образи до Варі логічно повернули його думки до його студентів із Вассою. Згадка про неї сповнила Голубенкову істоту терпкою гіркотою, примусила його трохи об'єктивніше поставитися до Вариної кореспонденції і наново збудила хвилю нових почуттів до Васси.

— Я навіть радий,— сказав Сергій Голубенко не знати до кого.— Радий, що так вийшло.

«Васса мене любить, як ніхто і ніколи. Вона єдина зрозуміє мене тепер до кінця, єдина не думає офіційно за циркулярами й інструкціями. У пій б'ється великий струм життєвої мудрості, а щирість її почуттів скерує його на мене»,— думав Сергій. Він перекинувся кілька разів з боку на бік, випалив поспіль з десяток цигарок і аж тоді вирішив відвестися.

— Я навіть радий,— повторив він коротке речення, і, повторене, тепер воно набрало більшої виразності й конкретності.— Радий! Нехай вона знає, що являє собою цей апостол із довгим волоссям,— зовсім несподівано закінчив Голубенко. І від того, що думки його перескочили з Васси на студента, Сергієві стало одразу неприємно. Зараз він хотів забути про все і думати тільки про Вассу. Сергій любив Вассу, але в своїх почуттях до неї він робив один виняток. Голубенко любив її трохи менше, ніж Володислава; це знала Васса, нервувала і, будучи не зовсім стриманою, показувала це й Сергієві. Голубенко розумів її прекрасно, але йому здавалося, що Васса нервує зовсім даремно, що його щире до неї ставлення та почуття повної відданості можуть цілком компенсувати той легкий біль, який Васса мала з нерівності Сергієвої любові до неї і до сина.

Вечір поволі обгортав будинок. За вікнами густо лягли сині полотнища, підвелися вгору і рівно стали на білому снігу, що глибоко закидав геть увесь садок.

За дверима густо зашаркотіли ноги, і до Сергієвих вух долетів чистий Володиславів голос. Він сперечався з Парасею — це тепер Сергій відчув цілком виразно. А за хвилину з дверей кулею вилетів Володислав і за ним, чарльстоном, Парася.

Володислав заскочив до своєї кімнати, задріботів у коридорі і з плачем прибіг до батька.

— Татуха,— сказав він, узявши батька за руку,— я їй кажу не танцюй, а вона все танцює й танцює...

— А ходім до неї,— промовив надто суворо Сергій і, взявши Володислава за руку, пішов з ним до Парасі. Та, почувши, що Сергій Антонович був удома, заховалася в куток, нахилила голову, і, скільки Голубенко не звертався до неї, вона мовчала.

— Вона танцює й танцює. Тільки черевики рвать,— несподівано висловив Володислав житейську мудрість,— а мені самому нудно. Що ж я — в безпритульні піду? — додав сердито Володислав і, підбадьорений щасливим батьковим реготом, побіг із ним до Сергієвої кімнати.

Парася стояла ні жива ні мертва. Думки про те, що вона ж обіцяла більше не танцювати, неймовірно хвилювали її, заважали вирішити щось і діяти. А діяти треба було неодмінно. Це прекрасно розуміла Парася своїм нескладним розумом і, повагавшись, вирішила.

— Хай що буде, не уб'ють же,— сказала вона голосно й просто пішла до Сергія.

— О, вона знов іде,— почув Володислав Парасині кроки.— Татух, давай її не пустимо! Ой, іде! — захвилювався Володислав і кинувся до дверей.— Татуха, тримай двері. Тримай, бо вона мене забере,— хвилювався хлопчик і щосили тиснув на двері.

— Нехай увійде,— сказав батько.— Вона прийшла перепросити, Славчику,— безпомилково вгадав Сергій Парасин намір.

Володислав неохоче кинув двері і, трохи одійшовши, мовчки чекав, що буде далі. Настрій йому впав. Потім він підозріло глянув на Парасю, одбіг насеред хати і міцно закрив двоє блакитних віконець.

— Мене немає,— вигукнув Володислав.

Сергій і Парася зайшлися закотистим реготом, а хлопчик розплющив очка і незадоволено відійшов до стіни.

— Я більше не буду. Я забула, простіть мені, Сергію Антоновичу,— задріботіла Парася язиком.

— Татух! — крикнув застерезливо Володислав.— Вона тебе обдурить! Вона казала, що не буде, а як за двері, так і танцює.

— Не буду! Їй-їй, не буду! — нахилила Парася голову.

— По очах бачу, що обдурить,— сказав безапеляційно Володислав і зірвав нову хвилю реготу. Тепер сміялися всі: Сергій, Парася, а найголосніше — Володислав. Він прекрасно знав свою няню, і через те, що вона зараз щиро реготала, Володислав категорично стверджував і повторював своє перше твердження.— Дурить! Вона тебе дурить, татуха,— намагався викрити він усю нещирість Парасино-го перепрошення.

Парася одразу увірвала закотистий регіт і стояла мовчки, очікуючи, що скаже Сергій Антонович.

— Ідть і тільки не ображайте цього філософа,— погладив Сергій Володислава.— Не треба робити так, щоб він гнівався на вас,— пояснив батько.

— Я вже не гніваюся на неї. Я Парасю люблю! Отта-ак люблю! — розняв Володислав широко руки, і йому радісно заблищали очі. Парася щиро посміхнулася до хлопчика, і вони разом вийшли.

Сергій Голубенко згадав, що шухляди стола лишилися незачинені, схопився, мов опечений, і за мить був уже знову біля столика. Листи лежали розкидані й розгорнені, ніби закликали його приступити до них, довідатися одразу про все, до краплі. Але Сергій не наважився читати далі. Присутність сторонньої людини, нехай вона була й за стіною, стримувала Сергієве почуття — упитися листами до скаженої ненависті, одразу розгадати все про Варю і вирішити щось твердо і остаточно.

«Вона ж повернеться не раніше як за два дні. За цей час я встигну перечитати їх усі», — подумав Сергій. Вирішивши так, він старанно склав листи до купи і обережно поклав у куточок. Кладучи листи, Сергій більше ніж звичайно висунув шухляду, побачив там досить товстий зошит і одразу ж зацікавився. А за якусь найкоротшу мить він уже перегортав зошита і, як спраглий воду, ковтав занотовані Вариною рукою рядки.

Щоденник Варвари Олексіївни починався так:

«Я писала щоденника ще тоді, як училася в гімназії. Я виклала там свої погляди, прагнення, ідеали. Але це було рожеве, мерехтливе павутиннячко, і досить було найменшого подиху справжнього життя,

як те павутиння пошматувалося, злетіло і геть десь зникло. Мені тепер близько тридцяти років. Це, кажуть, є найкращий вік жінки, але я того не відчуваю. Мені болить усе тіло, кожний м'яз і кожний суглоб. Мені не вистачає нервів, щоб пристойно триматися, розмовляючи з Сергієм. Словом, я почуваю себе інвалідом. Правда, я з насолодою читаю Гегеля, упивалася Арістотелем, пробігла Канта, Фіхте, вивчала Плеханова й Леніна, але це не врятовує мене. Я неймовірно страждаю як жінка. «Чому?» — запитає хто. Я знаю, але я ніколи жодній людині у світі не скажу, чому мені тяжко. Розмови про те, що легше стає тоді, коли тебе хтось зрозуміє у твоєму горі,— пуста балаканина домашніх філософів, а просити порятунку — цілком марна справа. Кожна людина несе якийсь смуток, і коли їх скласти до купи, суть від цього не зміниться. Це означає, що ніхто добровільно не скине на свої рамена чужого суму, ніхто не піде за тобою нудити світом, коли це припадає тобі. Буду нести смуток мій, буду міцна, намагатимусь перебороти це нелегке почуття непотрібності. Я пишу навмисне — саме непотрібності, бо самотність мене не лякає. Почуття самотності та страждання через це, коли ти можеш просто потонути в книгах навіть у першій-ліпшій найбіднішій бібліотеці,— прості вигадки тупих, нерозвинених людей, плаксив і психічних раритетів. Мені неймовірно важко, але я ніколи не буду стогвати. Сусідки (о, це народ!) переконані, що мені буває дуже весело, коли до мене приходять Федько. А як ставлюся до цього я?..»

Сергій відчув неприємний нервовий дроз у всьому тілі і, боячись, щоб його не зрадили ноги, сів. Він ще пильніше влип у щоденник, дуже швидко перегорнув кілька сторінок і, дійшовши до п'ятої, розгублено спинився. Руки самі випустили сіренькі палітурки щоденника, затремтіли чорною ненавистю до Федька.

— Значить, він недаремно ходив,— ніби запитав себе Сергій і знову нахилився до сіренької книжечки.

«Чи люблю я Федька,— писала Варвара Олексіївна,— не знаю, але в усякому разі до нього в мене куди більше почуття, ніж до Сергія».

— А, так,— вимовив Сергій.— Значить, ти брехала мені.

Брехала весь час нашого спільного життя? — Сергій кинув щоденника, як куля вилетів з Варинної кімнати. Його настирливо кликав телефонний апарат.

— Дев'ять сорок вісім. Так. Сергій. Ага, Васса. Чому ж ти так довго мовчала? Чому? А, так, роботи багато. Звідки ти говориш, Вассо? Ну, працой, працой.

— Хочеш бачити? — ображено перепитала його Васса. — А чому ж ти не приходиш? — почув він із трубки.

Сергій завагався і не одразу відповів. Відчувалося, що він зараз вирішав щось, старанно перевіряв, обмірковував. Але Васса нетерпеливилася, підганяла його, заважала Сергієвим думкам зійтись до єдиного вузла, категорично вимагала відповіді.

— Я прийду сьогодні, — пролунав у кімнаті Сергіїв винуватий голос. — Добре. Надзвичайно радий. Не прощаюся, побачимося.

Сергій поклав трубку і мерщій кинувсь одягатися.

Була вже пізня година, а Васса сиділа вдома сама, боялася й чекала на нього. Принаймні вона так заявила, а втім, можливо, це була тільки пуста безвідповідальна фраза. Але, незважаючи на деякі побоювання, Сергій поспішав. Сам він давно чекав на Вассу, висиджував по кілька годин біля телефону, намагаючися знайти її, але всі його заходи були даремні. Васси не було, мов крізь землю пішла. Тому, почувши її сьогодні, Голубенко зібрався не більше як за хвилину і зразу ж вискочив на вулицю.

Ніч стояла, як чорний табір завойовників. Сергій Голубенко блимнув смужкою білого вогню електрики, щільно зачинив надвірні двері і поспішив на Великоміщанську.

Будинок відповідальних робітників округи яскраво горів усіма вікнами і, помітивши це, Сергій Голубенко пішов ще швидше. Здавалося, Сергій тікав від того світла і дбав про те, щоб якнайшвидше вийти з вулиці Карла Маркса і досягти темного заріжжя Великоміщанської, де на нього чекала Васса.

XII

Незаможники стояли купою й чекали, що мав сказати Григорій Химочка. Подія із зривом зборів була така несподівана і така прикра, що кожний із них чуввав свою провину і ніхто не зважувався заговорити з головою сільради. Знали: він себе не мине, але й іншим таку неорганізованість теж не подарує.

Григорій Химочка знав, що кожний із неможливіців думав тепер саме про це. Зрив зборів, та ще в такий відповідальний момент, хвилював кожного, примушував думати, що діяти далі. Адже сьогодні всі зрозуміли, що Литчина «армія» працювала, і Химоччині застереження були чистісінька правда.

— Не вдержали хронту більшовицького,— промовив журно філософ Данило,— а все клятві баби нарobili,— додав він і подивився в Химоччин бік.

Григорій Федорович зрозумів, що Данило Крепак хоче з ним заговорити, але вирішив розмови уникнути. Можливо, тому, що Химочка почував себе дуже втомлено, а може, й свідомо, бо, на його думку, неможливіці після цього провалу повинні були зрозуміти, що панькатися з ворогом далі не можна.

— Ворог лишається ворогом, доки в нього є зброя,— доводив тільки вчора Химочка неможливіцям і вимагав, щоб біднота гуртом узялася за куркульське кодро.— Інакше вони візьмуться за нас, бо миру з куркулем ми ніколи не складемо,— говорив він.

До неможливіцького гурту тихо підійшов Іван Гнида. Гурт зустрів його не дуже м'яко, а Данило Крепак поклав на нього всю провину за зрив зібрання.

— А навіщо було починати? — образився Іван Гнида.— Хіба ви не знаєте наших людей? Вони всі одсталий елемент, а повний соціалізм культури потребує...

Григорій Федорович почув Гнидину репліку і потихеньку, користуючися з того, що увага всіх зараз була на Гниді, вийшов із сільбуду.

— Іди, Іване, до своїх, бо ми тобі тут голосу не даємо,— відповів йому Петро Нездійминого.— Раз ти зовсім не маєш пролетарського свідомості, так краще живи так, як тобі підказує Литка.

Гнида аж обкрутнувся. Петро Нездійминого говорив правду, і це, звичайно, не могло не вплинути на нього.

— А ти хіба давно випивав із ними? Подумаєш, який чистий заговорив,— ошкірився Іван Гнида.

— Випивав. Було,— сказав Петро Нездійминого,— а тепер я йому не союзник. Сознав своє положення і тобі совітую.

— Маладець Нездійминого! Признати помилку — це важко,— по-філософському ствердив Данило Крепак.

— Було, помилку зробив,— ще повторив Петро Незді-

йминого.— А ти ж,— звернувся він до Гниди,— єсть справжній куркульський агент, і до нас тобі немає дороги.

— Я чужого не брав, а як моє невлад, так я з своїм назад,— образився Гнида і повернувся до дверей.

— Наженеш його! — кинув услід хтось репліку.

— Ще й збори запити встигнеш,— додав інший зозла і погано вилаявся.

Але Гнида того не чув. Одкинаний товаришами, він рвучко одчинив двері і голосно грюкнув.

— Головою, куркульське стерво,— вирядив його Петро Нездійминого. Гурт зворухнувся, затупцював ногами, хтось схвально зареготав і охоче посилив Нездійминожин епітет.

За дверима Іван Гнида несподівано наткнувся на Григорія Химочку.

— Безвинно ображають,— поскаржився йому Гнида,— та ще б хто, а то ж Петро Нездійминого,— зупинився він біля Химочки.

Химочка мовчав. Іван Гнида почув себе дуже погано, ніяково м'явся і часто покашлював. Піти без жодної відповіді йому було тяжко, але й мовчати теж не випадало.

— Хіба я коли стояв за куркулів? — рішуче заявив він.— Я тільки за справедливість. Насильно людей не гонять, чесних людей, а таке й хазяїнів, котрі государство підтримують чесно, не ображайте. Мир і справедливість. Кожний трудиться, з того їсть хліб і власть піддержує. А єжелі которий не хазяїн, а контра — того долой. Я за рішительність,— закінчив свою програму Іван Гнида і, вичікуючи, змовк.

Але Григорій Химочка й тепер мовчав. Гнида пом'явся, спробував кілька разів кашлянути сильніше, ще щось сказав, і, як побачив, що Химочка і на цей раз нічого не одповів, він здійняв шапку.

— С тем до свіданія, Григорію Федоровичу. Ви понапрасну зуб на мене імєєте. Я неможник з діда-прадіда. Та хіба це вам говорити? — багатозначно підкреслив Гнида і ще постояв.

— Я знаю,— промовив, нарешті, Химочка. Іван Гнида, видно, хотів ще щось сказати, але, почувши, що із сільбуду почали виходити неможники, одразу ж війнував шапкою і зник, залуцавши підмороженим снігом.

Над селом гойдалося собаче валування. На вулицях купами стояли люди, переходили з кутка в куток, розповідали, що трапилося, хвилювалися.

Григорій Химочка стояв на одному місці і мовчки дивився впоодвож головної вулиці. Здала на нього блимали рідкими вогнями курії, деь зовсім поблизу істерично вила собака та ще злітали часті неспокійні голоси.

Незаможники виходили поодинці — один по одному — і мовчки облягали Химочку з усіх боків. Здавалося, вони відчували якусь небезпеку, що загрожувала одібрати в них Григорія Федоровича, і, стаючи так, кожний ладен був захищати його своїм тілом.

— Ну й кляті ж бісової віри баби! З ними треба говорити тепер сурийозно і не інакше, — порушив мовчанку філософ Данило.

— Справа не в бабах, а в тому, що незаможники сьогодні здали, — зауважив задумливо Григорій Химочка. — Соромно признатися, що два десятки куркульок зірвали збори, де було півсотні незаможників.

— Правда, — винувато вимовив хтось із гурту. — Але ж баби які, Григорію Федоровичу, — додав той самий голос.

— Треба своїх усіх приводить. На куркульську силу нашу пролетарійську та в морду, та за косу, — вийшла наперед Вольга Боса. — Я ж говорила тобі, Артеме, веди свою Явдоху, веди, бо прийдуть баби, так треба, щоб і наші баби були.

— Битися на зборах не треба, Вольго Юхимівно. Ми їх повинні побити нашою організацією.

— Вірно, Григорію Федоровичу. Організація, що громада, — підтримало Химочку кілька голосів. — Ну, а як уже й це не допоможе, тоді ми їм і всипати можемо, — пояснив думку Петро Нездійминога, — тепер таке, що або ми їх, або вони нас. Так же, Григорію Федоровичу?

— Трохи не так, товаришу Нездійминога, — зауважив Давидо Крепак. — Куркулі можуть побить нас у Багві, але ж у нас є ціла округа і пролетаріат, а на пролетаріаті цілий світ тепер тримається.

Філософ Данило помовчав трохи і пояснив:

— Я вичитав це, а як на досвіді бачимо, що пролетаріат за нас, бо він братом нам доводиться, так ми такі сильні, що ніхто нас не подолає, не вскубне.

— Хіба що вкусить, — кинув хтось.

— Повибиваємо зуби, — прогук з натовпу могутній бас і проліз до Химочки. — Простіть, Григорію Федоровичу, що я не вправився, щоб прийти своєчасно, — сказав Микола

Чубук. Він поправив шапку, потер руки і, хвилюючись, почав:

— Доки ми будемо терпіти? Ми, конешно, не вміємо акуратно пояснювати, ну та я хочу по-простому. Дозвольте, товаришу голова, організувати моїх хлопців,— звернувся Микола Чубук до Химочки.— Я, конешно, не можу акуратно пояснити вам, ну діло знаю. Годі вже нам, товаришочки, агітацію розводять! Наших б'ють, а ми агітуємо! Треба до них другі мери. Хіба ж не Литчина кумпанія спалила нашого геройського партизана, котрий тепер на одній позі і інвалідом щитається? Факт, Литчина!

— А хто мого Михайла вбив, як не їхня варта? — встала репліку Вольга Боса.

— Не перебивай, бо забуду,— гримнув на неї партизан.

— Я тільки не можу акуратно пояснити, товаришочки, ну, скажу, що треба пустити куркульської юшки. Що ж ми забули, коли Литчині сини нас у прядиві держали? Хіба нам, товаришочки, жисть надоїла, що ми на агітацію поклали все?

Партизанський ватажок змовк, подивився, як поставилися до його промови товариші, і особливо Григорій Федорович, і, повертаючись знову-таки до Химочки, казав далі:

— Я говорю сурйозно, товаришу голова. Ноги мені затрусилась, як ото розказали, що вони виробляли в сільбуді. Ну, власті ж не імеєм. А тільки б сказали ви мені, Григорію Федоровичу, порядок, так я б гроб зробив із кімнати. Ні одна б сволоч ноги не витягла, а що агітація? — запитав він.— Агітація, ежелі-сознательний, а з куркулями треба так.— Партизанський ватажок захвилювався, рішуче підняв угору могутній, як молот, кулак і, ще швидше пустивши його додолю, закінчив:

— З ними треба так: ежелі-ежелі, ежелі-ежелі.— На цьому Микола Чубук змовк, одступився трохи назад і винувато витер спітнілий лоб.— Я б з цими не так поговорив. Я б їх поагітував,— підкреслив він свою останню думку.— Жаль, що я не вмію по-акуратному сказати. Я б вам усе пояснив,— додав Микола Чубук, як скаргу, і одійшов од своїх однодумців.

— Завтра приходьте на збори. Куркулів ми переможемо, товаришу Миколо,— звернувся Химочка до партизанського ватажка.

— Я не сумніваюся. А то б і на світі не жив. Тільки знайте, товаришу Химочка, не люблю я агітацій. Це всьо

равно, що просьба якась,— пояснив своє ставлення до агітації Микола Чубук.

— А я завтра по бабочках піду. Не можеть того бути, щоб їхня взяла. Це раз так вийшло,— заявила Вольга Боса. Вона поправила на голові хвостик від хустки і попрощалася.

Незаможники теж розходилися. Вулиця рипіла морозним снігом, здалеку долітала модерна пісня, і навколо валували собаки так, ніби до кожного подвір'я було послано когось драгувати їх.

Григорій Химочка дійшов з товаришами аж до дому і, попрощавшись, знову зупинився. Почуття поразки, як і перемоги, міцно єднає одиодумців. Удома на нього чекала невдоволена Харитина, і йому не хотілося вертатися. Харитина не говорила з ним уже кілька днів, і це почуття повної самотності в хаті пригнічувало Химочку, нервувало. Він намагався переконати її, довести цілковиту безпідставність її заперечень проти суспільного господарювання, та Харитина стояла на своєму.

— Не піду у твій саж,— говорила вона про артіль,— не піду й дитьо своє не пустю, а як тобі тісно тут, то можеш шукати собі лахудру, созайся з нею, скільки хочеш.

Про Харитинині настрої знали всі з незаможницького активу. Тож, натурально, переговоривши про завтрашні збори, філософ Данило підійшов близьенько до Химочки і тихо считав його:

— А як твоя Харитина, Григорію Федоровичу? — Він озирнувся, перевірів, хто стояв за ним біля воріт, а аж тоді закінчив: — Кажуть, що вона хоче перебратися до Литки в хатину?

Химочку вразило це повідомлення. І саме тому, що в ньому було дуже багато ймовірного. За останні дні Харитина насправді дуже змінилася, так змінила до чоловіка своє ставлення, що це навіть одбивалося на Григорієвому синові. Бо Васильок поводив себе з батьком надто стримано і навіть вороже. Думки ці промайнули в Химоччиній голові надзвичайно швидко і осіли всередині тяжким неприємним намулом.

— З Харитиною я впораюся,— відповів задумливо Григорій Химочка і зразу ж попрощався.— Завтра ж не запізнуйтеся! — І укнув він і поспішив до хати.

— Ось і батько,— зустріла Химочку дружина. Вона сьогодні виглядала привітніше й веселіше, ніж завжди.

— Та я вже давненько прийшов. Стояли біля воріт,— пояснив Григорій Федорович, знімаючи шинелю.

— А созу вже не буде,— сказав весело Васильок, тримаючись оддалік батька.

— А хто тобі сказав? — здивувався Григорій Химочка.— Хіба переможе Онохрій Литка, тоді не буде,— відповів йому цілком серйозно батько,— а поки ще влада в наших руках...

Харитина загрозливо блимнула на сина. Вона не хотіла, щоб чоловік одразу ж розгадав причину її доброго настрою, а Васильок зараз викривав її.

— Приходила Одарка, казала, що сьогодні розігнали соз,— простосердо пояснив Васильок.

Мати гримнула на нього, наказала мовчати. Васильок винувато похнюпив голову. Він не міг зрозуміти, що його радість була куплена дорогою ціною матеріної змови з Литчиною невісткою.

— Ні, любчику, соз у нас буде. Та й не соз, а вже артіль. Ти будеш ходити в садочок, малюватимеш там, навчишся читати, а як виростеш,— батько розповість тобі і про Одарку, і про Онохрія Литку.

Харитина нервово загуркотіла рогаками, гримнула засліпкою і, повернувшись до чоловіка, категорично заявила:

— І нога моя не буде там. Чесні люди вже сахаються нас. По Багві ходять чутки, що ми вже й ікони повикидали,— майже заголосила вона.

— Ну, там буде видно, Харитинко,— сказав м'яко Григорій,— а поки що дай мені попоїсти. Від ранку ж нічого не їв.

Харитина знову заторохтіла засліпкою і дуже неохоче почала готувати вечерю.

Васильок вичекав, доки мати впорасться та вийде і, дочекавшись, підійшов до батька.

— Ти вже вечеряв? — запитав його Григорій.

— Уже. Я дуже сьогодні наївся,— підкреслив син, випинаючи круглий живіт.— Одарка приносила нам сала. Тільки мама наказувала, щоб я тобі не говорив. Не скажеш, тату? — благально закінчив хлопчик.

Григорій поклав ложку. Їжа не йшла йому, стала відворотною, огидною. Він чекав на Харитину. Підгодовування куркульське йому було нестерпною образою, а Хари-

тишине поведження заслуговувало на категоричну кару, та він не хотів зрадити сина.

— Чого ж ти не їси? — стурбовано спитав Васильок. — Їж, татку, бо не виростеш! — засміявся хлопчик.

— Я потім. Не їється мені, сину.

— Давай я тебе погодую, — жартував Васильок. — Дай мені ложку!

Григорій узяв сина під пахви і високо підкинув.

Васильок сильно розкидав короткими ніжками і радісно прискав щирим молодим реготом.

XIII

Онохрій Литка цієї ночі спав погано. Він, можна сказати, зовсім не спав. Думав все, обмірковував, як запобігти лихові. Раз провалені збори Химочка відшкодував. Учора він провів другі. Громада, хоча й не вся, майже схилилася на його думки. Химочка говорив про виселення за межі, і вони мовчали... Багато перебрав у голові планів Онохрій Литка, не раз пожалкував за приставом та своїм старшинуванням, за приятелем-одночарочником Миколою Обухом, місцевим волосним стражником, та земським начальником Лященком.

— Ех, якби хоч на тиждень як було, — зітхнув Онохрій Литка і, знервований, підвівся з полу. Спати він більше не міг.

У хаті стояла передранкова сутінь. Було якось сиро, холодно, із комина трохи пахло звичайним чадом.

Онохрій Литка накинув на довгу полотняну сорочку сильно подертого кожуха, озув босоніж чоботи, підійшов до вікна.

— Горить уже, — вимовив він із злістю. — Постоявши трохи і почухавши всі місця, Онохрій Литка одірвав зарослі в густе чорне волосся груди від підвіконня й тихо пішов до лоханки.

— Сукин син, — сплюнув Литка в лоханку. — Поїде-таки, привезе їх, та ще й сам, — додав він, маючи на увазі саме свого сусіда Григорія Химочку, що був зараз не тільки за голову Багвянської сільради, а й за організатора першої артілі в цьому ж таки старому козацькому селі Багві.

— Поїде-таки, — повторив Онохрій Литка з лихим нагосом на «поїде» і, підвівшись на дибки, простяг угору

одну руку. Стара кожушина сковзнула з рамена й поволі зсовувалася додолу, але Литка не затримував її. Він уперто нишпорив одною рукою в миснику, певно шукаючи чогось, бо постать його, випроставшись, не згиналася, а заклопотаний вигляд та нервовість, з якою він шарпав довгим рукавом сорочки, цілком стверджували цей його стан. Нарешті, важкі Литчині чоботи здригнули і глухо гупнули об долівку. Він обернувся. У руках тепер Литка тримав звичайний куркулівсько-бандитський обріз.

— Треба переховати,— промовив він, пильно оглядаючи обріз і ще пильніше здуваючи з нього порох.— Переховати, бо не сьогодні-завтра тут почнеться таке, що його ще й світ не бачив,— висловив свої припущення Онохрій Литка, колишній багвянський старшина і «майже поміщик», як він колись говорив сам про себе.

Згадавши про те, що мало початися, Литка знову підійшов до вікна. В руках у нього чітко виокремилася коротке тіло хутірської пушки, її тупий, нерівно зрізаний писок і холодний лиск чорної сталі. Онохрій Литка якось особливо пильно подивився на свою зброю, перекинув її у другу руку і знову зліг на підвіконня.

— Збирається,— прошепотів колишній «майже поміщик» і раптом одскочив од вікна.

У хату несподівано впав глухий удар.

— Вітер,— сказав по хвилі Литка і знову ліг на підвіконня.

Із степу на козацьку Багву вже два дні котився валами дужий вітер. Він ішов безперестанку, глухо шумував старими берестами, що густо оточували велику Литчину хату, крутив її, намагаючись вирвати з корінням, і, знеможений у цій боротьбі, кидався на Литчину хату. Стрибнувши на її залізний дах, він бився об нього грудьми, ляскав широкими долонями і, розлютований з своєї безсилості, немилосердно тонтав його важкими ногами, висвистував у ринвах і, переможений, важко скочувався з даху. Сумно й страшно такої почі сидіти в хаті. Сумно слухати лють степового вітру, його скарги на міцну заводську бляху, безсиле гуркотіння й виття попід вікнами. Хочеться тоді, щоб швидше минала ніч, щоб була повна хата людей і щоб у хаті горіло яскраве світло. Але Онохрій Литка того не хотів. Упершись лютими очима у світле вікно Химоччиної хатини, він пильно стежив за кожним порухом тіні, що часто блимала у вікні, і напружено перебирав мислями,

шукаючи найкращих способів, щоб запобігти лихові. На більшість сусідів Онохрій Литка не розраховував: з них ніхто не міг стати на його захист, бо всі вони так чи інакше наймитували в нього, а наймитуючи, добре знали його звичаї. Не один з них покуштував його дебелих вил, не один, не догодивши Онохрієві Онохрійовичу, позбувався навіть злиденного Литчиного сніданку та обіду, а то й холодної куштував. Не могли стати за Онохрія Литку й дальні кутяни з Багви. Бо всі вони, крім дуже небагатьох, знали Литчин спосіб поводження з боржниками. Литчину сумлінність у обважуванні на дрібному крамі в його трьох крамницях та те, з яким презирством ставився він до кожного, хто був бідніший від нього. Не міг, кінець кінцем, Онохрій Литка розраховувати й на ціле село, бо всі ще добре пам'ятали його найдосконаліше джерело здирства — паровий млин, старшинування царське, його старостування за гетьмана з карними загонами та езекуціями і одверті похвали помститися на бідноті за одібрану революцією землю.

— Я їх без солі поїм,— похвалявся Онохрій Литка, залякуючи менш свідомих незаможників, загрожуючи приходом на Україну пана Пілсудського, «англичанки» та румунських бояр.

— Значить, він їде,— майже простогнав колишній волосний старшина і, звівшись од вікна, рішуче пішов до печі.

— Федоре! — сказав охрипло Онохрій Литка.— Федоре, уставай,— гукав він до свого сина.

Але Федір не чув його.

— Федоре,— майже простогнав Онохрій Литка,— Федоре, біжи швидше.

— Куди? — бовкнув спросоння Федір і повагом зсунувся з печі.

— Харлампія Марковича поклич. Живіше, бо раз програємо — ніколи не повернеться. Час тепер такий! — кинув як пояснення батько.

Федір важко засопів, закушпелив сміттям і за хвилину стояв уже серед хати, одержуючи від батька інструкції.

— Скажеш, тато новість важною мають. Прийдіть зразу ж і так, щоб люди менш бачили,— поспішав Онохрій Литка, бо ніч почала помітно вклякати.

Федір розумно подивився батькові в вічі,— хилитнув у дверях фалдами кожушини і хутко зник за ворітьми.

— Ми із цими упораємося. Ми їм насозаємо, ми їх

навчимо. Раз нам смерть, так і вашим смерть, — шепотів Онохрій Литка, пильнуючи, як Григорій Химочка квапився якомога швидше зібратися в дорогу.

Перевірівши, що голова сільради та голова артілі Григорій Химочка вийшли за ворота і повернули «таки туди», а саме — в напрямку до далекої залізничної станції, як здавалося Литці, він відступився од вікна і ніби тільки тепер згадав про обрізан.

— Хороша штука. Ось хто тепер розсудить нас. Хоч усіх двадцять п'ять тисяч присилайте на Багву. Або ми, або ви. Я не схиблю. Не хибив ще Онохрій Литка, не хибив Онохрій Онохрійович.

З цими думками колишній «майже поміщик», не хапаючись, знайшов під лавою пляшку гасу, ганчірку і, наквацювавши її, заходився біля обрізана. Він шарував його сьогодні якимось особливо уважно, продував, перевіряв, заглядав у дула, пригладжував шкуратяною долонею шершавий пісок і, почистивши та перевірівши, загорнув у ганчірку.

— Отут ніякий чорт його не знайде, — кинув він обріз під припічок, у ворох сміття. — Ми ще зуміємо. Ми ще знайдемо сили, — міркував Онохрій Литка, нервово прислухаючись до несподіваного стукоту, переходячи од вікна до вікна.

Походивши якийсь час, Онохрій Литка зауважив, що ніч утекла за далекий, що ледь-ледь синів на західному обрії, ліс, і вирішив докладніше дізнатися, чи тих же, що казав Гнида, поїхав зустрічати Григорій Химочка. Вирішивши, він надів шапку й вийшов на подвір'я.

Із степу не переставав студити холодний вітер. Старі берестки глухо гули голими верховинами, гоїдалися і важко кректали.

Онохрій Литка оглянув подвір'я, обдивився все навколо і, зважившись виконати своє вирішення, переступив через паркан на подвір'я до Григорія Химочки.

— Здорова була, Харитино, — весело гукнув він до Григорієвої дружини, — що, хазяїн твій вдома?

— Ні, немає, — одповіла Харитина охоче.

— У таку погоду та вже й немає, — закинув першу вудочку Онохрій Онохрійович. — Куди ж його йти?

— Щоб він поза Уманню пішов. Мало було клопоту з одним, так він другого пішов зустрічати.

— Чи не з тих тисячів добро для нашого села?

— Атож, Онохрію Онохрійовичу! Мало їх побили, так він ще пішов.

— Да, дела, так що заплутані, непойнятні. Ну, хоч, знаєте, Харитино Ігорівно, воно ж так, що треба. Без чужого не можемо.

— Що треба? — виявила перший гнів Харитина Химочка.

— Гарнізацію і вроді як помоц од пролетаристів. Народ там без серця, правда, але сознательність їхня много тепер важить, — відповів плутано Онохрій Литка.

Харитина мовчала. Може, вона обмірковувала те, що зараз сказав Онохрій Онохрійович, а може, думала й про щось інше.

Литка помовчав, подивився на неї й казав далі:

— Да, дела такі важні починаються. Треба пойнять і поповому жити, — сказав він і схидно всміхнувся.

Харитина недовіриливо подивилася йому в лице і, безсила, схилилася до стіни.

— А я так думаю, що як наші діди й прадіди жили, так і нам треба жити. Нехай оці, як повиростають, — показала вона на білявого хлопчика, що тільки тепер вийшов із хати, — тоді вже й про комуни та сози будуть говорити.

— А Грицько ж? — запитав обережно Онохрій Литка. — Він не такої, мабуть?

— Він нехай іде, куди хоче. Хоч соз, хоч саж, а я із своїм дитьом із хати не піду.

— Ой підеш, Харитино. А не підеш, потягне тебе. Воно, конешно, жаль малих, — показав Литка на хлопчика. — Не винне воно, хоча, конешно, і необхідність. Ну, я б для тебе мою хатину віддав. Не пожалію. Жаль, страждать там будеш, — пояснив Онохрій Литка цю свою дуже незвичайну пропозицію.

— Мамо, ідїть у хату! — обізвався білоголовий хлопчик з порога. — Ідїть, я їсти хочу, — закінчив він.

Мати кинула кілька слів до хлопця і, пообіцявши задовольнити його вимогу, запросила до себе й Литку.

Онохрій Литка повагом увійшов до хати, поштиво зупинився біля порога і, понижпоривши очима, знайшов у кутку витрішкуватий образ Миколи-чудотворця. Перехрестившись, він висякався і аж тоді промовив:

— А я думав, що у вас уже і слїду немає від образів. Ходили чутки, що Грицько всі попалив.

— Мама цього не дала, — сказав серйозно хлопчик.

Харитина задоволено посміхнулася, погладила його по голівці. Вона була цілком вдоволена й тепло, задоволено посміхалася.

— А як тебе звати? — нахилився до хлопчика Литка.

— Василь, — рішуче відповів хлопець, сторожко та недовірливо озираючись.

— Васильок. Значить, ти тьозочка мого найстаршого сінка.

— Василь, — ніби заперечив хлопець, блимнувши великими сірими, як осінні хмари, очима.

Онохрій Литка задоволено цмокнув губами, сказав ще щось про свого сина Василя, який «виїхав» з Врангелем за кордон, і, старанно полапавши в кишнях, витяг звідти цукерку, геть-чисто заліплена сміттям.

— На тобі, Васильок. Дід Онохрій тебе любить. Дід Онохрій дуже любить малих діток, — промовив він з тремтінням у голосі і низько нахилився до хлопчика.

Васильок сахнувся його, одійшов на кілька кроків убік і тихо вимовив:

— Татко казав, що ти наш ворог. Ти людей бідних колись їв.

— Бог з тобою, дитино, — перебила його мати. — Що ти вудумуєш на діда!

Онохрій Литка розігнувся, важко зітхнув, подивився на Харитину і підкреслено стер рукавом сльозу.

— Бач, яка тепер правда в світі! Людей, каже, їв, ворог наш, — вимовив він ображено і так тихо, що його ледве зрозуміла Харитина.

— Та ви, той, Онохрію Онохрійовичу, не унімайте, що він сказав. Мале та дурне, а виросте — порозумнішає.

— Людей, каже, їв, ворог наш, — повторив Литка і, одвернувшись, він ніби зовсім щиро почав схлипувати.

Харитина заспокоювала його, лаяла малого Василька, похвалялася дати йому дубця.

— Та не треба, Харитино Ігорівно. Воно мале, а виросте — порозумнішає. Не треба бити. Васильок буде розумний, — тихо промовляв Литка, ближче підступаючи до хлопчика. — Іди лишень сюди! На тобі ось ще гостинця. Дід тебе любить, а батько неправдою живе. На тобі ось ще цукерку.

Васильок недовірливо, з підозрою дивився на Литку, не вірив, щоб його батько брехав йому, але Литчині сльози, довгі запевнення та приадна цукерка, якої він ніколи не

бачив, швидко зробили своє. Хлопчик підвів великі ясносірі очі і, не вагаючись, простяг руку.

— От маладець! Маладець, сукин кот,— промовив м'яко Онохрій Литка, віддаючи цукерку і погладжуючи Василька по голівці.

Мати лишилася цілком вдоволена з такого розв'язання конфлікту і, вихваляючи Василька перед Онохрієм Литкою, переказувала йому, куди пішов Григорій Федорович і кого він мав зустріти.

Онохрій Онохрійович вдячно посміхався до неї крізь густу чорну бороду, іскрив маленькими зчервонілими очима і все підхвалявав Василька. Харитина раділа.

Онохрій Литка підкликав до себе хлопчика, погладив його по голові.

— Приходь до мене. Я тобі ще дам цукерку. Прийдеш?

— Прийду,— одповів Васильок, помовчав трохи і, заглядаючи Литці в очі, винувато додав:

— Я вже не гніваюся на вас. Я люблю вас, дідусю.

— Бачите, яке воно, дитьо! Приходьте, Онохрію Онохрійовичу,— просила Харитина, і Онохрій Онохрійович не заперечував.

Але зараз Литка мав дуже багато справ. «Раз з вокруга приїдуть, значить, гулять і спать ніколи»,— думав собі Литка, вертаючи додому. Харитина Химочка випроводжала його через усе подвір'я і дуже приязно запрошувала заходити, не забувати її.

XIV

Другого дня Сергій Голубенко ледве досидів у окривконкомі до четвертої години. Учора він пообіцяв Вассі бути не пізніше, як о пів на п'яту, і свого слова Сергій хотів додержати. Та й навіть не це, власне, формальне бажання додержати слова підганяло його, щоб якомога швидше закінчити роботу і йти на Великоміщанську. Сергій не бачив Васси вчора зовсім, і саме через це він і поспішав. Бо завжди, кожного дня, хоч одну коротку хвилину, але він був з нею. Сергієві було приємно поговорити, відпочити біля неї, а тут трапилося так, що минуло більше ніж двадцять чотири години, і протягом цього часу Голубенкові очі не спочивали на Вассиній в'юнкій постаті, а руки Сергієві не чули її.

Тож цілком природно, що Сергій Голубенко поспішав,

щоб не затриматися, і всі більші справи відкладав зараз до іншого часу.

— Я сьогодні зовсім не маю часу,— заявив він досить-таки настирливого секретареві. І, коли той не зрозумів його і підкладав далі справи по справі, Сергій не витримав.

— На цьому закінчуємо, товаришу Яровенко, решта завтра,— пояснив Сергій і взяв велику теку, перегорнуту кілька разів і досить потерту вже.

Секретар зустрів цю заяву трохи незрозумілим чи недовірливим поглядом, але, будучи безвладним заперечити своєму начальникові, зібрав миттю папери, уклонився і пішов собі геть.

— Роботяга який! Наче його сто чортів у шию жене,— бубонів незадоволено Яровенко.— Справ багато, та ще таких, як колективізація, а він просто виганяє. Ні, я не маю права. Я ж не сказав йому, що є невідкладні, дуже негайні. Треба сказати і ще сьогодні розв'язати їх,— вирішив секретар і повернувшись до кабінету голови окривконкому.

— Товаришу Голубенко! Я вас затримаю тільки на хвилиночку,— не поспішаючи, сказав він.

Голубенко підвів незадоволено брови. Усе обличчя його висловлювало протест, повне заперечення пропозицій, запропонованих секретарем, навіть обурення.

— Я вас слухаю,— сказав він сухо, нетерпляче озирнувши не зовсім покірну секретареву постать.

— Я забув, товаришу Голубенко... («Ну й мнѣхало»,— подумав про секретаря Сергій) сказати вам, що в мене є кілька дуже нагальних справ. Ви пробачте, що я вас затримую, але вони такі невідкладні, що не розв'язати їх сьогодні аж ніяк не можна.

— Наприклад? — більше нетерпеливився Голубенко.

— Заяви від Литки. Вона не дуже велика,— намагався секретар пом'якшити обставини.

— З Багви? — зацікавився Голубенко.

Секретар на знак підтвердження кивнув головою і витяг її з купи інших паперів.

— Ого, скільки написано! Давно вона? — Голубенко неохоче перекинув кілька сторінок і, подумавши, поклав заяву до теки.

— Я перегляну вдома і завтра вам віддам її. Ще які?

— Справи з колективізацією. Оце дивіться скільки! Я їх навмисне одібрав, щоб сьогодні неодмінно розв'язати,— говорив, нікуди не поспішаючи, Яровенко.

— Решта завтра. У мене негайні справи.

Секретар розгублено стояв, обіпершись об стіл, а Сергій Голубенко сіпнув теку під руку і хутко, боячись, щоб його не затримав хто, вийшов із кабінету.

На вулиці в цю пору ще було зовсім видно, і Сергій трохи хвилювався. Він не хотів, щоб його хто побачив по дорозі до Васси, а тим паче не хотів Сергій зустріти кого.

Та дуже нечасто щастить людині здійснити свої бажання, нехай вони будуть найневинніші. Кожна-бо людина залежить від мільйонів обумовлених і необумовлених явищ і керувати своєю волею незалежно від них аж ніяк не може.

Тож, вийшовши раненько з окрвику і бажаючи, щоб його ніхто не побачив, Сергій Голубенко майже біг на Великоміщанську. Але не минув він і двох кварталів, як зовсім несподівано почув позад себе знайомий голос.

— Товаришу Голубенко! — затримуючи, пролунав він. — Товаришу Голубенко! — розлігся він ще настирливіше.

Сергій Голубенко йшов швидко, памагався удати, що він нічого не чув. Але той гукнув ще сильніше і ближче, Голубенко зрозумів, що втекти була марна справа. Зупинився він дуже неохоче, невдоволено.

— Куди ти так поспішаєш, Сергію? — простяг йому руку товариш Мартин. — Дивись, аж чуб мокрий! — оглянув його голова окрКК.

Питання було поставлено категорично, несподівано і разом з цим так просто, що Сергій Голубенко не міг не схвилюватися. Він не відповів Мартинові, пробурмотівши щось, а коли товариш Мартин почав розмову на іншу тему, Сергій прийняв цей порятунок з великою вдячністю.

— Ти знаєш, що було в Багві? — схвилювано запитав голова окрКК.

— Ні, — сказав незадоволено Сергій, вимірюючи очима Мартинів настрій. «Іде він кудись далі чи поверне тепер за мною?» — хвилюючись, думав Голубенко.

— Там, брат, така історія, на яку ми і не сподівалися.

— Як?.. — майже байдуже запитав Сергій. Він напружено стежив за Мартином, ніби допитуючись, коли він мав на думці покинути його.

— Та чого тут поставали? Ходім, Сергію, я тебе проведе. Ти ж додому, звичайно?

Голубенко невиразно кивнув головою і незадоволено протяг, мабуть, споконвічне «угу». Сергій нервував: адже

тепер було цілком ясно, що до Васси він піти не зможе.

— Григорій Химочка провалився. Збори зірвали куркулі та жіноцтво. Це така прикра несподіванка. Ходім,— потяг він Голубенка.

— Я ж вам говорив, що Химочка занадто адмініструє, а в цей спосіб, як відомо, колективізації не проведеш.

— Тут не те, Сергію. Це ми знаємо прекрасно. Справа в тому, що в багвянських умовах можна скомпromетувати й найкращого робітника. Ти ж знаєш, що там сидить на районі такий сильний товариш, як Андрій Діденко, але й то не міг запобігти цьому.

— Там не слабкий і Товстодум,— кинув Сергій Голубенко,— але Діденко весь час відсовує його. Саме через це, на мою думку, там і можуть траплятися такі історії. Цього треба було сподіватися. Я говорив Холодові. Це природно.

— Як то? — запитав здивовано товариш Мартин.— Ти мені маєш пояснити як слід, коли твердиш так категорично!

— Діденко убиває ініціативу. Так працювати не можна,— натиснув Сергій Голубенко.— Я скільки разів говорив Дмитрові Холодові про це. А він мов дерев'яний. Мовчить.— Голубенко почав хвилюватися. Користуючися з зустрічі, він, може непомітно навіть для себе, додав багато негативних прикладів із колективізаційної роботи, провину за яких цілком покладав на Дмитра Холода.

Товариш Мартин мовчки дивився на Голубенка і дуже уважно слухав, що той говорив.

— Я певен, що коли б ми тут виконували просто директиви партії, а не вважали на надініціативу Холода,— іронічно й зневажливо заявив Голубенко,— то напевно б,— підкреслив він,— на окрузі не було б неприємних історій. У цьому питанні нажимають не можна. Колективізація, як ніщо інше, потребує добровільності, не хапливості, а великої підготовленості селян, їхньої ініціативи, а Холод заціпив усім уста.

— Як то? — строго перепитав товариш Мартин.— Звідки ти робиш такі висновки? — Мартин випускав кожне слово дуже повільно і, складаючи їх, завжди більше дивився не на співрозмовника, а на свої товсті й сильні руки.

— Та дуже просто. Бюро парткому втратило обличчя. Я не пам'ятаю, щоб за останній час відкинули хоч і найслабшу Холодову пропозицію.

— Так хіба це погано, товаришу Голубенко? — запитував Мартин, трохи випереджаючи Голубенка, але так само не підводячи на нього очей, наче він соромився когось.

— На мою думку, це дуже погано. І саме через те, що авторитет однієї людини зовсім убиває авторитет цілого колективу. Ленін і партія вчать нас робити зовсім навпаки.

Мартин мовчки слухав. Сергій Голубенко говорив так уперше, і Мартинові не зайве було знати, яких думок додержував голова окрвиконкому про секретаря. Добре розуміючи конкретні умови і знаючи людей, Мартин не міг сподіватися, щоб навіть Сергій Голубенко, людина досить незалежна і в минулому заслужена, почав офіційно висловлювати такі думки. Але знати їх йому треба було неодмінно. Це товариш Мартин розумів прекрасно, бо особиста повага, єдність і спільність робітників грають завжди колосальну роль в розумінні твердості та чіткості певного робочого апарату.

Мартин довго слухав Голубенка і, коли помітив, що вони дійшли вже до Сергієвого приміщення, зупинив свого співрозмовника і твердо, голосом, що не припускав будь-якого компромісу, заявив:

— Ти, Сергію, помиляєшся. Помиляєшся в тому, що недооцінюєш виключної енергії та ініціативи Дмитра Холода. У тому, що всіх, хто підтримує Холодові пропозиції, ти вважаєш за сіреньких простачків, і, головне, в тому, що колективізаційну роботу, дуже-таки трудну й відповідальну, хочеш перекинути з наших партійних рейок, твердого керівництва процесом на анархічний і явно згубний самоплив. Самоплив — це смерть колективізації, — категорично заявив товариш Мартин, попрощався і зразу ж пішов.

— Тепер уже пів на шосту, — глянув Голубенко на годинник. — Значить, Васса зараз піде, а може, вже й пішла на радіо. — Сергієві було боляче, що він її знову не побачить, але як можна було зарадити його лихові?

Повагавшись трохи і щось вирішивши, Сергій Голубенко махнув якимось безнадійно, з болем, міцною рукою і пішов додому.

Це був уже другий вечір, що Сергій не був у Васси. Почуття незадоволеності та самотності гризло його, не давало йому хоч трохи заспокоїтися. З цього Голубенко нервував, лаяв себе за те, що не міг бути стійким та послідовним і, кінець кінцем, злість свою зігнав на Парасі. Відчиняючи двері, вона, як і завжди, зустріла його чарльстоном.

— Трім-там-трім-там-трім-там,— долетіло назустріч Голубенкові ще з-за дверей.

— Володиславчику! Володиславчику! — захоплено вигукувала Парася і дріботала густий, настирливий чарльстон,— Володиславчику, танцюй і ти. От так! Отак, дивися! Трім-там, трім-там, трім-там,— повторювала вона на губах нескладну мелодію чарльстона. Хлопчик, чути було, теж почав дріботіти ногами і, певне, за те, що він не вмів ще як слід викручувати передками та закаблуками, Парася його гудила.

— Ех, ти ж, кавалер! Ех ти ж, камуніст такий! Піонер ти, жовтень, а не вмієш чарльстона танцювати.

Сергій довгенько слухав, що робилося в хаті, чекав, може, вона перестане, і, нарешті, не витримавши, відчинив двері.

— Парасю,— сказав він докірливо.— Парася помітила Голубенка, зчервоніла, захапалася і, ухопивши Володислава, побігла до другої кімнати.

Сергій дивився їй услід і не рушав з місця.

Парася пробігла до других дверей і, мабуть, не помітивши цього й сама, знову задріботіла.

— Але що це за дівчина! Парасю, пустить Володислава!

— Вона мене тримає,— почув він синів голос,— а я не хочу. Пусти! Татух, ой татух, рятуй мене!

Сергій кинувся до сина і миттю ухопив його на руки. Він загойдав його з краю в край і весело закружляв по кімнаті. Від серця йому трохи відійшло. Сергій ніби зовсім забув на цей час про Вассу. Він пестив сина, підкидав угору, торсав його, аж той пищав, і все допитувався, що вони робили з Парасею.

Володислав задоволено реготав, рознімав руки, бовтав як тільки міг ногами, кусав батька за плече і немилосердно товк його ліктями в груди.

— Та що ж ви робили? — допитувався Сергій.

Володислав трошки стих, хитренько подивився на батька і, усміхаючись, сказав:

— Сяке-таке. Хіба ж ти не чув, татух? — залився він реготом.

— Танцювали?

— Чарстон, — прорипів Володислав і разом з батьком залився радісним, закотистим сміхом.

— Що танцювали? — перепитував Сергій. Володислав помітив, що батькові подобалося саме те, як він вимовляв, і він повторював своє «чарстон» десятки разів. Обоє вони реготали, змовкали на мить, тоді пригадували «чарстон» і реготали ще з більшим завзяттям.

Парася якийсь час трималася в такому настрої, про який кажуть: «ні в сих ні в тих». Вона добре розуміла, що господареві не до нутра був її чарльстон, але витримати й не танцювати Парася не могла. Вона б, напевне, радше зреклася хліба, ніж цього укоханого танка, найкращих веселощів. Вона так захоплювалася, що проміняла б за нього й рідного батька.

— Ну як воно самі ноги завертають туди, — говорила Парася Варварі Олексіївні, не раз уже обіцяючи коли не припинити його зовсім, то принаймні зменшити «порції».

Тимчасом як Парася «намацувала» своє місце в системі батька та сина, вони з реготом перейшли на диван. Тепер Сергій лежав, простягнувши ноги, а Володислав робив па ньому стрибки і щосили бив ногами в груди. Та Сергій навмисне мовчав. Розгніваний підкресленою батьковою терпеливістю, Володислав збільшував силу натиску, намагався йому дошкуляти. Він поспішно підкачував коротенькі, вище колін, штанці ще вище, засукував рукава веселої на колір шерстяної кофтинки і тоді заходжувався коло батька ще з більшим завзяттям.

— Ти мені заговориш, татух! Я тебе ось уб'ю! Ти чуєш? Ну, татух! Я так не хочу, — просився хлопчик.

Сергій навмисне заплющив очі.

— Я вже вмер. Ти мене убив, Славчику, — дратував він хлопця. Той нервував і все дужче гамселив батька ногами. Але, швидко помітивши, що батько лежить не ворухнувшись, Володислав захвилювався. Йому злякано забігали великі-великі очка і болісно закотилася рожева нижня губка. Сергій бачив, що Володислав ось-ось заплаче. Тоді і Голубенко розкрив очі, ворухнув руками. Налитий радістю, як сонцем, Володислав припав до батька і дзвінко поцілував його в лоб.

Сергій пригорнув сина і легко підвісся. Володислав

залував радісно-захватним і таким наївним і чистим дитячим сміхом. Сергій реготав теж. Володислав розумів, з чого батько веселий, реготав ще сильніше, знову кидався на батька і знов борюкався.

— Ну годі, Славчику!

Володислав спочатку перевіряв, наскільки поважна батькова пропозиція, і, коли переконався в тому, що він сказав це цілком твердо, одразу ж угамувався. Він сів на дивані поруч з Сергієм і поважно, і дуже солідно спустив з дивана ноги. У цей час до них підійшла Парася. Дівчина, безумовно, хвилювалася, не знала, з чого почати і, нарешті, зважившись, почала майже благально:

— Дядечку, я більше не буду! Сергію Антоновичу, простить,— просила вона, не підводячи очей.

— Татух, вона тебе дурить! — крикнув Володислав.— Парася буде танцювати,— повторив він крізь регіт. Тоді Сергій почав теж реготати.

Парася витримала якусь хвилину, але, коли Володислав знову нагадав батькові, що вона обдурить, Парася не здержалася і теж почала реготати. Вона не встояла, побігла до другої кімнати. Не добігаючи до дверей, Парася зупинилася. Ноги їй, наче самі, почали часто соватися на підлозі і, чарльстонуючи, Парася заховалася за дверима.

Сергій пробачливо сміявся, сміялося все навколо, але найбільше реготав Володислав.

— Я казав, татух, що вона тебе обдурить,— викрикнув він.

Сергій обійняв його і тихенько зсадив додолу.

— Я буду працювати,— заявив Голубенко синові.

Хлопчик незадоволений, він не погодився.

— Усе працювати та працювати. Ти завтра...

Але батько невблаганний. Він настоював на своєму і за кілька хвилин переміг.

Володислав побіг услід за Парасею, а Сергій повернувся до свого кабінету. Кроки його впевнені й спокійні, а обличчя цвіло великою, тихою радістю: Сергій безмірно любив свого сина.

XV

На обрії важко тисли брудні хмари. Небо на заході скидалося на смітник — сіро-темне, неспокійне, наче прокочене тисячами заводських димарів. Але над Багвою

заводських димарів не було. Багва лежала закинута далеко від міста; так її закладено століття тому, і так вона залишилася, не наблизившись і трохи до міста. Навколо був степ. Степ безконечний, як височінь блакиті весняної, степ, як безкрає море. По степу рівні биті шляхи, десь випадковий перелісок і старі свідки історії — могили. Могили, наче плескуваті стоги-гіганти, трохи зійшли над обрієм і майже рівним ланцюгом облягли Багву з півночі. Вечір надходив дуже швидко. Сніжок здіймався з хмар, кружляв легко в повітрі і щохвилини густішав.

— Доки ті могили стоять, не візьме їхня! — фігурував козацькою спадщиною далекий нащадок запорозького Колпака — Онохрій Литка, хоч зараз тих могил і не видно було, бо лежала вже ніч. — Ми не вчорашні, щоб скоритися такій чахоні, як отой Химочка, — додав він, ідучи поруч із Харламπίєм Бочкою. Той, звичайно, цілком погоджувався з думками Онохрія Онохрійовича, бо й сам думав так само. Адже ж, зрозуміло, що раз навіть за таких умов «нашого полку прибуває», — як думав зараз Бочка, — значить, перемога буде за нами. Це для нього було цілком ясно.

— Ти диви, Харло, — вів далі Онохрій Литка, — як ото хотіли взяти торік на самообкладання, а ми старання приклали, то й не взяли.

— А на люстрифікацію, — багатозначно заявив Бочка. — Та що й казати, Онохрію Онохрійовичу! Ми живемо, а раз живемо, то на селі буде кому нас підтримувати. Не всі ж такі, як Химочка або Вольга Юхимівна.

— Ну, ми тій дамо питки, — аж прохарчав Литка. — Вона ходить по хатах і збиває геть-чисто бабів, а тепер баби — головна сила. Мужика, якщо він проти них, то можуть і посадити, а з баби що вони візьмуть? — пояснив Онохрій Литка.

— Да, конешно, — зупинився Бочка. Він ще раз повторив своє «конешно» і трохи боязко зиркнув на ворота, з воріт кинув очима до подвір'я Григорія Химочки і аж тоді спитав:

— А не страшно тут?

— Під носом у начальства завжди безпечніше його обдурить. Зблизька не видно, та й ніч уже. Вас ніхто не бачив, а хлопці прийдуть трохи пізніше.

— У хату чи до клуні? — спитав Харло Бочка. Литка теж озирнувся, подумав щось і тільки згодом відповів:

— У клуні воно буде слободней нащот очей. Протоколів нам не треба, голосувати ми теж не будемо.

— Голосування у нас ясне,— хто з нами, той з нами, правда, Онохрію Онохрійовичу, а в клуні воно таки й справді слободней.

Вони постояли трохи, мов вирішуючи зараз щось дуже важливе, озирнулися разом і тихо посунули до клуні. Але ось Литка повернув, неголосно гукнув: «Федоре!» — і, коли на порозі виросла висока темна постать сина, сказав:

— Направляй, хто прийде з наших, до клуні. Та гляди мені, щоб ніхто не бачив, а прийдуть усі — приходь і ти.

Федір мовчки пішов до воріт.

— Зрозумів?

— А що тут важне, щоб не зрозуміти,— відповів йому син.— Ми й не такі діла робили.— Федір зробив два величезні кроки і зразу ж зник у темряві.

Литка подивився йому вслід, задоволено цмокнув губами і змовк. Він згадав свого старшого сина — Василя Литку.

— Ах, то ж і дитина була,— хвалився він приятелям.— Увесь у батька. Хлопець як дуб, і за ідею горою стояв. Та не встояли, сукині сини, і Василь мав тікати з ними.

І тоді з цими жалкуваннями, як звичайно, починалися розмови про те, коли приблизно треба було чекати, що повернеться син. Одні давали менший реченець, другі більший, але всі сходилися на тому, що без «допомоги» діло не обійдеться. Онохрій Онохрійович чомусь більше довіряв «анличанці» та «мараканцям» — він на них чекав; отець Віталій — «політик» місцевої автокефалії — доводив, що найшвидше можна сподіватися поляків та румунів, а Харло Бочка, наприклад, не приставав ні до тих, ні до тих, і, коли справа доходила до суперечки, він завжди говорив так:

— Хіба нам не однаково? Хтось та буде. Нам аби хазяїн добрий, а хто він буде — хранцуз, чи німець, а чи й просто татарин, як колись було,— нам однаково. Нехай про це думають неможливі,— глузував він Гниді просто в очі. Гнида тоді почував себе не зовсім добре, винувато підгортав хвоста й віддано лащився до Онохрія Литки.

— Не бійся, Силовичу! — заспокоював його Литка.— Ми тебе не дамо в обиду. Ми бачимо, хто чоловік,— підхвалював він Івана Силовича. Іван Силович приємно посміхався побляклими очима, задоволено протирив ріденькі

вусики й широко відповідав Литці постійною готовністю захищати його скільки є сили.

— Щоб мене та в камуну! Щоб я та робив на всіх, щоб я своїх дітей поклав під один ліжник з дітьми кривого Архипа? Та не діжде він цього! Що я — не люблю своїх дітей чи розуму тронувся? — Іван Гнида говорив завжди запально, але й пропорційно до того, з якою силою на нього напочувалися Литка та Бочка. Насправді ж, Гниді вони не зовсім вірили. Правда, Онохрій Литка ставився до нього ще так-сяк. Він його знав раніше, але Харло Бочка не вірив зовсім.

— Ти, Онохрію Онохрійовичу, розумний чоловік. Але ти не знаєш ось чого: Гнида як був Гнидою, так і остався. Він до революції дивився нам у ложку і після революції так само. Ти дивись, як зажили інші! Вони тепер багатші від нас, а Гнида як був Гнидою, так і остався. Рубця навіть немає свого, щоб заховатися.

— Ну, а як же ви думаєте, Харле Марковичу?

— А я так думаю, що він ледащо. Є такі, хто живе з нашої кишені, і ми знаємо, що то наш ворог, а цей сьогодні з нами, а завтра перекинеться. Бо він іде до тих, хто сильніший.

— То що ви кажете!

— Їй-ей, утече. Як стою оце.

— А може ж, скоро прийдуть наші? Бо інакше ж хоч вішайся!

— Якщо не хочеш, щоб тебе повісили, — співчутливо казав Бочка. — Ні, вже краще самому, — додав він і похилив до клуні.

— Своєю собственною рукою, як каже Іван Силівич, — жартував Литка.

Ці думки промчали, як вітер, і швидко розлетілися. Тупаючи до клуні, Онохрій Литка мав куди сумніший настрій, ніж раніше. Він-бо почував, бачив, що вирішальна хвилина вже прийшла, а допомоги чи бодай найменших надій на сусідів або на «англичанку» з «мараканцями» — не було. Литка простував до клуні і за мить сховався в темряві. Клуня його стояла досить далеченько, зовсім надчепі, і це давало більше зручностей для проведення тут нарад і зборів. Думка про Григорія Химочку не йшла йому з голови. Він уважав його за свого головного ворога. Тупаючи тепер до клуні, Онохрій Онохрійович озирнувся до Химоччиної оселі і майже вголос сказав:

— Я його рішу. Або він, або я,— Литка вирішив це категорично і твердо. Далі чекати було нікуди, бо Химочка підняв уже півсела, а прогаяти час — загубити й себе. Литка розумів це й вирішив діяти. Він не побоїться відповідальності, бо гасло його: «Або він, або я». Час виконання остаточного присуду настав — тепер треба було діяти.

Онохрій Литка відчув потребу, щоб його хтось підтримав, а як він був зараз сам, то сам себе й підбадьорював: «Онохрій Онохрійович ніколи не був боягузом, не буде він і тепер. Хто не може постояти за себе, той не зможе постояти і за всіх». Так міркував Онохрій Онохрійович, вирішуючи питання про розправу з Григорієм Химочкою. Наміри Литчині були абсолютно категоричні, так принаймні він почував і думав. Про Литчину ж рішучість та твердість довести справу до кінця нема що й говорити.

«Онохрій Онохрійович або вмере, або дійде свого. Відступатися він ніколи не відступався»,— так думав Литка про себе. Це його твердження було цілком правдиве. Литка був як залізо.

Доки Онохрій Онохрійович обмірковував становище та зважував, як краще розповісти товаришам про свій намір, Харло Бочка дійшов до клуні.

Озирнувши все навколо і не помітивши нікого, Бочка відхилив високі двері й тихо ввійшов у клуню. На очі з силою натиснула важка темрява. Бочка, увійшовши, стояв так якусь мить, потім зробив кілька кроків убік і повернувся назад до дверей.

Надворі ледь-ледь сіріла вузька смужка. Бочка зразу ж догадався, що смужка походила від нещільно причинених дверей. У клуню темно-сірою ниткою пролазила ніч. Харло Бочка трохи зачекав на Литку і, бажаючи сісти, почав шукати в клуні зручнішого місця. Він пересовував ноги, як то роблять сліпі, і, випроставши наперед руки та заплющивши очі, намагався знайти якийсь знайомий предмет, щоб сісти.

Тим часом до клуні підійшов Литка. Цей ішов не так. Він не намацував дороги. Литка ступав сміливо, твердо і владно. Здавалося, що кожний крок він підпорядкував якомусь лише одному твердому вирішенню, що з кожним кроком Литка відчував наближення до здійснення його намірів. Ось він підійшов до дверей, узявся рукою, і двері з жахом відлетіли перелякано, благально скрикнули.

— Цсс, Онохрію Онохрійовичу,— просичав схвильований Бочка.

— Це мої двері,— владно заявив Литка, сміливо зашестів сірничковою коробкою, і маленький рожевий промінь на мить блимнув посеред клуні. Тоді морок одразу ж зсунувся в кутки, згус там до того, що здавалося, він ось-ось перетвориться на чорну холодну рідину і, потікши з кутків, залле клуню, Бочку, Литку і все. Але так було тільки кілька хвилин, бо за цим морок пом'якшав, зробився значно рідший, а коли Онохрій Литка відчинив одну половинку дверей, чорний сплав мороку перетворився на сталь. У ній колихалися дві постаті, як два привиди у воді. Вони мовчки тугали по клуні, і жоден з них не наважувався почати розмову. Бочка та Литка чекали на Глиду, бо Онохрій Онохрійович заявив, що на зборах могли бути тільки панотець Віталій та Іван Силович Гнида. Харло Бочка, звичайно, образився, що Литка запрошував на таке засідання «непевного елемента», але як за це в першу чергу, кінець кінцем, мав відповідати Онохрій Литка, а не Харло Бочка, він сперечався не дуже довго.

— Панотця не буде,— промовив, нарешті, з темряви Литка,— вони поїхали на з'їзд, новості обіщали привезти.

— Про зміни? — обережно запитав Харло Бочка тоном цілком поінформованої людини.

— Та воно ніби й справді розвиднюється. По нашому районіві почали вже ковч розбирать,— говорив тихо Литка.— Кажуть, у Андріївці позавчора голову созу рішили, а вчора, як мені відомо, жодної ноги не було в созі.

— Добра робота. А панотець надовго?

— Не сказали мені, а сказали тільки, що Польща отакого случая то вже, наверное, не пропустить.

— Об'явить, Онохрію Онохрійовичу?

— Як пить дать! А що ж їй робити там? Голодує, кажуть, живе на французькі гроші, а тут під носом скільки добра.

— А багато схоче? — задумливо вимовив Харло Бочка.

— Останню сорочку віддам. Чуєте, Харло? Ми повинні останню сорочку, штани, шалку навіть віддати! Або тєнер, або нам смерть навіки.

— Я понімаю, Онохрію Онохрійовичу. Без бою, конечно, не обійдеться, а раз бой, так Європа побідить.

— Якщо ми не будемо сидіти. Треба діяти. Ліквідація як класу — це не шутка. Віками росли, з дідів-прадідів ви-

ростали, у люди вибивалися, стояли за своє собственне, а тепер ось будуть ліквідувати. Ви знаєте, Харло, що це таке?

— А що? — трохи боязкувато запитав Бочка, бо Литка говорив так, що йому не тільки голос дрижав, а навколо його дрижало й повітря.

— Те, що нас тут, а в городі всіх людей таких, що їх можна було б нам пойняти... а коли зроблять і з нами, і з городськими — тоді кінець. Ви думаєте, я даром англичанку змінив. Нехай, говорю, Польща! Нехай, говорю, румун! Нехай, кажу, татарин, аби тільки не явреї та не комуністи. Заріжуть вони нас, Харлампію Марковичу.

— Так хоч не кажіть мені такого страшного,— простогнав Бочка.

— Правди не бійся, Харло. Треба її знати.— Онохрій Литка змовк, пильно прислухаючись до чогось, і за хвилину сказав:

— Іван Силович прийшов.

І справді, не минуло й кількох хвилин, як на току рипнув десь лишок снігу, зашаркали кроки чи, може, затріщав льодок, і перед дверима одразу ж став Іван Силович Гнида. За ним посувалася друга постать. Онохрій Литка безпомилково впізнав у ній свого сина.

— Більше не буде нікого,— сказав Онохрій Литка.— Я думаю, що сміття з хати ніхто не винесе. Що буде, то мовчатимемо.

— Так, так,— ствердили разом вони.

Онохрій Литка не зразу почав. Він оступився трохи назад і показав, де сісти спільникам. Ті дисципліновано виконали наказ і, зробивши по кілька кроків, зашелестіли м'яким і запахним сіном. Вони чекали, що мав сказати господар.

Литка стояв посередині. Його душила скажена лють. Це почуття не кидало його вже ось кілька місяців, не давало йому спокою, підводило з ліжка тоді, коли він, стомлений, не міг поворухнути ані одним суглобом своїх кісток, примушувало навіть їсти навстоячки.

Постоявши якусь мить і зауваживши, що всі чекали на нього, Онохрій Литка розпав зуби і мов одрубав до них:

— Ну, що скажете? — в його голосі почувалася втома. Литка говорив різко, і тон його запитання був дуже жорсткий.

На сіні панувало мовчання.

Литка їх не бачив, але він прекрасно почував, хто почне

говорити перший. А його саме й не хотів сьогодні слухати Онохрій Литка.

— Чого ж ви мовчите? — ще різкіше запитав Литка. — Хіба в цій темряві можна врятуватися від Григорія Химочки? Нам треба виходити на вулицю. Або ми, або вони тепер, — повторив він своє гасло.

Сіно несміливо зашелестіло. Литка почув, що шелест той долітав саме з того боку, звідки він не хотів, захвилювався.

— Я скажу, Онохрію Онохрійовичу, — промовив, підлащуючись, Іван Гнида. — Я сьогодні був у сільраді...

— Стій, — кинув Литка. — Трошки зачекай! — додав він. Іван Гнида змовк, і клуня знову завмерла.

— Ви знаєте, чого ви зійшлися? — запитав Литка ще жорстокіше.

Слухачі його мовчали. Литка зачекав трохи і знову повторив своє запитання.

— Порадитися, — кинув Бочка.

Литка аж крутнувся. Він схопив себе за бороду і з силою тіпнув її. Його була страшна злість.

— Ми зійшлися, щоб діяти, а не радитися. Сьогодні чи завтра! Дождитись, доки вони нас у Сибір запровадять, ми не будемо.

— Куди? — наївно запитав Іван Гнида.

— На ліквідацію. Так хто візьметься? — просто поставив Литка. — Якщо ми рішимо Химочку — колективізації кінець, так хто?

Сіно мовчало. Жодного звуку, навіть подиху не чути було. Слухачі не чекали, що Литка поставить питання так просто. Вони вагалися, хвилювалися, але мовчали, мов їх це зовсім не обходило.

— А з тим же як? — несміливо запитав Іван Силовач. — Він наче людина хороша, — промовив Гнида боязко.

Онохрій Литка зареготав. Сміх дужою цівкою вирвався йому з горлянки, мов огнем обпалив Гниду.

— Шкапа неможливістька, — відповів Литка Іванові Гниді. — А хіба він приїхав боронити нас?

— Значить, і редактора? — здивувався Гнида. — Аж двох сразу? — недовіриливо перепитав він.

— Двісті, дві тисячі, двісті тисяч, мільйон! П'ять мільйонів. Розкласти на дорогах, розвішати на стовпах. Услати ними степ від моря до моря! Винищити від найстаріших аж до тих, як їх... — Литка тупнув ногою і зашнурвся.

Іван Гнида відчув це і, бажаючи виправдатись та допомогти Литці, сказав:

— Піонерів.

— Ні, піонерів я знаю! Цих усі знають, вони такі ж самі. Не тільки їх, а й отих, як їх... та отих, що малі...

— Жовтеняток,— допоміг йому Іван Гнида.

— Жовтеняток,— вимовив з силою Литка.— Жовтеняток, бо Химоччин Василь такий самий, як і його батько. Увесь рід, до єдиної ноги, до єдиної людини! — Литка говорив ще довго. Викладаючи свою програму, він важко тупав ногою, смикав себе за бороду, підходив то до Бочки, то до Гниди і, закінчуючи промову, знову нагадав їм про конкретний план.

— Хто з вас береться? — запитав він, не шкодуючи горла.

— Ми повинні всі, тату,— обізвався Федір.

Литка зачекав трохи, а коли й на друге його запитання ніхто не відповів, він розціпив зуби й коротко бризнув:

— Я його рішу сам!

У клуні одразу стало легше. Напруження минуло. Зашемістило сіно, зашкрябали ноги, а за цим — почувся несміливий голос:

— Я буду допомагати, Онохрію Онохрійовичу.

— Ти будеш мене захищати, Іване Силівичу, якщо в случай чого, а ми з Федором і самі впораємося. Та тільки, щоб язик був на місці! З хати сміття не виносить! Хата — покріпка, а робота буде всім.

Присутні мовчали. Федір ще лежав на сіні, а Харло Бочка часто переступав з ноги на ногу, нервово спльовував.

Онохрій Литка ще помовчав, ніби зачекав, доки вляжеться прийняте зараз вирішення, і за якусь хвилину оголосив, що можна йти додому.

— Ти, Іване Силівичу, трошки зостанься. Раз твоя рука слабка до обрізана, так нехай попрацює голова та руки. Буде тобі доручення,— заявив Литка.— Баритися не можна! Пізно буде,— ніби пояснив він тим, хто виходив.

Литка взяв Івана Силівича за руку.

— Ти щодня будеш приходити туди, куди тобі скажуть. Там будеш триматися якнайкраще.

— Може, й в артіль уступити?

— Ні, цього не роби! Гляди, щоб не помітили. Щодня про Химочку, усе до шитки.

— Зрозумів,— віддано сказав Гнида.

— Чи є револьвер і який саме? Узнай! Потрібно це. А тепер біжи та дивись, щоб хто не помітив,— випхнув він Гниду за двері.

А трохи згодом Литка зачинив клуню і теж вийшов на тик. Надворі сипав густий сніг, і крізь нього освітлене віконечко Химоччиної хатини видавалося ледве помітною ясною плямочкою.

Онохрій Литка не міг спати. Він завернув від хати до конюшні. З конюшні пішов до сажка, звідти до комори, ходив і ніде не зміг знайти собі місця.

— Але що то,— протяг він,— невже ж то людина? — здивувався Литка, ушіймавши знайомий силует, і згадав про Ярему. Але постать з'явилася на одну мить і одразу ж розтала в темряві.

XVI

Васса нетерпляче чекала на Сергія. Сідала кілька разів до рояля, награвала його улюблені мелодії, вставала, ченурилася перед великим люстром і знову грала. Настрій їй був підвищений; тонкі, випечені пальці самі стрибали по клавіатурі, наче як витончений гнучкий механізм, ноги не могли вистояти на місці. Тілом проходив хвилюючо-нервовий дроз, напружував її всю очікуванням, сповняв нетерпінням.

Васса кілька днів не бачила Сергія, не чула його біля себе, і тепер, сподіваючись на його прихід, не знала: починати розмову про його перед нею провину чи забути все, бо за ці дні Вассі більше боліло почуття, що Сергія можна втратити, ніж образа, яка народилася з того, що Сергій не приходив. Вона думала про це, обмірковувала своє побачення з ним і твердо вирішила забути все.

Жінки безоглядно змивають найболючіші образи і безжально одкидають їх тільки тоді, коли почуття сповнюють їх до краю. Вони нездатні тоді заховувати ненависть чи ворожість: усе спливає й тоне в єдиному прагненні — бути ближче. Самотність для таких жінок є нестерпна мука, вона переходить в одчай, у розпач.

Саме так почувала себе Васса, і думка, що Сергій мав ось-ось прийти, бадьорила Вассу, наповнювала її тіло гнучкою пружністю, кидала її від рояля до люстра, кружляла по затишній кімнаті.

— Не пуцу його додому,— промовила вона, поправляючи довгий хвіст золотої сукні.— Інакше ти не любиш

мене,— протягла вона вередливо і, обернувшись, різко вийшла тим шовковим хвостом.

Васса старанно витерла лаковані черевики, уважно оглянула в люстрі високу струнку постать, спинилася на гарячому блиску великих очей, легко припудрювала тонкий рівний ніс і, кокетуючи, лизнула язиком рожеві соковиті губи. Видно було, що її цілком задовольняє її відбиток у люстрі, бо Васса ще озирнула себе з ніг до голови, трошки примружила очі, обернулася до люстра спиною і, цілком певна неабиякої краси й витонченості свого тіла, сіла до рояля.

Їй хотілося співати. Співати найніжніших пісень або сильних і безсоромних, в яких почуття радості вона зможе вкласти в свій сильний голос, передати їх іншим, примусити всіх слухати й хвилюватися.

Васса взяла кілька акордів. Рояль застогнав, хлопнув весняним дощем, вигорнув хвилюючий вал гнівного моря, залився радісним сміхом. Пальці її надзвичайно хутко застрибали по білих клавішах, злітали на чорні, зривалися, руки розгорталися на всю клавіатуру, швидко сходилися, стискали їй міцні груди і знову розходилися.

Васса чекала на Сергія. Це почуття дзвеніло найніжнішими звуками верхів, стогнало в октавах, бриніло в кожному ударі її пальця й сповнювало її радісним захватом сильної молодості. Вассі хотілося стрибати. Співати наперекір законам тональності, зняти неймовірну хвилю звуків і, вдаривши з надзвичайною силою по клавіатурі, стомлено змовкнути.

Вона пробігла ще кілька разів пальцями, закінчила сильного Гріга й поставила найулюбленіший Сергіїв романс. Васса знала: вона зустрине його сьогодні співом. Нехай ця мінорна пісня не тонує сьогодні з її настроєм, нехай хоч душить вона її, але Васса співатиме її, як співало для нього все її тіло.

— Але чого ж ти так довго не йдеш? — вирвався нетерпінням її молодий голос. Васса перегорнула кілька сторінок якоїсь нової речі, переклала їх на звуки. Вони якось глухо віддали в кутках кімнати й примусили її одразу ж кинути. «Місячна соната» Бетховена не могла подразнювати її почуття нетерпіння, Васса шукала звуків, які асоціювалися б з її настроєм. Саме через це вона кинула Бетховена, перегорнула ще кілька аркушів і, не знайшовши того, що їй хотілося зараз, устала.

У коридорі рипнули кроки. Васса радісно пішла до них назустріч і, певна, що то йшов Сергій, широко одкинула двері.

— Вітаю вас,— промовив хтось з коридора. Васса невдоволено чи трохи розгублено одступилася назад.

До кімнати увійшов Степан Миколайович.

— Я на вас зовсім не чекала,— промовила вона щиро.

— Хоч чекали, хоч ні, але в мене є до вас дуже невідкладні справи,— попередив її Степан Миколайович.— Річ у тому, що сьогодні я одержав дуже погані відомості.

— З Багви? — сторожко перепитала Васса.

— Ви вгадали, Вассо. Сподіванки наші пішли намарне. Перша перемога здорового глузду зараз під великою загрозою.

— Онохрія Онохрійовича вислали? — захвилювалася Васса.

— Його ще не вислали. Але ж річ не в цьому. Там Химочка підняв усю Багву проти нього. Та й не в цьому навіть лихо. Коли б усе скінчилося на виселенні Онохрія Онохрійовича — мені мало б було турбот. Онохрій Литка тільки початок. Зламавши його, Химочка, безумовно, переїде й до всіх інших.

— У вас є дані, Степане Миколайовичу?

— Я сьогодні одержав постанову про те, що Багву оголошено селом суцільної колективізації.

— Окрвиконком ухвалив? — тривожно запитала Васса.

— Ні. Це ухвала багвянських комнезамів,— злісно відповів Степан Миколайович,— і в цьому основне лихо. За цією ухвалою піде хижацьке нищення всіх культурних господарств. Я, як відповідальний робітник земуправління, маю зробити все, щоб припинити цю дикунську вакханалію їхнього розкуркулювання. Інакше — наша кількалітня робота підтримки культурних господарств зійде нанівець. Треба зробити все, щоб урятувати їх,— хвилювався «відповідальний робітник»,— і я наслідуюсь просити вас, Вассо, якось вплинути на цю історію.

— Сергій не піде проти ухвал місцевих організацій. У нього склалися досить погані стосунки з Холодом, і тепер він кожний крок має погоджувати,— Васса вимовила останнє слово дуже підкреслено, наповнила його презирством, ненавистю.

— А я думаю, що Сергій Антонович ще зможе врятувати. Він культурна людина, чутлива і симпатична,

а кожний культурний чоловік не піде на те, щоб розбазарювати господарство, десятками років викохане. Багва має до сотні куркульських господарств,— іронізував «відповідальний» із землеуправління,— і всі їх призначено до знищення. За поганим прикладом, як кажуть, і сам споганився, і зрозуміло, що за Багвою піде не одне село.

— Але ж що робити?

— Конкретно треба врятувати Онохрія Онохрійовича. На нього там найсильніше натискають, і, якщо його буде врятовано, це здеморалізує ту компанію державних шахраїв, зупинить їхні варварські апетити.

— Сьогодні Сергій буде тут,— задумливо сказала Васса.— Але я, ей-ей, не знаю, Степане Миколайовичу, як і починати цю розмову. Я боюся, що з цього нічого не вийде.

— Ви повинні це зробити,— натиснув Степан Миколайович.— Я не можу, не маю права вам розповісти, що жде нас,— зробив він натяк,— але коли ви, Вассо, станете трохи ближче до нашої справи, я охоче вам розповім. Справа врятування Онохрія Литки виходить далеко за наші з вами до нього добрі почуття та старе товаришування. Урятування культурних господарств — це боротьба за іншу систему. За новий світ,— висловився ясніше «відповідальний».

— Я вас не зовсім зрозуміла, Степане Миколайовичу.

«Відповідальний» пробачливо посміхнувся. Видно було, що він не хотів розповісти Вассі про все до краю. Стримувався чи, може, не зовсім вірив їй.

— Я розкажу вам, а поки нам треба домовитися, щоб урятувати нашого знайомого. Онохрій Онохрійович — найсимпатичніша людина, яку я тільки знав. Він скромний, культурний господар, людяний, чесний і одвертий. Це риси, що їх мало хто зберіг у наш нещасливий час, і таких людей ми повинні зберегти. Онохрій Онохрійович має колосальний авторитет,— із захищеною надією говорив «відповідальний»,— і то не тільки в Багві. Його знає вся округа. Це людина, що за інших умов змогла б повести за собою цілу губерню,— висловився він несподівано зовсім одверто.

— Цьому правда. Я знаю їхню родину,— промовила Васса. Лице їй потьмарилося, очі заглибилися й зосереджено зупинилися.

Васса пригадала останнє літо наприкінці імперіалістичної війни, Литчину леваду і його сина Василя. Вона зга-

дала місячну ніч, твердий Василів голос і його сильну постать.

Це було тоді, коли він прощався з нею, від'їжджаючи на фронт, коли Васса вперше пізнала життя. Вона була тоді дуже молода, і Василь Литка, уже досвідчений юнак і офіцер, перший відкрив їй закони кохання. Васса любила його шалено, пронесла любов ту, не розхлюпавши й краплі, до зустрічі із Сергієм, бо короткі захоплення «міністрами» та отаманами були тільки захоплення. Любити Васса нікого не любила.

— Так ви згодні, Вассо? — порушив її мрії Степан Миколайович.

— Добре, — відповіла вона тихо, — я поговорю.

Степан Миколайович був добре поінформований про Вассині стосунки з Василем Литкою, але не знав, як вона тепер ставилася до минулого. Тому від розмов на цю тему з нею він утримувався; боявся зробити їй прикро, погіршити стосунки з нею.

— Але ви чогось надто неохоче відповідаєте, Вассочко, — вимовив він дуже ніжно.

— Я згадую минуле, — пояснила Васса.

— Здається, іде Сергій Антонович, — виглянув у вікно «відповідальний».

— Це його кроки, — полегшено вимовила Васса і зразу ж схопилася з місця.

— Мені треба йти. Прошу пробачити.

— Ви можете залишитися, — заспокоїла його Васса.

— Ні, краще ви говоріть з ним віч-на-віч. Так буде краще, — пояснив Степан Миколайович і пішов поперед Васси.

— Я ще зайду тут до товариша, — промовив він до неї і повернув східцями нагору.

Васса зустріла Сергія ще в коридорі, схопила його за руку і щосили потягла в кімнату.

— Щоб не обдурював мене! — сказала вона піднесено і жадібно обкрутила його своїм тілом.

Сергій дивився на неї, захоплено стежив за її плавкими рухами, солодко відчував на своїй шиї теплі Вассині руки.

— Ти чого так довго не приходив? — горнулася до нього Васса. — Хотів комусь віддати чи навмисне дратував мене?

— Не міг, мила Вассо. Ти знаєш, скільки тепер роботи.

— І неприємностей,— перебила його Васса.
— Більше ніж треба,— погодився Сергій.
— Та чого ж ти стоїш нероздягнений? — нетерпеливилася Васса.

— Бо не можу зняти,— щасливо засміявся Сергій.
— Давай я тебе роздягну,— Васса розняла руки і за мить зняла з нього пальто.

— От тепер ти мій,— пильно оглядала вона Сергія,— а то стоїть, як потороча на городі.

— Я сильно скучив, Вассо,— Сергій вимовив це дуже тихо, кличуче, захоплено. Васса розкинула широко руки і вся пірнула в його жадібні обійми.

— А я думала, що ти забув уже за свою Васю,— вимовила вона своє інтимне ім'я.— Не приходиш, не дзвониш і, мабуть, не слухав мене?

— Ні, слухав, Вассо, а ти кудись тікала. Я телефонував, шукав тебе, але звідти відповідали, що тебе немає. Ти навмисне сказала?

— Ні, Сергієчку, я не казала нікому. Я чекала тебе дуже-дуже,— задріботіла Васса ногами й посадила Сергія на широкій канапі, близько коло себе.

— Отак, щоб я чула тебе всього,— лащилася вона.— Сергієчку, у мене є до тебе одна неприємна просьба.

— Кажі, — охоче запропонував Сергій,— для тебе я зроблю, що хочеш.

— Ти правду кажеш, милий? — обвила його Васса руками.— Мені буде неприємна вона, але я мушу це зробити. Ради простого людського почуття допомоги.

— Говори без передмов, мила!

— Щойно в мене був Степан Миколайович. Він розповів про багвянські події і дуже просив тебе допомогти одному чоловікові.

— Онохрієві Литці? — запитав Сергій.

— А звідки ти знаєш? — зацікавилась Васса.

— У мене є його заява, Вассо. Я цілком поінформований і обіцяю зробити все.

— Правда? — радісно запитала Васса.

— Цілком.

Васса скочила на ноги, смикнула до себе Сергія і змовкла, уп'явшись в його тіло.

Логвин уже кілька днів працював у Багві. Маючи тверде завдання організувати бідноту, він ні на хвилину не забував про це: і день і ніч сидів у сільраді. Тут одбувалися збори за зборами, нарада за нарадою, розроблювано інструктивні вказівки організаторам на кутках, лагоджено найскладніші справи особистих стосунків громадян і давано поради в найрізноманітніших питаннях.

З раннього ранку Логвин працював до вечора, а ввечері біг у сільбуд, щоб організувати молодь, і завжди повертався дуже пізно.

Логвин згуртував навколо себе незаможницький актив, zorganizував партизанів, жінок, піонерів. Усі знали: іде готування до генерального бою з куркульством, з якого незаможники не сміли вийти переможеними.

— Так сказав товариш Логвин, — заявив філософ Данило, коли голова комнезаму Остап Суха Груша заперечив можливість ліквідувати куркульські гнізда. — Я вчора пізенько був у нього. Запрошував переночувати.

— Ну й що ж? — запитав підозріло Остап Суха Груша, випереджаючи свого товариша.

— Сказав, що йому добре й в комоді.

Остап Суха Груша, знаючи, у чому справа, посміхнувся:

— Я, брат, ходив до нього. Як тільки він приїхав, прийшов та й кажу:

«Товаришу Логвине, як ми будемо нащот квартири?»

Він подивився на мене, усміхнувся та й каже:

«А хіба тут, товаришу Остапе, погана квартира?»

«А спать же де?» — питаю його.

А він поляпав мене по плечу, усміхнувся.

«Ось у мене квартира», — і показав на велику шафу.

— Там і спить, — гордовито і з великим задоволенням ствердив філософ Данило. — На газетах.

— А газетка бере. Маленька така, а так чистить куркулів, що аж пір'я з них летить.

— Мене це дуже інтересувало, — вимовив поважно Данило, — так я вчора пішов. Товариш Логвин повів мене в їхню друкарню. Там же в сільраді кімнату одну держать під нею, — пояснив філософ. — Так я аж світом повернувся додому. Ти ж не бачив, Остапе, яка то чудна машина?

— Не бачив, — із жалем вимовив Остап Суха Груша.

— О, там, брат, крутиєш раз ногою — і півгазети, крут-

неш удруге — і вся. Тільки перекинути папір треба. Перекинеш — і ногою, перекинеш — і ногою, — пояснював філософ техніку друку переїзної редакції. — А за ніч півтори тисячі, — закінчив він задоволено.

— А називається ловко!

— Що? — не зрозумів філософ.

— Газета його. Куркулі ж, брат, хватають її.

— Бо їх хватають у ній щодня. Це такий агітатор, що краще промовляє, ніж навіть Григорій Химочка.

— А промовляє! — сказав піднесено Остап Суха Груша. — І нас б'ють, — додав він із жалем.

— Нас по справедливості. Не треба плентатися в хвості, Остапе, от і б'ють.

— Ну, тепер у нас темпи! Куркулям уже не вискочить, і ми не будемо в хвості, — легко сказав голова комнезаму.

— Велика сила, брат ти мой, за газетою. А як привезли їх в тих ящиках, так ніхто й віри не йняв.

— А куркулі розпустили чутки, що комуністи привезли гармати. Усміреніє, казали, будуть робить.

— А, усміреніє, — засміявся філософ. Він пристояв трохи і ніби тільки тепер згадав, куди вони йшли, звернувся до голови комнезаму:

— А чи личить нам з тобою, Остапе, іти на збори? Молодь же збирає сьогодні товариш Логвин. Кортить, а якось соромно. «Чи вам роботи нема?» — питає товариш Логвин.

— Позорно буде, — боязко вимовив Остап Суха Груша і теж зупинився.

Тоді просто вулиці відбулася коротка нарада. Товариші зважували — іти їм на збори молоді чи повернути додому.

— З'явитися просто до Логвина або ввійти в сільбуд непомітно й заховатися десь від його очей.

— Помітить. У нього таке око, що голку за гони побачить, — трохи журачись, сказав Остап Суха Груша.

Філософ Данило розкинув думками, зважив на зауваження товариша і тверезо заявив:

— Підемо, Остапе. Товариш Логвин не вижене нас. Ну, а якщо скаже нам іти, то ми й підемо. Гніватися не будемо, бо в нього все справедливо.

Данило помовчав, повагався трохи і аж тоді додав:

— Учора, брат, поніс йому шматок сала. Жінка держала на весну. Знаю ж, що він не їсть, не п'є.

— Логвинові? — зацікавився Остап Суха Груша.

— Логвинові, — ствердив ніяковіючим голосом Дани-

ло.— Приношу йому. Дать просто — невдобно. Я покрутився, повертівся у його біля столу, улучив, коли він сидів над статеюкою, одхилив його спальню,— з гумором сказав Данило,— поклав туди сало та й прихилив тихенько.

— Ну й що ж?

— Устав він, відчинив дверцята з тієї спальні, зашелестів паперами й витяг сало. «Це що? — питає він суворо.— Жінка приховала один шматок сала, так ви й той мені принесли. Несіть зараз же додому!»

— Узнав? — з острахом чи задоволенням спитав голова комнезаму.

— Узнав! Я й те йому, і се йому, а він узяв його та й запахнув мені в кишенью. Ще й чуба нам'яв. А позору ж мені було, Остапе! Наче без штанів мене по селу прогна-ли,— закінчив своє оповідання філософ.

— Сурйозний товариш,— поклав резолюцію Остап Суха Груша,— а тільки жаль, що отак і загинути може.

— Ну, та чого ж ми стоїмо отак, Остапе? Треба хоч сюди, хоч туди. Та, мабуть, таки не витерпимо. Дуже вже інтересно він говорить. Ходім, бо ще й запізнаємося. Нерано вже, а він такий, що й хвилини не буде чекати. Як сказав у дев'ять, то так і буде.

— Боязко трохи,— м'явся Остап.— Сорому наробить, як скаже: «Ідіть додому».

— Ну, та вже що буде! Ходім, бо запізнаємося,— потяг Данило товариша.

— Та ні, то воно марно,— заперечив голова комнезаму.

Він пропустив Данила трохи наперед і пішов, обмірковуючи якусь справу. З того, що рука його часто здіймалася до рудавих вусиків, дужками спущених на підборіддя, а шапка часто совалася з потилиці на лоба і навпаки, видно було, що голова комнезаму обмірковував якусь дуже лильну справу. Він робив так завжди, коли з чимсь вагався, не наважуючись приступити до невідомого і, як для нього, майже завжди страшного. Але цей його стан вагання тривав недовго. Наздогнавши Данила, Остап Суха Груша затримав його.

— Знаєш, що оце я придумав?

— Скажеш,— по-філософському відповів Данило.

— Зайдімо по товариша Логвина. Он, бачиш, у сільраді світитися,— трохи хвилюючись, проказав Остап.

— То, мабуть, Григорій Федорович.

— Його я бачив. Він тільки оце пішов додому.

— Як ходім, то й ходім,— охоче погодився Данило.— З ним часу марно не згаєш,— пояснив Данило,— а в голову завжди візьмеш. І приємно на нього дивитися. Молодий, а беручкий та хвацький.

— І розуму ні в кого не позичає. Нащо вже Товстодум уміє говорити.

— Куди там йому! Товстодум як говорить, то тільки куркулі його й слухають: учено якось дуже, довго, та все про добрих хазяїв, а їм тільки того й треба.

— Я ж і кажу про це. Товстодума, брат, Логвин так заговорив оце на райвику, що той тільки хустиною витерся. Душно йому стало, холодно було, а товариш Логвин йому про порядок, про дисциплінку. Куркулі, каже, на вас в'ятір плетуть, а ви доповіді робите та протоколи пишете. А чи перевірили ви хоч раз, що робиться по селах? А чи знаєте ви, що робиться у Багві? Та як узяв його, як закрутив, так той тільки стільцем порипує та цигарку за цигаркою в рот кладе. Тоді Товстодум не вдержався, видать, устав, та до товариша Діденка:

«Вопрос,— каже,— маю до уповноваженого окрпарткому товариша Логвина».

«Давай»,— відповідає йому товариш Діденко, а сам посміхається, наче йому маслом по серці мажуть.

«А що ви узнали про Багву, товаришу Логвине?» — запитує Михайло Товстодум. Товариш Логвин зразу в кишеню. Витяг звідти маленьку книжечку, ну, сказати б, грамотку свою. Як же почав він хвактами сипати, як узяв же він на мушку розпорядження райвику, так Михайло Товстодум і чорнів, і червонів, і білий ставав, що ота стіна, і зразу ж усі помилки признав.

«Признаю, — каже.— Не було пильності у справах, і Онохриві Литці дуже потурали. Хоча він дійствительно має племінну худобу і поле досвідне».

«Бідноті передать,— заявляє рішительно товариш Логвин.— Доки,— каже,— Литка буде набивать свою калитку?»

Ну, після цього, конешно, всі проти. Товстодум як опортуністичний, чи як його. Так і сказав товариш Діденко,— закінчив свою інформацію Остап Суха Груша.

— Як на світ народилися, а то ж було, що тільки Григорій Федорович і воював із ними,— погодився філософ Данило.

Тим часом вони дійшли до сільради. Остап Суха Груша

обережно відчинив двері, прислухався і, обертаючись до товариша, пошепки промовив:

— У нього хтось є. Хто знає, чи варто нам і перебара́нчати йому.

— Послухаємо,— погодився Данило.

Вони одразу змовкли, пильно прислухаючись до того, що говорилося за дверима.

Остап Суха Груша постояв якусь хвилину, озирнувся навколо і тихо підійшов до дверей. Зупинившись, він немов енімів, раптом повернувся назад, прошепотів:

— Семен Пола.

— Що Пола? — незадоволено перепитав Данило.

— У товариша Логвина.

— А цить,— застеріг Данило.

З кімнати долітала чітка розмова двох голосів:

«Так ви, як уповноважений від вищої партії, товаришу Логвине, так скажіть, як нам бути».

«А ви як думаєте, товаришу?» — запитував Логвин.

«Та що нам, біднякам. Ми...»

— Бреше,— вирвалося категоричне заперечення від Остапа Сухої Груші.

«Ми, кажу,— долітав Семена Пола голос,— куди нас поведуть, туди й підемо».

«А хіба ви бідняк, товаришу?» — недовірливо запитав його Логвин.

Відповідь долетіла не зразу. Очевидно, Пола вагався: продовжувати йому розмову як біднякові чи стати на своє місце.

«Та воно-таки й не бідняк, щоб зовсім, а їсти не ви́стачає».

«Що ж у вас на господарстві?» — питав Логвин.

«Дві коровки».

«А коней?»

«Одна конячка».

— Як змій,— вихопився Остап Суха Груша.

«А реманент?» — запитував Логвинів голос.

«Та є все потроху».

«То який же ви бідняк?» — докірливо запитав його Логвин.

«Та мене й щитають середняком, а я себе бідняком. Був наймитом у Харла Бочки, то який же з мене середняк. Середняк — це, кажуть, дві торби, а сам посередині».

«Хто каже?» — спитав суворо Логвин.

— Гад, агітацію куркульську розпускає,— вїлявся Остап Суха Груша.

«Люди кажуть»,— ніяково засміявся Семен Пола.

«А може, Онохрій Литка та його товариші?» — просто спитав Логвин.

«Ви вп'ять мені про Литку, а це все понапрасно. Онохрій Онохройович золота людина. Він нитки чужої не взяв, власть любить і всім допомагає».

— Ах ти ж, гад,— голосно крикнув Остап Суха Груша й рішуче взявся за клямку.— Я його, бісової матері, побрешу,— запалився голова комнезаму і одчинив двері.

Ускочивши до кімнати, Остап Суха Груша підійшов просто до Семена Пола, ухопив його за петельки.

— Хіба ж ми не з тобою наймитували в Харла Бочки? — закричав він.— Хіба не нами, Семене, він три тижні годував блощиці в цій от будугарні за те, що ми не зняли шапок перед приставом? — смикнув він Полу за петельки.

— Товаришу Остапе, так не можна! — застеріг Логвин.

— Гвалт! Він мене душить! Рятуйте!

— Задушу! Як ти смієш брехати?! Я маю право не тільки задушити тебе, а й застрелить! Був товариш, а тепер собака Литчина! — кричав Остап Суха Груша.

Товариш Логвин устав із-за столу, підійшов до Остапа Сухої Груші, узяв його за руку.

— Так робити не можна. Товариш Пола, якщо він чесний середняк, може бути з нами так само, як і багато середняків,— твердо заявив Логвин.

— Авжеж,— вигукнув Семен Пола й одскочив набік.

Логвин ще промовив щось, заспокоюючи, пожурих обох і, звертаючись до мовчазного Данила, докірливо заявив:

— А стояти під дверима не годиться, товариші.

— Ми боялися вам помішати.

— Ну, а як почули, що Семен Пола хоче вас обдурити, серце моє не витримало,— щиро признався Остап Суха Груша.

— Ми йшли на збори. Інтересно послухать, а за це простіть, товаришу Логвине.

— Зборів сьогодні не буде. Хлопці організують молодь на кутках, а завтра вже тут.

Логвин, сказавши це, нахилився до столика, знайшов, що було потрібне, глянув на Семена Полу та Сухо Грушу, усміхнувся і аж тоді сказав:

— Може, помиритесь, хлопці?

- Та нам недовго,— заявив Семен Пола.
- Навряд,— заперечив Остап Суха Груша.
- Ну, я зробив не по правді. Ошибочка вийшла,— вивувато вимовив Семен Пола.
- Не ошибочка, а ваші хитрощі,— перебив його Остап Суха Груша.
- Ну, нехай і хитрощі. Спіткнувся чоловік, а ти вже й до горла,— здавався Семен Пола.
- Так ви приходьте на збори,— сказав до нього Логвин,— тільки знайте: треба або туди, або туди.
- Конешно, правда,— погодився Семен Пола і попрощався. Вигляд у нього був винуватий і кроки несміливі, так ніби він ішов щось укравши.

XVIII

Було вже по півночі, коли Онохрій Литка вивів свого сина з клуні, пройшов з ним до кінця своєї обори, і тут вони обоє стали.

— Химочка спить,— прошепотів він ледве вловно.— З ним ми впорасьмо і потім, а сьогодні треба порішить газету.

Федір на знак згоди кивнув головою.

— Або ми їх, синку, або вони. Перевір, чи справна машина.

— Справна,— сказав той і полапав під пахвою обріз.

— Провір,— притиснув грізно Литка, і його очі бризнули іскрами, як розкришена зоря.

— На таке діло йдеш, то треба, щоб усе було справне,— ствердив він.

Федір витяг обріз.

— Бач, ще й ганчірка на ньому. Та чого ти так тремтиш? — суворо запитав батько.

— Страшно мені. Не вбивав ще нікого,— продріботів зубами Федір. Він віддав обріза до батькових рук, насунув глибше високу смушеву шапку і став терпляче чекати, доки батько перевірить зброю.

Литка відтяг затвор, попробував, як працює спуск, подув у коротку зрізану цівку, повертів обріз в руках, зачклав обійму і аж тоді передав його синові.

— Вони нас живцем ріжуть, а це пусте. Тільки цілься, щоб, бува, не схибив. Уб'ю, як щеня, якщо не рішиш його сьогодні.

— Добре, тату.

— Одарці нічого не казав?

— Ні.

— Гляди, бо нас не минуть. А зробиш своє діло, тоді до Івана Силевича.

— Добре, тату.

— У його не шукатимуть. Ну, йди. Дивись тільки, як бува хто йтиме — не зустрічайся. Краще пересидіти.

— А якщо його немає? — запитав Федір. У тоні його запитання батько впіймав якусь нерішучість, надію, що, може, це все мине і йому не доведеться йти з обрізом.

Литка засопів, скинув великі шкурятяні рукавиці, захопив у сина обріз.

— Сам піду, — протяг із страшною ненавистю. — Іди до чортової матері, — сіпнув він сина за руку.

— Тату, я піду! Я ж нічого! Я піду, — простяг Федір до нього руку.

— Кваша, — сказав Литка, — ненависні ви всі. Паскуди! Черв'яки, — згадував він усіх своїх однодумців. — На язиці всі сильні, а до роботи — так у гузні крутить.

— Дайте обріз, тату.

— Уб'ю, як схибиш, — прогарчав Онохрій Литка і передав обріз синові.

— Я буду цілитися. Аби він був.

— Газету друкує. Там таке понаписували про нас, що хоч живий у домовину лізь. Усе розкопали, душу вивернули. Завтра буде все, — закінчив Литка.

Син тривожно глянув на батька і легко переступив через мурований із каменю паркан.

— Боже помози! — перехрестився Литка. Він стояв біля паркана і дивився аж доти, доки висока Федорова постать не пірнула в гущавину ночі.

— А сніг не рипить, добру штуку придумали, — пригадував він історію з обмотуванням ганчірками Федорових чобіт. — І сліду від чобіт не буде, і підійде тихо.

До Литки підбіг його кудлатий пес. Він тернувся об Литчині ноги товстою вовною, стрибнув йому на груди і, звівши догори лахмату морду, тоскно завив.

— Дурний, — похолов Литка, — дурний пес! На свою голову, — вдарив його ногою.

Пес винувато заскавучав, одбіг трохи вбік і знову завив. Він вив якось особливо тоскно, підводив лахмату морду, спускав її аж до землі, угрузав нею в сніговий горб і знову вив.

— Сказиться,— вирішив Онохрій Литка. Він зачекав, доки пес підняв голову, розмахнувся і вдарив його з усієї сили каменякою.

Собака скрутився від болю, перекинувся кілька разів на снігу, потім схопився на ноги і, скаржачись, побіг з подвір'я.

— Туди тобі й дорога,— прохрипів Онохрій Литка.— Знайшов, коли жалоби розводить,— додав він і пішов до клуні.

Литка ступав обережно, намагаючись іти так, щоб не рипів сніг, держався ближче до високої кам'яної огорожі і пильно та часто озирався навколо. Він боявся, щоб хтось не побачив його та не переказав Химочці, бо сусідам Онохрій Литка не довіряв.

У клуні на нього чекав Харло Бочка. Коли Литка обережно одхилив двері, Бочка підбіг до нього й пошепки запитав:

— Ну, що, як, Онохрію Онохрійовичу?

— Цього рішимо. Будемо чекати, доки почуємо постріл,— відповів він і, згадавши про організацію маскування вбивства, додав: — Коли б тільки Мельниченків сьогодні вирізали ті хлопці, то воно б тоді краще зійшло. Злоумишники, грабіжники діяли,— пояснив він.

— Та ті не схилять. Недаром же їх привезли аж з Одеси й годували тут, як кабанів. Воно тільки трохи жаль людей,— пожурився Бочка.

— Хай не пристають на Химоччину руч. Раз ти середняк і хазяїн, так тримайся хазяїнів. А ні,— так к чортовій матері! А вам, Харле Марковичу, треба покинути оці уболівання. Заріжуть, так що ж? А нас з вами не поріжуть? Тепер прийшов край. Якщо ми не вдержимося, доки не прийде поміч від Хранції з Польщею,— капут. Що там шкодувати?

— Дітей шкода,— виправдувався Харло Бочка,— воно ж ще таке невинне.

— Однаково підуть у піонери. Чуми на їх треба. Халери, щоб до єдиного передохли. Озера й річки ними загадати. На кожному бантину по п'ять повішать!

— А є надії, Онохрію Онохрійовичу? Нащот французів? Про Василя нічого не чути?

— Степан Миколайович переказували, що він уже тут.

— Тут уже? — з острахом чи з радістю вимовив Бочка.

— Дожидає. Тільки ж ніхто нам не допоможе, якщо

ми будемо гав ловити. Треба, щоб народ проти них пішов. Тоді і ханцуз допоможе, і Польща.

— Народ хтозна, що скаже. Землі не захочуть повертати, та й робочі усі за них. От якби робочих напутить,— пожурився Харло Бочка.

— Степан Миколайович ясно сказали, що ми повинні самі. Нас більше.

— Проти робочих? — запитав з острахом Бочка.

— За нашу владу. Щоб, значить, наша диктатура була, а не їхня,— пояснив йому Литка.

— Да, важно придумано,— погодився Бочка і стих.

Литка теж мовчав. Він думав про те, як за кілька хвилин Федір дійде до приміщення сільради і постріл сповістить село, що редактора немає. Цю думку Литка плекав від дня, коли з'явилася перша газета переїзної редакції. Прочитавши в ній не одну замітку про себе, Онохрій Литка просто збожеволів із скаженої люти й вирішив знищити редактора. Він намовляв виконати свій присуд Івана Гниду; коли той odmовився, Литка пропонував зробити це Харлові Бочці, а коли відмовився й він, Онохрій Литка вирішив виконати сам. Але, порадившись із Степаном Миколайовичем, Литка одступив від свого вирішення і передав це синові.

— Ви для нас дорога людина,— казав йому Степан Миколайович.— І губити вас заради одного комуніста не варто. Ваше ще все попереду,— запевняв він Литку, і Литка погодився. «А буде щось,— думав Онохрій Литка про майбутнє.— Раз такі люди беруться — буде».

Бочка зашелестів у сні, сплосив Литчині мрії, примусив його думки перекинутися до гіркої дійсності.

— Що ви, Харле Марковичу? — спитав він пошепки.

— Наче щось пройшло,— відповів той.— Я чув, як закрипів сніг і наче собака заскавчав,— додав Бочка і влип увесь у вибитий на дверях сучок.

— Я боюся Яреми. Він ходить сюди вночі. Тільки я його ніяк не попаду. Не пожалію й колодязя,— прошепотів йому на вухо Литка.

— А дайте я. У мене ніби око краще,— він одштовхнув Бочку від сучка, приліг до нього сам.

— А чого йому ходить?

— Каже: «Ви зо мною не розчиталися»,— повернувся Литка до Харла,— а його собака не рве, та й усі виходи знає він.

— А цитьте,— зупинив його Бочка.— Наче щось під самими дверима: рип-рип, рип-рип,— прошепотів Харло.

Литка обернувся, узяв того за руку й обережно повів геть од дверей.

— Будемо мовчати, а стрельне — тоді розійдемося, тільки щоб нікого не зустріти.

— Знову рипнуло,— прошепотів Бочка.

— Крокви тріщать од морозу,— заспокоїв його Онохрій Литка, і за цим вони замовкли.

Федір Литка поминув останню будівлю. Перед ним темніла порожнеча сільського вигону. Ніч була тиха й темна. Тільки знизу, від білого снігу, що рівно лежав на вигоні, ніч ніби трохи була підрізана яснішою смужкою, та просто перед Федоровими очима ясніло двоє вікон сільської Ради. Він зупинився, нервово помацав під пахвою держално обріза, озирнувся навколо і, переконавшись, що його ніхто не помітив, одчохнувся від темної стіни паркана.

Іти треба було або просто через вигін, або ж триматися стіни, пройти попід нею дорогою другої вулички і тоді перейти до старого будинку сільради. Перша путь була простіша і коротша, але Федір боявся простору. На випадок зустрічі з ним, на ній нікуди буде сховатися, а йти до сільради в таку пору йому не випадало. Затаїти справжню мету його подорожі за всіх умов була б безнадійна справа.

Зваживши на це, Федір Литка пригорнув обрізан полюю коротенького кожухка і обережно пішов попід стіною. Він ступав дуже сторожко, озирався щохвилини, чуйно прислухався до кожного шереху, зупинявся і, тільки переконавшись, що навколо не було нікого, простував далі.

Над Багвою одноманітно перегукувалися півні. Десь заріжала коняка, нявкнув кіт, залопотів крилами нічний птах і ще кричали півні.

— Мабуть, світає,— підвів Федір обличчя. На короткому чорному вусові крижаним сопляком намерзла гаряча пара. Федір піймав ус у пошерхлі губи, обсмоктав кригу, зробив те саме з другим і зразу ж присів до землі. Йому страшно кортіло напиться. Пальці самі глибоко вгрузли в сніг, виламали цілу плаху і жадібно загнали її поміж коротких вусів. Сніг миттю розтав, приємно поповз холодними струмками води. Федір зробив це кілька разів і, підвівшись, швидко пішов просто до будинку сільради.

Очі його одразу вплили до двох освітлених вікон і не

сходили з них, аж доки він не почув під руками невеличкого паркана. Тут Литка зупинився, швидко обернувся назад і ще швидше переступив паркан.

Навколо не було нікого. Вигін залишився позаду, скрізь було темно, а від освітлених вікон сільради все здавалося ще темнішим.

З-за стін характерно гримав похідний друкарський верстат.

Федір Литка підійшов до вікна, відшукав незаморожену щілину і обережно нахилився.

Над верстатом стояла людина й ритмічно колихалася. Машина махала білими крилами й характерно гуркотіла, здригаючись всім тілом. Людина перекладала папір, натискувала ногою, знімала з верстата готову газету й рівно клала її поверх великої видрукуваної пачки.

«Не він»,— блиснула думка. Федір обережно озирнувся і став трохи набік.

З кімнати долетіло кілька слів. Литка відшукав другу щілину й знову припав до вікна.

«Сидить ось! — побачив він Логвина, захвилювався.— Ну, так не схиблю,— промайнув батьків наказ.— Якраз під вікном»,— летіли, як вітер, думки.

Федір Литка витяг з-під поли обріз, повернув затвор і, додержуючи найбільшої обережності, послав йому в пащу набій. Потім він припав до вікна, перевірив, чи сидів Логвин, і знову прислухався.

За стіною характерно грюкала машинка.

Литка боязко кинув очима назад, перевірив, чи нікого немає, і поклав обріз на підвіконня.

Руки йому сильно тремтіли, і голова стала важка, мов чужа. Федір швидко витер рукою на лобі краплі поту, похапливо поклав пальця на спуск.

Обріз рвучко вдарив назад коротким обрубком ложі, враз задзвеніло скло, і вибух гухнув далекою луною по Багві.

Федір Литка зірвався із місця і що мав сили кинувся через темний вигін.

XIX

Барвара Олексіївна повернулася додому раніше, ніж сподівався їй Сергій. Біляве обличчя її присмагло на зимовому вітрі, а постать ніби трохи вирівнялася, зробилася ще вищою і щільніше ввійшла в простеньку сіру сукню.

Сергій зустрів її холодніше, ніж завжди. Згадка про щоденник схвилювала його. Але коли він побачив її на порозі раніше, ніж сподівався, Сергій одразу пригадав не те, як вона написала, а якраз те, що він не докінчив читати щоденник.

— Як же тобі їздилося? — спитав Сергій, пильно заховуючи свою майже повну поінформованість про її настрої. Голубенко знав, що Варвара Олексіївна могла б і не їхати на засівкампанію, як не виїздила значна частина студентів з її інституту, що вона взяла на себе цей обов'язок добровільно.

— Цікаво було. Побачила село. Побула вкупі з гарячою, романтичною молоддю, то й сама ніби помолодшала.

Сергій пригадав, що в щоденнику Варя оцінювала свою подорож, як «цікавий експеримент найкоротшої розлуки, як передішку від мертвотного почуття Сергієвої байдужості», і через те відповідь її видалася йому неширою, штучною.

— Відпочила, значить, — сказав він, уклавши в ці слова кілька крапель іронічної отрути.

Варвара Олексіївна відчула її і надто пильно подивилася на Голубенка. В його тоні було щось нове, але що саме — Варя того не впіймала. Це дратувало її, примушувало говорити далі, хоч їй хотілося відпочити та добре виспатися, бо ж на селі за всі десять днів вона ні разу не могла добре заснути.

— Захоплює, підносить, заражає нечуваним ентузіазмом, — проказала Варя безіменно, насправді не дуже захоплюючися висловленим.

Сергій зрозумів, що в цих надто мажорних словах Варя затаювала думку про його визнаний нею опортунізм і що сказала вона їх виключно для того, щоб ущипнути його.

— Мабуть, не всіх, — одмовив він, — і головне, не завжди! Людині, яка буває там раз за все своє життя, село здаватиметься або невиданою казковою країною, або ж безнадійним, тупим кінцем всього існуючого.

— Я виросла на селі, — відкинула його натяк Варвара Олексіївна, — але те село, що я його знала давно, одійшло в небуття. Тисячі нових, зовсім не знаних досі людей народилося там, і тільки сліпий або безнадійно хворий не може побачити їх. Можливо, що перед «начальством», — іронічно промовила вона, — ці люди висовують щось показне, не так поводяться, як щодня, але ми — прості проле-

тарські студенти, і при нас вони не робили нічого, що виходило б за звичайні норми. Усе там просто, прекрасно й щиро,— піднесено ствердила Варя.

— Селянська простосердність та щирість часто межує із справжньою зрадою,— незрозуміло почав Сергій.— Настрій їхній дуже нетривкий і нерівний. Селянин подібний до дитини. Доки він має в своїх руках якусь привабну цяцьку — він щасливий, бо може гратися, задоволений, що тільки він її має, а одбери її — він стане проти тебе,— навчаючи, говорив Сергій.

— Я не знаю, що саме ти маєш на думці, але настрої у них прекрасний. Селянська біднота знає, куди вона йде. Вони заклали в Осташках аж три артілі, зорганізували все до засівної кампанії і — що б там не трапалося — не кинуть свого. Це я відчула на зборах червоних партизанів та наймитів. Двісті чоловік, зібравшись на збори, не будуть брехати! Та досить було послухати, як вони виступали, щоб раз і назавжди зрозуміти, що вороття до старого села в нас ніколи не буде. Вони безконечно вірять у краще і самовіддано й чесно працюють.

— Віра — поганий помічник. Ми повинні знати,— не кидав повчального тону Сергій,— бо їхня віра — то й є ота золота цяцька, що призводить їх до масового безумства. Хіба ми не бачили, що та ж біднота, яка сьогодні голосувала за колгосп, наавтра була за ініціатора розвалу колгоспів.

Варя помовчала, оглянула уважно кімнату, наче збиралася зараз її чепурити, стягла черевики і, підібгавши під себе ноги, зручніше вмостилася на дивані. Вона не хотіла говорити того, що, натурально, сплигло їй на думку, і, стежачи за Сергієм, чекала, що він мав сказати ще. Але Сергій теж мовчав. Розмовляти на цю тему йому не було охоти, а інші думки Варя затаювала.

У кімнаті запанувала звичайна мовчанка. З неї ніхто не нервував і не хвилювався, бо так було майже завжди, коли вони зустрічалися. Варю це здивувало, що Сергій ні разу не назвав її на ім'я за всю розмову, не болів з цього й Сергій: їхні стосунки давно перейшли в той стан, коли вживання імені викликає зайве роздратування. Сказане звичайним тоном, воно збуджує непотрібні підозріння в штучності, обвинувачення в грі й нещирості. Це прекрасно розуміли вони обое і, щоб не робити зайвих ускладнень з поясненнями та взаємними обвинуваченнями, об-

ходилися розмовами безіменно. Словом, стосунки їхні трималися на спільній стелі чотирьох невеличких кімнат, і тільки одне зв'язувало їх — це син. Але, незважаючи на це, вони жили вкупі. І хто знає, було це життя жертвою «доброто тону» зовнішніх родинних стосунків чи Варині або й їхньої спільної нерішучості...

Сергій рівно ходив із кутка в куток, зупинявся біля столика, коротким поглядом міряв надвірний приєрмер і думав про Вассу. Забувши про Варвару Олексіївну, яка, згорнувшись калачиком, нишком сиділа на дивані, він обмірковував, що скаже сьогодні Вассі. Сергій, безумовно, хотів, щоб на каналі тепер сиділа не мовчазна Варвара Олексіївна, захована глибоко в шкаралущу свого вузького «я», а Васса, життєрадісна, віддана йому і завжди бажана.

«А чи це так? — запитував себе Голубенко. — Чи не омане це? Чи не буде й вона за якийсь час отак сидіти й мовчати?» — боязко стрибнула думка заперечення. Вона рішуче зупинила Сергія проти дивана, привернула його увагу до Варі.

Варя помітила Сергієве наближення і, певне, не бажаючи розмовляти, нижче нахилила голову. На її стомлених очах Сергій побачив слизькі сліди сліз. Йому стало боляче, прикро якось, важко. Боляче за те, що так несподівано і, може, непомітно утворився такий стан їхніх стосунків. Важко тому, що склалися вони з дрібниць, з малопомітних наростів, які з часом перетворилися на товсту стіну, що розмежувала їх і зробила зовсім чужими.

Сергієві хотілося нахилитися до неї, взяти в руки Варину засмучену голову, сказати кілька найтепліших слів, підбадьорити її, поставити міцно на ноги, почути її впевнений голос. Але слів тих не було. Почуття щирості паралізувала Варя постійним недовір'ям та упередженням, посилила їх повною одвертістю в щоденникові. А Сергієва теплота вигоріла в молінні до іншого бога. Це цілком зрозумів Сергій останніми днями, але Варині сльози він сприйняв щиро.

— Хвилюватися немає чого, — простяг він руку.

— Я й не хвилююсь, — відповіла сухо Варя, — а хоч би й так, то чи є сенс тобі придивлятися? Ми давно чужі. Я не думаю зараз як жінка. Такого почуття до тебе в мене немає давно. Ти його відкинув сам, — промовила вона байдуже.

Сергій не сказав нічого. Йому пригадалося те місце із щоденника, де Варя писала про своє до нього ставлення зовсім в іншому тоні, згадав дослівно її вислів і аж тоді промовив:

— Романтиків ніколи життя не обдаровує справжнім спокоєм,— зітхнув Сергій, бо він себе вважав за романтика.

— Ти його не хочеш,— сказала Варя,— але буде час, коли ти пошкодуєш. Молодість сліпа на обоє очей. Ти ходиш помацки, і, щоб не потрапити у прірву, треба бути дуже обережним.

— Я не терплю, коли мене починають повчати,— обернувся до неї Сергій.

Варя помітила його надто велику нервовість і змовкла.

Сергій ходив по кімнаті і часто чиркав сірники: цигарка йому гасла, ніби на неї щохвилини хтось капав водою.

По кількох хвилинах Варя одяглася, натягла глибоко сірєнький капелюшок, не поспішаючи, застібала великий сивий комір. Йй важко було йти в такому стані з дому, але й сидіти далі Варя теж не могла.

Сергій, обіпершись спиною об ріг стіни, що виходила од вікна, стояв мовчки і раз за раз затягався синім димом.

— Доглянеш Володислава, бо я прийду пізно,— промовила Варя й зачинила двері.

Сергій нічого не сказав йй. Цілковита Варина до нього байдужість та той тон, яким сказала йому про прірву, прикро вразив його, схвилював. Але, залишившись на самоті, Сергій і сам не знав, що йому більше боліло: те, що Варя так сказала, чи те, що вона зараз кинула його й пішла. Бо як не ставився Сергій до неї, але в його почуттях до Варі було щось таке, через що він не міг переступити й легко піти до Васси. Може, його стримувало спільне життя з Варєю протягом більше як десятих років, а може, й те, що з Вассою Сергій не почував себе так легко й інтимно, як було раніше з Варварою Олексіївною. Васса була з ним завжди весела, любила його, у чому Сергій цілком переконався останнього року, радо зустрічала, але часто Вассині слова звучали йому нещиро якомсь, почуття її здавалися йому поверховими, а ніжність фальшивою. Це хвилювало Голубенка і, певно, зупиняло перед остаточним розривом з Варварою Олексіївною. Та це хитання Сергієве між «двох сосон», як його жартома називала Васса, стомлювало Голубенка й навіть ставало на перешкоді в його роботі. Він забував часто про виконання найпиль-

ніших справ, відкладав їх з дня на день, а коли й робив щось, то з такою неохотою та байдужістю, що від його роботи, як кажуть, «мухи дохли».

Переконавшись, що Варвара Олексіївна вже не повернеться, Сергій кинув своє місце й швидко пішов до її кімнати. Кроки його були похапливі і разом з тим надзвичайно обережні, так ніби він ішов красти щось.

Щоденник лежав, як і завжди, у кутку шухляди, і за одну мить Сергій витяг його й розгорнув.

«Значить, вона не помітила», — майнуло йому в голові, але не встиг закінчити цієї думки, як в око впала свіжо написана сторінка. Це, звичайно, ще більше зацікавило Сергія, примусило його одразу ж поринути з головою у Варині думки. Він прочитав перший рядок, перескочив на закінчення сторінки, нервово перегорнув її, подивився, на чому Варя зупинилася. Далі Сергій одгорнув ту сторінку назад і почав читати все з початку:

«Минуло десять днів. За цей час я не бачила його ні разу (що ж я пишу!), але щохвилини думала про нього. Чекала, може, напише, сподівалася, як ніколи, що Сергій згадає про мене. Відчує потребу написати хоч одне слово або зустріне, розпитає. Ранком він, напевне, чув, що я повернулася, але не вийшов на поріг. Хіба ж це кінець? Хіба в нього немає ні краплі почуття до мене? Хіба ж можна отак безжалісно вигорнути ціле десятиліття, забути про все, замкнутися й мовчати, як він мовчить завжди, коли я його бачу? А втім, чому я питаю себе? Адже ж цілком ясно, що я йому не потрібна, що він має іншу. Вона молода, талановита, вродлива. Йому скучно зі мною, та це й натурально. Я боюся його. Язык дерев'яніє мені, коли я хочу заговорити з ним щиро, хвилююся, як гімназистка, червонію, боюся сказати правду. Можливо, через те, що я його давно забула, як свого чоловіка, а може, й тому, що кожна наша розмова тільки загострює наші стосунки, віддаляє Сергія, а втратити його назавжди для мене буде найбільше лихо. Через те я йому брешу. Я виробила вже стиль своїх із ним розмов і тримаюся за нього, як за останню можливість порятунку. За цим я відчуваю безодню. Мені страшно впасти в неї. І завжди, коли я почи-

наю з ним розмову, мені мариться страшний кінець. Але я не хочу жалю, і коли б помітила його в Сергієвому до мене ставленні, я б кинула його одразу й навзажди».

Сергій дочитав першу сторінку і, перегорнувши її, трохи випрямився. На думку йому прийшла сьогоднішня розмова з Варєю, її непокірний, трохи задьористий тон, її слези. Він розумів, чому Варя так поводитися з ним, але справжніх причин того поводження дошукатися не міг. Сергієві здавалося, що Варя тільки ненавидить його, що кожне слово її до нього напоєно отрутою помсти за його зраду. Але щирі Варині зізнання перед своїм «я» схвилювали Голубенка, збудили до неї найглибші почуття. Сергій пригадав усе пережите з нею, ганьбив себе за таку нечутливість до неї та нещирість.

Попередні сторінки щоденника одійшли геть. Варя ставала перед ним зовсім іншою. Йому хотілося, щоб вона писала більше, щоб вона виправдала його вчинок, зрозуміла його, як мати. Ця думка перевищила всі інші й примусила Сергія читати далі:

«Мені було дуже тяжко. На селі зустріла багато цікавих людей. Я не стара й не погана ще. Кращим ствердженням того було те, що я не мала від них спокою. Вони увивалися біля мене, забуваючи навіть про роботу, але це мене не тішить. Мені гидкі й неприємні їхні жадібні очі. Я не могла без огиди потиснути вдруге руку тому, хто намагався затримати мою більше, ніж годиться. Перед очима завжди стояв Сергій. І все ж? І все ж я знаю, що нашому спільному життю приходить край. Він стає від мене далі з кожною хвилиною. Його несе від мене дужим невблаганним шалом нового кохання. Мені треба це зрозуміти й чесно та розумно дати йому спокій. Це треба усвідомити цілком, розлучитися якнайшвидше, інакше в нього зникне до мене й те почуття товариської поваги, що він його ще має. Мене, звичайно, хвилює Сергієве партійне становище, але я не знаю, чи радітиму, коли сліпа любов призведе його до гірких наслідків, чи буду боліти, як і завжди. Тепер мовчатиму. Нехай несе життя, куди знає, бо вплинути на його напрямок я безсила. На цьому хочеться

й зупинитися, але думки розривають мені голову. Він і сьогодні, напевне, піде до неї, розкаже їй, яка я приїхала стомлена й розгублена. Він здатний на все, бо хіба він краще поставився до Федька? От і знову про нього. Я хочу його бачити».

Сергій захвилювався. Прихильність і співчуття до Варі одлетіли кудись геть. Очі нервово забігали по рядках, зупинилися на останньому, найдошкульнішому: «Я не знаю: ненавиджу Сергія більше чи люблю, але патлатий Федько мені подобається».

Голубенко згадав про «патлатого апостола», перечитав ще раз те місце, де Варя писала про нього, і витяг «Waterman». Одкрутивши її, він відступив двома рядками нижче від останнього рядка Вариного щоденника і, подумавши, почав писати.

XX

Григорій Химочка скочив із свого ослона. Зробивши кілька ривких рухів, він одягся і вибіг до дверей. Знадвору хтось настирливо та невгавно тарабанив. Надворі ще стояла ніч, і гуркіт дуже стривожив його.

«Що трапилось?» — лизнула мозок тривожна думка.

— Наче щось стріляло, — кинула з полу Харитина, ніби застерігаючи його.

— Я теж чув, — відповів на бігу Григорій Федорович, поспішаючи до сінець, бо гуркання в двері не припинялося.

Харитина заохкала і теж підвелася. Вона знайшла сірники і зразу ж засвітила лампу. Васильок ще спав, розкидавши широко руки.

У хаті було душно, і лампа від того часто блимала. Харитина боязко підійшла до неї, намагаючись якось зупинити хворобливе кліпання несильного вогню.

— Нещастя якесь буде, — перехрестилася вона.

Із сіней долітали тривожні уривки розмови. Харитина миттю натягла на себе дуже вузьку жилетку, накинула ясну довгу спідницю і стала чекати. Їй кортіло теж вийти в сінці, але Харитина трохи побоювалася Григорія Федоровича.

Литка, почувши постріл, здригнувся, обернувся до Харла Бочки і голосом, що в ньому було й хвилювання, і задоволення, упевнено вимовив:

— Редактора порішили. Тепер, куме, держися, бо він важна птиця. Доки не розсвітає, треба лягти, а Федір пересидить у Івана Силовича і завтра гайне до міста.

— А мені страшно. Що, як дізнаються? Невдобоно йому тикати, помітять.

Литка вовком ошкірився на Бочку. Йому були нестерпні Боччині хвилювання, а його нерішучість, нетвердість, що так і визирали з кожного руху і на кожному слові, дратували Онохрія Литку, ладні були кинути його на кумове горло.

— Сумнівній не може бути. Раз за таке взялися, то треба держатися,— прошипів він і здавив Бочку своїм залізним тоном, як сталевими обручами.

— Воно правда, куме. Я вдержуся.— Не зробю,— трусився Харло.

— Тепер ще Химочку, і тоді вони остануться без квочки. Ці ж їх нацьковували, собаки. Командували! Підбурювали проти нас,— заходив біля дверей Онохрій Литка.— А впораємося,— продовжував він,— то й інші села врятуємо. Треба, щоб загрыяниця взнала.

— Про нас? — перепитав Бочка.

— І про нас, і про те, що їхніх селянство не хоче. Самі, мов, бажають господарювати. Без насильства,— пояснив Онохрій Литка і зупинився біля сучка, через який він дивився на світ.

— Горить уже. Почув сукин син,— захвилювався Литка,— хоч би вибратися тобі, куме. Ану, швидше. У Химочки вже світиться,— пояснив Онохрій Литка.— Городами, а я потихеньку ляжу. Про Федора не бійся, куме. Я його два дні держав у клуні, а по селу пішли чутки, що Федір поїхав по хліб. Забрали ж до зернини, всі знають,— поінформував він Бочку.

— Хитро,— вимовив той задоволено і, щоб не одхилити сильно дверей (бува, скрипнуть), боком проліз у щілину і махнув городами.

— Гляди ж, куме, бо час рішительний. Не вдержишся, то обом нам капут. А буде сила — весною хранцузи,— застеріг його Литка. По тому він дуже обережно причинив двері і, швидко пересуваючи свої «стіжки», пішов до хати.

Кудлатий пес зустрів Литку біля дверей, винувато стрибнув кілька разів і поклав важкі лапи йому на груди.

— Дурний собако,— скинув його господар.

Пес, низько похиливши голову, трохи одійшов убік, підвів догори кудлату морду і знову завив тривожно й довго.

— На свою голову,— кинув Литка шматком снігу. «Здох би ти йому»,— подумав він, заховуючи тривогу й посліпаючи сховатися в сінях.

Григорій Федорович повернувся до хати.

— Що там? — запитала сонно дружина, стежачи за його надто поворотними рухами.

— На сільраду був напад,— кинув Химочка і зняв із стіни гвинтівку.

— Що ти робиш? — тривожно скрикнула Харитина.— Я боюся сама залишатися,— майже заголосила вона.

— Там немає нічого страшного. Я одразу ж прийду,— одповів Григорій Химочка й хутко вийшов.

Харитина заплакала: вона добре розуміла, що раз чоловік узяв рушницю та аж бігцем побіг з хати,— значить, там трапилось щось надзвичайне і таке, що примусило його озброїтись, бо Химочка майже ніколи не носив при собі зброї.

Харитина пролежала так, може, кілька хвилин і, щось ухваливши, підвелася.

— Може, воно трохи й невдобно будити їх, та вже ж піду, розпитаю,— вирішила Харитина. А за кілька хвилин вона залишила Василька і побігла до Литки, щоб дізнатися, що трапилось.

* * *

До приміщення сільради бігли люди. Вони купчилися біля дверей, деякі заходили до коридора, просочувалися в кімнати і, повертаючи до товариства, уривчасто оповідали про деталі нападу. Хто стояв мовчки, інші висловлювали силу найрізноманітніших припущень, підходили до вікна, пильно оглядали розбите скло. Хтось намагався довести, що той, хто стріляв, мав на ногах лапті, та йому заперечували, стверджуючи, що йому чоботи були замотані ганчірками і, сперечаючись, не могли дійти якогось певного висновку.

Але всіх хвилювала одна думка: «Хто стріляв? Хто навжився забити редактора газети товариша Логвина, який мав бездоганний авторитет у селянства?»

— Хто ж? Куркулі! Інакше й бути не може. Вже ж Григорій Федорович або Остап Суха Груша не приходили,— тихо сказав філософ.

— Таке сказав,— образився на нього за це припущення Петро Нездійминого.— Ти, брат, не туди стріляєш, Даниле,— посіпав він свою сіру шапку.

— А хто ж?

— Куркулі, я згоден, а Григорія Федоровича сюди приплітати понапрасно,— пояснив Нездійминого,— даже навіть гріх таке й думати,— додав він.

До несміливого гурту підбіг Микола Чубук. Вигляд у нього був переляканий і слова ривкі, як постріли.

— Редактора, гади, вбили? — запитав він.

Йому ніхто не відповів.

Микола Чубук ще спитав, голосно вилаявся і мерщій побіг до приміщення.

— Баби чортові! — кинув він назад до мовчазного гурту.— Тут робота починається, а вони, як сичі. Понадимається, мов на віхолу,— бурмотів він, поспішаючи.

— Пустіть! — ударив Чубук у двері.— Я! Микола Чубук! Що ви не знаєте? Не можна? — ображено перепитав він.— Товаришу Химочко, я протестую! — стугонув у двері Микола.— Як так не можна? Кому не можна? Які такі можуть бути засідання, раз нашого редактора вбили? Пустіть, бо двері виламаю! Та хто там підпирає двері, ідрі його за ногу! Кажу, що виламаю! Раз, кажу! — крикнув обурено Микола.— Два, кажу! — ще нервовіше вигукнув він.

Але двері не відчинялися. Чубук розгнівався вкрай, повернувся плечима до дверей і міцно вперся ногами в підлогу.

— При нашій власті та ще нас і не пускають,— вилаявся він.— Може, там контри замкнулися,— сказав він під загальний стриманий регіт товариства.

— А ви чого смієтеся? Які тут смішки, коли наших б'ють? — суворо кинув Микола Чубук і наліг раменом.

Двері важко скригнули. Чубук ударив ще, вони війнули всередину, сильно грюкнули.

Микола Чубук ускочив до кімнати і здивовано і трохи розгублено став.

— Так я ізвіняюсь, товарищі,— вигукнув він радісно.— Раз товариш Логвин живий, так у нас усе буде акуратно.

— Руку прострелив, — невесело сказав Остап Суха Груша.

— Кістку? — перепитав Чубук.

— Ні, так,— одповів йому Химочка, перев'язуючи високо заголену Логвинову руку.

— Ну, так це нічого. Заживе, товаришу Логвине. Це юрунда,— пояснив Микола Чубук.

— Я теж так думаю,— погодився Логвин.— Трохи бо- лить, та без цього ж не можна.

— Ну, лікаря, конешно, треба покликать. Щоб, бува, не трапилося зараженія. То неприємна вещь,— сказав поважно Микола.

У кімнаті йшла тиха розмова про подію. Висовувалось багато пропозицій, намічалось ймовірних фігурантів нічного нападу, накреслювано запобігливі заходи до цілком можливого повторення довести цю спробу до кінця, але з розмов не виходило нічого конкретного.

Микола Чубук довго слухав ці розмови і, переконавшись, що ніхто не міг запропонувати чогось реального, устав із ослона.

— Доручить мені охранять товариша Логвина,— заявив він і сказав це так, що жодний голос не міг зняти протесту чи хоч найменшого заперечення.— Я ручусь, товариші, що з його голови і одна волосинка не впаде. Хрест і бог,— захвилювався Чубук, помітивши їхні мовчазні лица.

— Товариш Логвин має повернутися до міста,— із сумом у голосі сказав Химочка.

— Я сказав, що залишаюся тут. Від'їзд мій, безумовно, підбадьорить куркульню і може спричинитися до прориву, бо вони стануть сміливіші й нахабніші. Химочка не хоче, щоб я вам допомагав, але я однаково не поїду,— закінчив легеньким жартом Логвин.

— От молодець! От де кадр настоящий, пролетарський,— простодушню висловив своє захоплення Микола Чубук.

Остап Суха Груша приємно посміхнувся, а Григорій Федорович підійшов до Логвина. В очах йому загравав хвилюючий, щасливий блиск, а рука сама віддано й глибоко стиснула цілу Логвинову долоню.

— Права ж здорова! Значить, буде писати і працювати,— сказав ще твердіше Логвин і тепло усміхнувся.

* * *

Звістка про замах на редактора, наче грім, пролунала над Багвою, стривожила все село. Вона вигортала бідноту з дворів, гнала її до сільради — розпитати, докладніше ді-

знатися, що трапилося. Чутка ця примушувала середняків точніше визначити своє місце в громаді, неспокоєм обняла куркульню.

До кімнати густо заходили незаможники. Деякі з них ставали біля дверей, хто проходив далі, знаходив собі місце між десятками інших і мовчки й терпляче чекав, що буде. Усі знали: після цього замаху треба ще щільніше об'єднатися, рішуче взятися до ворога, довести справу до завершення.

У кімнати гоїдався притишений гомін, густо висли снопи цигаркового диму, він курів безупинно і зовсім затопляв лампу, що ледве блимала на високій шафі.

Від розбитого вікна до кімнати йшов широкий струм холодного повітря, на вигоні починало сіріти.

Надходив ранок.

Незаможники густо перекидалися словами, не йшли додому, очікували, що мав сказати Григорій Федорович. І вони не помилилися. Григорій Химочка підвівся від Логвина, з яким він сидів увесь час поруч, оглянув присутніх товаришів, став кінець столу.

Усі напружили свою увагу й організовано стихли.

— Товариші,— сказав Григорій Химочка трохи незвичайним голосом.— Те, що трапилося цієї ночі, повинно кожному з вас нагадати, що куркуль не хоче здаватися і робить своє чорне діло. Ми мало не втрапили нашого товариша Логвина. На ньому, як звісно, куркулі помщаються за газету. За те, що він приїхав організувати нас, бідняків! За те, що товариш Логвин працює для нашої спільної справи.

— Правильно, товаришу голова,— сказав Петро Нездійминого.— Нам треба кріпче взятися. Доки вони нас будуть бить! — додав він, рішуче замахнувши рукою.

— Вірно! — ствердив Григорій Федорович.— Від сьогодні ми, товариші, міцніше візьмемося до загальної справи, щільніше станемо один до одного, пильніше доглядатимемося до наших ворогів.

— А товариш Логвин поїде? — тривожно запитала Вольга Юхимівна, підвівши руку, як вона робила завжди.

— Ні, я залишаюся,— сказав неголосно, але твердо Логвин.— Праву ж маю здорову,— показав він руку. Останні слова його потонули в гучних однодушних оплесках.

— Ну, ми їх, гадів, візьмемо! Тепер уже, товариші, ніякої акуратності не спрашуйте,— звернувся Микола Чубук у Химоччин бік.— Раз наших б'ють, так ми знаємо, що робити...

Надворі розвиднялося. Із сільради валом валила майже вся незаможницька організація.

Григорій Федорович коротко порадився з товаришем Логвином, вирядив останніх товаришів і зразу ж пішов до телефонної будки.

Логвин залишився в кімнаті ненадовго. Почувши, що Григорій Химочка викликав Дмитра Холода та почав з ним розмову, він підійшов до будки і, притримуючи підв'язану на бинт руку, обережно проліз у маленькі дверцята.

У вікна заглядав ранок, а вітер залітав у розбите скло й сердито кожухав шматками розкиданих паперів.

У друкарні порався наймит Ярема. Він закінчував друком невеличкий тираж газети і старанно спаковував його в «порції», щоб ще зрання рознести по кутках.

Друкарський верстат втомлено махав білими крилами невеличких аркушів і характерно, одноманітно погуркував.

XXI

Зима панувала останні дні. З-за хмар, товстих і брудних, іноді пробивалося сонце і потроху з'їдало в затишках сніг. Але вона не хотіла скоритися: ставала цапки, мела лютою хурделицею, погрожувала північними вітрами і часто казлася, передчуваючи свій неминучий кінець.

Так буває з людиною, коли вона вперше відчує подихи неминучої старості. Вони гнітять її, що тисячотонні тягарі, сковують її рухи, обтяжують розум, позбавляють тіло гнучкості й рухливості. Але тоді хочеться рухатися наперекір усьому швидко, розмахисто. Ходити з надзвичайною пружністю, бігати, стрибати. Хочеться безжально відкинути почуття наближення небажаного гостя, залюбки зняти хоч один десяток років, почути себе молодим, дужим, непокірним.

Уставши з такими мислями, Варвара Олексіївна, хоч як намагалася спекатися їх, ходила з ними увесь ранок. Вона не пішла, як завжди, до Володиславової кімнати, замкнулася на ключ і, відгородивши себе від усіх твердим бажанням просидіти хоч і цілий день самій, намагалася вирішити

питання і з Сергієм, щоб остаточно визначити своє до нього ставлення.

День мав бути похмурий і холодний. Хурделиця, незважаючи на наближення весни, почалася ще звечора, кожухала та крутила цілу ніч, а на ранок ще збільшилася.

Варя підійшла до вікна, глянула в садок. Але очі її не побачили знайомих силуетів гіллястих яблунь. Не видно було й яворів, і тільки близько, біля самого вікна, вітер розгойдував високу ялину. Він налітав на неї просто з поля, загинав обліплені товстим шаром снігу лапаті гілки, викручував їх, трохи відпускав, упирався невидимими пружкими ногами в товсту стіну будинку й намагався повалити.

Ялина боляче кректала, як стара бабуня, здвигувала товстим, білим від снігу стовбуром, нетерпляче струшувала кучерявою засніженою головою й не хотіла скоритися. Тоді вітер стрибав на неї з потрійною силою, гнав широкий і густий струмінь снігу і, підіймаючи його майже рівнобіжно до земної поверхні, суцільною білою масою гнав на ялину.

Варю зацікавило це змагання. Забувши про все, вона сіла до вікна й стала чекати на кінець цієї боротьби так, ніби й справді хтось із них мав перемогти: товста ялина чи пружкий і сильний вітер.

У голові Варі плелися неясні думки. Кортіло приклатися губами до будь-якої отрути. Варя запалила цигарку. Дим, їдкий і синій, часто пахкав їй із рота, а над мундштуком великої цигарки він курився рухливими кучерями хмар, підходив угору, плутався в русявих кільцях величної Вариної зачіски і, звиваючись угору, розтавав під стелею.

Варя чула, коли коридором пройшов Сергій, як він зайшов до Володислава і, побувши там трохи, знову вийшов у коридор. Далі чути було, що Сергій постояв трохи біля її дверей, зробив кілька кроків у напрямку до виходу й повернув до своєї кімнати.

Варі чомусь здалося, що Сергій шукав її. Від того вона кинула своє місце біля вікна і наблизилася до дверей. Хотіла вийти, показати, що вона зрозуміла його намір. Та раптом Варя цю думку відкинула, постояла трохи й знову повернула до вікна.

Вітер дув, як і попереду. З поля в потоках снігу, що, гнаний вітром, летів шалено швидко, на город тікали гал-

ки. Вони трималися купи, густо рябіли, перекидаючись у сніговому струмені, ніби кипіли, шукали затишку. Галки важко падали на дерево, що іноді виринало із-за снігової завіси, зривалися, не маючи сили затриматися, і летіли десь далі.

Ближче до вікон перелякано пурхали дрібні горобчики. Злітали до вікон, під дах, але не витримували, тікали кудись, шукаючи затишнішого місця.

Варя напружено, наче там змагалися двоє близьких їй людей, з яких хтось мав загинути, стежила, що виробляє вітер з ялиною. Вона не могла спокійно сидіти, коли вітер особливо сильно тиснув на ялину, схоплювалася, уся напружуючись, прикладала очі до самого скла.

— Зламає,— вимовила Варя з болем і вся завмерла в чеканні.

Вітер надув снігові вітрила, загув так, що, здалося, аж загойдався будинок, розмахнувся з усієї сили і вдарив на ялину. Дерево здригнулося від гілля до самого прикорня, гойднулося і покійно віддало йому кілька гілок одразу.

— Ламась,— сердечно вимовила Варя, побоюючись за долю ялини.

Тоді, ніби вдоволений з першої перемоги, вітер люто скрутив ялині кучеряву голову, сильно сіпнув її від будинку, ударив з поля і, наче зібравши всі сили, сторуко ухопив дерево за крихкий стовбур. Він смикнув його вгору, загув незадоволено в парку, гримнув залізним дахом будинку, заторохтів ринвами і ще раз кинувся на ялину.

Дерево гойднулося сильно, лягло під тиском невидимих вітрових рамен і, не витримавши, різко тріснуло.

Варя злякано здригнулась. Ялина впала, розпластавши гілля, мов руки, і глибоко пірнула в сніг.

— Ну й вітер,— протягла Варя і геть пішла од вікна.

Підійшовши до столика. Варя приставила кругленький, як до рояля, стільчик і витягла свій щоденник.

— Живи не живи, а вмирати треба. Тоді вже краще померти, не чекаючи на старість,— філософствувала Варя. Її не кидала думка про зломлену вітром ялину, хвилювала, сповнювала все тіло якоюсь тупою байдужістю. Рука її мертво лежала на сірій палітурці щоденника, ніг Варя не чула зовсім, а очі дивилися кудись убік і нічого не фіксували, ніби вони були скляні.

— Та однаково,— сказала твердіше Варя й розгорнула свій зошит.— Якось воно буде,— додала вона цю фразу безнадії і раптом скочила на ноги.

— Він читав мій щоденник,— майже скрикнула Варя. Голос її налився обуренням, задрожали руки, й недобре блиснули очі.

Варя якусь мить стояла мов скам'яніла. Несподіванка та свідомість того, що Сергій знав тепер всі її думки, зрозумів її справжні стосунки з Федьком, знищили її всю й примусили швидко пригадати все, що писала.

— Але це ж паскудство,— вимовила Варя.— Це паскудство, яке не може дорівнятись нічому в світі.— Варя шарпнула шухляду, одгорнула якісь папери і висмикнула пачку Федькових листів.

«Значить, він і листи перечитав. Узнав усе,— били думки страшною зненавистю. Вона кинула пачку до шухляди, гримнула нею і хотіла бігти до Сергія.— Пльнути йому в обличчя! Крикнути: «Паскуда! хам!» І більше не бачити. А син? — затамувалася думка.— Що я зроблю з ним? Адже ж він не дасть його, і виїхати мені зараз нікуди».

Варя одкинула перше бажання й повернула до столика. Вигляд у неї був розгублений, немічний, лиця раптом покрилися наче вапном, і губи посиніли, як у мертвяка. Вона відчула тяжкий біль у всьому тілі. Хотіла лягти чи схопитися й втекти з хати. Піти просто в поле, під сніг, і там знайти спочинок. Але цього Варя не змогла зробити. Цікавість до того, що написав Сергій, перемогла все інше, примусила її взяти щоденник і читати.

«Я розумію, Варю, усю підлість мого вчинку,— почав Сергій,— але ми умовимося з тобою, що ця «підлість» є річ цілком умовна. Уяви собі, що я знаю абсолютно все, що ти написала тут, ходжу до твоєї кімнати щодня і щодня читаю записане тобою. Я цілком поінформований у твоєму найглибшому «я», знаю, що і як ти думаєш, і не кажу тобі ні слова. Більше навіть: я зустрічаюся із тобою, роблю невинні очі й удаю, що нічого не знаю про твій щоденник. Ти ж розумієш, що я міг би так зробити. Але я цього не хочу. Я не хочу тобі брехати, бо, коли я тобі говорив неправду, мені було завжди дуже боляче. Біль той нестерпний, неможливий, огидний мені. До речі: ти вважаєш мене за брехуна. Це видно з кожного ряд-

ка цього щоденника, але ти помиляєшся. Я не поділяю чеснот наївної голої правди. Це надто по-дитячому, сильно по-провінціальному, можна сказати, «ветхозаветно». Але я не брехав тобі. Брехня має завжди за мету досягти якоїсь вигоди, а я, у моїх стосунках з тобою, ніколи не шукав будь-якої вигоди. Я розповідав тобі про все, що не могло тривожити твого спокою. Коли ж я не міг тобі сказати чогось, я мовчав. Ти робила з цього цілком неправдиві висновки, годувалася твоїми «агентурними» відомостями і дуже часто думала зовсім не про те, що було справді. Через це саме щоденник твій горить такою ненавистю до мене. У ньому дуже мало тієї людяності й м'якості, що ти їх маєш. Тут більше орудує сліпа ненависть ображеної статевої честі, але це, як відомо, є тільки дуже незначна доля людських почуттів. Треба перевірити себе. Поглянути цілком об'єктивно на наші з тобою стосунки й зрозуміти, що все, що робиться, є очевидно речі цілком закономірні й природні. Я давно зрозумів твої справжні стосунки з Федьком, але удавав, ніби нічого не бачу. Я пре-красно розумів, що перші дні, коли з'явився в нашій квартирі цей «патлатий апостол», ти приводила його спеціально для мене. Ти була тоді (я вірю цьому) непогрішна і бажала пронести цю непогрішність аж до дня, коли зломив мою байдужість до нього. Та ви-йшло навпаки. Я, звичайно, не забув того категоричного твердження про те, що в твоїх із «апостолом» стосунках немає нічого, крім спільних інститутських інтересів. Ти не гнівайся, що я нагадую тобі про це, — інакше не можу. Коли я говорю про щось, я не хочу, щоб мова моя була неясна. Тепер ці стосунки ти розкрила. Нехай через цей «хамський» спосіб — читання чужого щоденника, — але я дізнався про все. І що ж? — як ти пишеш. І мене це, Варю, не здивувало. Це природно. Тобі, звичайно, цікаво знати, як ставлюся до цього я. Скажу правду. Попереднє твоє мені більше боліло, ніж те, що є тепер. Почуття ці тваринні, їх не може виправдати жодна нормальна людина, але коли вони торкаються когось особисто — ніхто не здатний перемогти їх, щоб без крихти болю забути все й одкинути. Я ніколи не виключав себе із загалу, болів ними понад десять років, але не забув ще й досі.

І коли направи, — мені здається, що саме вони і спричинилися до початку наших стосунків, бо я жодної хвилини, жодного разу не почував до тебе твердих зобов'язань — нести непорушно чистоту моногамії, хоча я й не належу до тих, хто розкидається собою і щодня шукає нової, випадкової «утіхи».

Варя одірвала очі від зошита і глибоко замислилася. Почуття образи сплелися в неї з яскравими ознаками жаху, скривили їй вродливе обличчя, натягли на нього машкару шістдесятилітньої баби. Вона не могла більше читати, сиділа і очима, що в них не жевріла жодна крихта здорової думки, дивилася просто в стіну.

У двері різко постукали.

— Варваро Олексіївно, — почула вона Парасин голос, — ідіть снідати.

— Іди снідати! Соня ти, — вигукнув у двері Володислав і нетерпляче задріботів ногами.

Варя підвелася, заховала щоденник і, трохи причепуривши себе, вийшла в їдальню.

— Ти чого так довго спиш? — накинувся на неї син. — Тобі ж не треба вже рости!

— Не треба, Славчику, — сказала тихо Варя і сіла до столу, поруч нього.

За хвилину до їдальні ввійшов і Сергій. Він привітався з Варєю, погладив синову кучеряву голову і сів до столу.

Варя подивилася на нього дуже пишно і, коли помітила, що Сергій зрозумів її погляд, нахилилася до сина.

— Не пустуй, Славчику, бо мамі сьогодні дуже погано.

— Не ходи по снігу, — одповів їй син, — бо ти вчора пішла кудись, а Парася не вмів мене приспати.

— А ти б попросив татуса, — ехидно кинула Варя.

— Він теж пішов, — байдуже одповів хлопчик.

Сергій зрозумів її натяк, гуркнув стільцем і підкреслено демонстративно простяг руку по склянку.

— Налий, Парасю, чаю, — кинула на тій же ноті Варя.

— Я й сам умію, — одказав Сергій, не глядячи на неї.

У тоні його Варя відчула і образу, і біль. Раніше Сергій ніколи не встигав зробити цього сам, звик до Вариної уваги, і тепер нервував. Це добре розуміла Варя й раділа, що хоч цим могла дошкулити.

— Куди ти вчора ходила? — запитав Сергій, звертаючи своє запитання до Варі.

Вона глянула на нього недобрими очима і, поклавши хліб, що тримала в руці, перепитала:

— А хіба тобі не однаково? Я ж не питаю, куди ти ходиш.

— Питай,— буркнув Сергій і різко поколотив ложечкою чай.

Вода закрутилася чорторием, закружила в скляночці шматочки чаю. Сергій дуже пильно стежив, як вони літали по водяному колу, і чекав, що скаже Варя. З її настрою він, не помиляючись, зробив той висновок, що Варя читала щодешник.

— Боюся, що ти, оберігаючи мій спокій, про що ти завжди говориш, не скажеш мені, а те, що я чула, хвилює мене.

— Що саме? — невдоволено протяг Сергій.

— Учора мені сказали, що на тебе дуже вплинула Литчина заява.

— Вона ось у мене,— показав Голубенко на теку. Він помовчав, допив чай, запалив цигарку і аж тоді закінчив:

— Ідеться не про куркуля Онохрія Литку, а про те, що Григорій Химочка, а тепер ще й Логвин поставили собі за мету знищити зразкове, культурне господарство.

— Як то? — недовіжливо перепитала Варя.

Сергій непрямим сприйняв її упередження, але, бажаючи підкреслити свою думку, казав далі:

— Вони забрали в нього сортову пшеницю й одвезли до зсипища. Племінну кобилу віддали в колектив на розбазарювання, корову й кілька породистих молодиків — на м'ясозаготівлю.

— А ти й повірив йому?

— Ці факти стверджують спеціалісти із землеуправління, відповідальні робітники,— трохи ображено заявив Сергій.

Варя мовчала.

Сергій узяв теку, попрощався із сином і вийшов.

XXII

Багвою, як дужий вітер, ходила тривога. Із кутка на куток перекидалася, розносилася багвянами в кожний закуток, у кожну хату. Збільшувалася, то зменшувалася, захоплювала все село, витяглася аж до інших сіл, наро-

джувала повсюду гурти людей, викидала їх на вулиці або заганяла в таємні нори куркульських будівель.

Вона загострила увагу всіх на одному: хто націлявся забити Логвина. Ламала неповоротку думку селянина, лякала невідомим, породжувала одчай у тих, хто «промазав», гартувала сільську бідноту.

Дошкульно відчувши на прикладі з Логвином справжні наміри глитаїв, незаможники захвилювалися, одразу створили міцне коло пильності та твердості і поклялися не випустити ворога.

Перше зібрання, що одбулось одразу ж після куркульської спроби забити Логвина, було коротке, а вирішення надзвичайно просте:

— На куркульську спробу забити представника пролетарського міста товариша Логвина ми відповідаємо твердим наміром організувати замість однієї артілі — три. Ухвалену постанову про оголошення Багви селом суцільної колективізації твердо обіцяємо виконати. Багвянські незаможники вимагають виселити всіх куркулів за межі України. Просимо робітників заводу «Серп та молот» взяти над нашим селом шефство, а за делегата посилаємо товариша Миколу Чубука.

Голосування було одностайне, резолюцію кожний запам'ятав краще, ніж своє ім'я.

Невдоволених на цих зборах не було. Щоправда, з цієї резолюції не був захоплений партизанський ватажок Микола Чубук, але він сказав про це на зборах одверто й чесно.

— Я требую, — заявив хвилюючись Чубук, — примініть до куркулів максимум! Доки вони, гади, будуть нас обдурювати та баламутити малосвідомих, котрі середняки! Раз вони наших б'ють, так не треба ніякої акуратності до них примінять! Бить їх, гадів, і прошу дозволу, товариші, зібрать моїх хлопців! — звернувся він до Логвина та Григорія Химочки.

Але Григорій Федорович підвівся з місця й категорично запротестував. Це роздратувало Чубука вкрай, призвело, попри його щире бажання та любов до Химочки, до крайніх думок.

— Та я, коли хочеш, — підвів кулаки Микола Чубук, — не дуже вірю й вам! — Але, зрозумівши, що він сказав не те, Микола опустив важкі кулаки, притишивши голос, і, посміхаючись, щиро додав: — Вирвалося, товаришочки,

Простіть! Коли ж досада така! Ну, виселять їх, а вони й житимуть,— пояснив він.— А їх не виселять, а треба примініть повну диктатуру! Інакше, гади, стрілятимуть наших, а ми резолюції? — Він махнув невдоволено рукою і сів.

Після Чубука узяв слово Петро Нездійминого. Постріл у вікно схвилював його чи не найсильніше, сповнив його голос непохитною вірою, загартував його, завжди трохи м'якого, ненавистю до глитайні, організував суворі думки в коротку формулу:

— Доки на селі буде Литка з його бандою, доки в Багві будуть жити Чмелі, Качани, Бандуренки, Левко Тритуз, Харло Бочка та інші вороги трудового народу, доти, братчики, нічого не вийде ні з колективізації, та й навіть із соціалізму.

Нездійминого передихнув, прокашлявся і закінчив:

— Бо куркуль шукає куркуля, із села їде в город, знаходить там собі підходящого непмана, орудує проти нас, а товариш Сталін сказав правду. Кажеться, це він сказав,— ніби перепитав Нездійминого,— що куркульські гнізда треба розкидати. Нічого з ним розводить культури, скажу я. Зробимо свою культуру, колективну. Я, конешно, не согласен з оратором, товаришем Чубуком Миколою Гордійовичем. Ну, оп'ять же наче трошки з ним і согласен. Що бить їх треба немилосердно, це факт, товариші.

— Ясно, бить,— кинув з задоволенням Микола Чубук,— не іначе, бо нас будуть бить,— не терпілося Чубукові.

Петро Нездійминого покинув ораторське місце й підсів до Чубука. Його заступив Данило Крепак. Він, не халаючись, вийшов із гурту, спокійно озирнув товариство, застебнув кожушинку, зняв шапку і, поклавши її край столу, поважно прокашлявся.

Збори мовчазно чекали.

Данило Крепак зрушив угору товсту праву брову, вже трохи прибиту сивим попелом немолодих літ, і вільно закинув за спину ліву руку.

Усі стихли, як з наказу,— Данило Крепак мав почати розмову.

— Товариш Нездійминого говорив правильно,— почав з резолюції філософ Данило. Він ще оглянув товариство, подумав трохи, наче зважуючи, годиться тут про такі речі говорити чи ні.— Я теж трошечки, як би сказати, не згоджуюся із нашим червоним партизаном, але історія, брат-

ці, нас учить. Да,— протяг він і зупинився.— Читав я, товаристо, дві книжечки.

— Почав уже,— кинув через голови Іван Гнида.

Данило примружив одне око, зачекав, чи не скаже ще чогось Гнида, і, коли побачив, що той боязко знітився за чужими спинами, казав далі:

— Одну про Велику революцію у французів, а другу про Паризьку комууну.

— А про Гришку Распутіна? — засміявся Гнида і збив Данила з голосу.

Промовець змовк, видно було, що йому нестерпно кортіло придавити Гниду «пролетарським нігтем», але він утримувався, намагаючись зберегти поважність і спокій, як і годилося для людини, яка обізнана на таких важливих фактах.

— Я прошю не перебаранчать мені,— звернувся Данило не до Івана Гниди, а до голови зборів.

Гнида зрозумів, що йому треба змовкнути і присів за товстим шаром незаможників. Данила він боявся, як кішка гарячого, але утриматися від реплік Гнида не міг, такої вже він був вдачі. Про це знали всі і не дуже потурали на те, що говорив Іван Гнида.

— Значить, обидві книжки про революцію,— Данило знову зупинився і глянув, чи не підвів голови Іван Гнида.— Так із тих книжок мораль для нас така: раз упіймав ворога, которий проти революції,— так його надо порішити,— наголосив Крепак останнє слово.— І товариш Ленін так писав. От у мене й записочка про це є.

Данило змовк. Засиливши руку в кишеню драненької свитки, він настирливо шукав ту «записочку».

Аудиторія уважно чекала. Данило мав серед незаможників бездоганний авторитет, і цю коротку затримку вони охоче прощали йому.

— Ні, немає,— з жалем повідомив промовець своїх слухачів.— Забув у старій піддъовці,— пояснив він.

З-за незаможницького гурту вилізли руді вуса Івана Гниди.

— Мабуть, скурив ти Леніна,— крикнув він сміливо.

— Гнидо, одійди від мене! Одійди од гріха,— застеріг його Данило.

Іван Силевич слухняно ховався.

— Ну, то не важно. Я й так пам'ятаю. Книжка ця написана товаришем Леніним тоді, як він ховався від Керен-

ського у курені, видавництва Держвидав України, а сторінки не пам'ятаю,— заявив дуже серйозно промовець.

— Кажі вже, Данило, бо й сидіти набридло,— заявив Остап Суха Груша, що жив у невеликій згоді з книжками та наукою. Його підтримали кілька несміливих голосів.

Гнида скористався з невеличкої опозиції і на цей раз висунувся аж до рамен.

— Морочить голови! — зневажливо заявив він.— Ти б раніше жінці проказав, а тоді б уже нам розказував.

Данило спалахнув, тупнув ногою і, високо піднявши стареньку плетену шапочку, майже крикнув:

— Чого ти бовтаєшся отут, куркульське охвістя? Товариш голова, виведіть його, бо піду й сам випхну.

— Товаришу Гнидо, до порядку! — заявив рішуче Григорій Федорович— А ви, товаришу Крепак, закінчуйте. Сьогодні в нас ще багато справ,— пояснив він.

— Да, так товариш Ленін пише там, що французи за революції зробили аж дві помилки. Раз, їх побили куркулі... Це було дуже давно.— Данило змовк і трудно думав, вираховуючи, як давно це було.— Це було сто сорок років тому, коли на якобінців напала Вандея. А друга помилка була з Паризькою комуною. Комунари не доглянули і випустили із рук Тієра. Тієр утік у Версаль. Город такий — біля Парижа,— пояснив Данило.— Він зібрав там військо, об'єднався з ворогами народу і знищив комуна. Це була помилка, бо їм треба було його зразу ж бити, не випускати із своїх рук, як наші більшовики зробили з Миколою Другим, а вони далишибочку. Через те й комуна загинула,— ствердив авторитетно Данило Крепак.

Григорій Федорович одірвав голову від Логвинового рамена, глянув на промовця і зразу ж вирішив, що той закінчив. Але йому тільки так здалося, бо, коли Химочка запропонував слово наступному промовцеві, Данило Крепак повагом обернувся і застережливо підвів руку.

— Я висновочок зроблю,— спокійно заявив промовець.

Григорій Химочка не перебивав його, кивнув головою на знак своєї згоди і знову нахилився до Логвина.

— Так до чого оце я говорив? — запитав Данило незможників.— До того, братці, що я, конешно, не зовсім згодний із нашим червоним партизаном Миколою Гордіювичем, але він сказав сильно правильно. Ворога не можна пускати не то що до нашого гурту, а й просто на волю!

Я їм нічуть не довіряю, то думаю, що й ви так само. Його треба порішити.

Незаможницький гурт загув ухвально голосами, закивав головами і висловив промовцеві однодушне почуття повної солідарності.

Григорій Федорович звівся з-за столу, і всі тоді стихли, ніби почули суворий, непримиренний наказ. Химочка перевірів на око, хто був присутній, і, коли побачив, що всі промовці вже висловилися, вирішив викликати на активність незаможницьку молодь. Вона-бо купчилася в одному кутку й мовчала, наче справи з колективізацією її зовсім не обходили.

— Може, товариш Ярема хоче висловитися? — запитав Григорій Федорович, звертаючись до гурту.

— А мені що? Я можу, — обізвався колишній Литчин наймит. Тільки ви, товариство, не смійтеся з моєї програми, — застерігав Ярема, наближаючись до столу.

— Хто ж буде сміятися з тебе, Яремо? — запитав Логвин.

— Тут є такі, товаришу Логвине, а позаду ще й Іван Силович стоїть, — пояснив товариш Ярема і поштиво зняв шапку. Вигляд у нього був схвильований: очі горіли, і надмірно червоніли вуха.

Ярема взяв в обидві руки шапку, спустив їх просто перед себе і тихо, немов він говорив на зборах уперше, почав викладати свою програму.

— По-перше, товариші незаможники, мені страшно набридло служити в нашого ворога Онохрія Литки. Я покинув його, а тепер не знаю, до чого мені руки свої прикласти. Через це я требую, щоб у нас негайно був справжній колектив або й комуна. Союз не випускає мене в друге село — активіст, каже, а ви спите з артиллю. Так що годі спати, товариші! Друге, — ви, товариші, дуже потураєте Литці, а він скрізь бреше. Я ж знаю, що рябу телицю племінну він продав спекулянтові, а чутки розпустив, що її на м'ясозаготівлю забрали. Зерно, котре сортове, на млин одвіз аж у другий округ і на борошно, звісно, змолов, а государству нашому віддав яке, значить, гірше, несортове, послід. Ще жеребець у нього є племінний. Так ви знаєте, що Литка з ним виробляє? Він до кобили пускає свого сліпого, як хто приводить, значить, а племінного тільки з Тритузовою кобилою спускав. Каже, нехай їм миші лупляться, а нам лоша́та.

Гурт незможників захвилювався. Гойднувся з боку на бік і голосно віддав одностайним реготом.

— А третє...— вів на одній ноті Ярема,— нічого немає третього, бо вони, бачте, як сміються,— поскаржився промовець на аудиторію.— А того й не розуміють, що нашій пролетарській владі, і в особенності товаришу Будьонному, потрібні настоящі лошаки, а не миші від Литчиного сліпого жеребця,— захвилювався ще дужче Ярема.— Нада його знищить як клас і заснувать у нас настоящий пролетарський комсомол,— додав уже на ходу Ярема, оглядаючись на Логвина.

По цьому коротко говорив Григорій Химочка. Він з'ясував ще раз, які завдання стояли перед незможниками та бідняцькою молоддю. Докладніше він повторив про обов'язки кожного куткового організатора і на цьому закрив збори.

— Тепер до роботи! Але працювати треба так, щоб з нас не сміялися діти, бо піонери наші не дають маху.

— Отож,— відповів йому докірливо Ярема.— Піонери є, а комсомолу немає! Це ж просто беззаконіє і скандал для нас.

— Буде,— сказав твердо Логвин, обережно притримуючи підв'язану на поворозку руку.— Покажіть, хлопці, як ви вмієте боротися з куркулями, а потім і комсомол організуємо.

— Ми покажемо! Хіба це нам первина! А хліб хто зібрав, як не ми? — вимовив задержувато таранкуватий, курносий хлопак.— Раз ви з нами, товаришу Логвине, так нам соромно підкачать,— пояснив він щиро і зупинився біля Логвина. Постать його виявляла очевидне довір'я до Логвинової обіцянки, а великі сірі очі й повне задоволене обличчя горіли молодим захватним завзяттям.

— Конешно, покажемо,— ствердив і Ярема.— Та завтра буде половина Багви в колективах.

— То багато! Краще менше, але твердих,— застеріг їх Логвин і попрощався, бо на нього чекав Григорій Федорович.

XXIII

Вісті про багвянські події дійшли до міста за кілька хвилин, бо Логвин одразу ж повідомив Дмитра Холода, а за день вони поширилися й по всіх кварталах. Логвина тут

знав майже кожний, і особливо робітництво заводу сільськогосподарського реманенту «Серп та молот», звідки він пішов на відповідальну працю секретаря окружному комсомолу.

Почувши це, стривожився і «відповідальний» робітник земуправи Степан Миколайович. Він ходив кілька годин як сам не свій, розповідав своїм однодумцям про те, що сталося в Багві і на що тепер треба чекати.

Робота не клеїлася: йому все падало з рук — невдача сильно хвилювала його, бо на вбивство Логвина «відповідальний» покладав дуже великі надії.

— Адже ясно, — сказав він другому «відповідальному» із золотим переніссям на старому зморщеному обличчі, — що тепер вони візьмуться за Литку. Та хіба тільки за Литку?

Той, співчуваючи, помахав головою, висловив свою цілковиту згоду, та й більше нічого.

— Вплинути на події нам дуже тяжко, Степане Миколайовичу. Ще коли б раніше, а тепер я боюся, що нам ніхто вже не допоможе, — моргнув він зморщеними очима. — Будемо чекати, що буде. Що я міг — робив чесно. Онохрій Онохрійович та його товариші одержали найбільші кредити, — озирнулося боязко золоте перенісся.

— Ні, чекати — мало! Треба діяти, — заперечив Степан Миколайович. — Я викликав офіційно від землеуправи Онохрія Онохрійовича сюди, щоб там не сказали, що він тікає, — пояснив «відповідальний».

Золоте перенісся закивало головою, і велике задоволення яскраво відбилосся в густих збрижах ухвальної усмішки.

— Сьогодні на вечір він буде. Ми спробуємо звести його з Голубенком. Той менше засліплений з успіхів колективізації, — іронічно сказав «відповідальний», — і, може, допоможе якось. До того ж Сергій Антонович страшно ненавидить Логвина, — додав Степан Миколайович і побіг до свого секретаря, Василя Полуботько.

— Ви, звичайно, зайдете до мене, товаришко Вассо! Треба переглянути поточні справи. Я не можу, щоб вони залежувалися. Раз ми оголосили себе за ударників, то треба це велике гасло й обов'язок нести високо, — промовив він голосно, навмисне, щоб чули всі в канцелярії.

— Звичайно, Степане Миколайовичу, — відповіла з ледве вловимим занепокоєнням Васса Полуботько і пішла до

кабінету слідом за «відповідальним». Вона вже почула, що робилося в Багві, знала про ухвали незаможників, і ці тривожні думки не кидали її весь ранок. З ними вона зашла й до кабінету Степана Миколайовича.

Той помітив її хвилювання одразу, бо при ньому Васса їх не маскувала звичайною похмурістю просто «поганого настрою», як говорила вона ближчим співробітникам.

— А справи погані, Вассочко,— з бодем вимовив «відповідальний» і задумливо підпер товсте підборіддя двома білими кулаками.

— Я чула. Але немає такого, чого б не в стані була перемогти людина сильної волі,— намагалася вона підбадьорити Степана Миколайовича.— Треба тільки захотіти, напружити сили, мобілізувати волю і піти на все.

— Це мені подобається,— відповів живіше «відповідальний» і зняв одну руку з підборіддя.— Молодість завжди прекрасна. Вона справді здатна перемогти найбільші утруднення та несподіванки, розбити мури, перекинути гори,— філософував Степан Миколайович.— Але багвянська справа мене хвилює, Вассочко.

— Натурально,— погодилася Васса.— Я не відповідаю за шляхи розвитку сільського господарства, як ви, але й мене хвилює вона. Це насамперед винищення культурних людей. Бо ж що обіцяє їхня постанова про виселення за межі Литки та його товаришів? Знищення,— з бодем сказала Васса Полуботько,— і проти цього треба боритися.

— Ви золото! — захопився Степан Миколайович.— Я не вірив, що на Україні існують ще сучасні Віри Фігнер. Це ж прекрасно, Вассочко,— шаркав він з хвилюванням ногами.— Вашими устами, Вассочко, промовляє прекрасна, чиста, непримиренна й безкомпромісна правда! Тільки так може думати дочка Петра Полуботька, нащадок шляхетного гетьмана України,— закінчив піднесено «відповідальний».

— Давайте до діла,— зауважила Васса.

— І це правда, Вассочко,— не спускав тону Степан Миколайович.— Конкретно, нам треба улаштувати побачення з Сергієм Антоновичем.

— Чис?

— Наше плюс Онохрій Онохрійович. Ви скажіть, чи зручно це буде зробити у вас? Так, знаєте, між іншим, несподівано.

— Добре. Я сьогодні буду бачити Голубенка,— посмінулася Васса на знаючий погляд «відповідального».

— Увечері?

— Звичайно, Степане Миколайовичу.

— Тоді все. А тепер, ударники, до роботи,— погано вимовив «відповідальний».

Васса уклонилася й вийшла.

* * *

Вечір дотлівав рожевим поясом. Над містом стояла вже рідка сутінь передвесняного присмерку. Вулиці порожніли, а нечасті перехожі проходили дуже швидко, зникали в провулках або ж заходили у двері магазинів.

По головній вулиці блимнула світлова реклама провінціального кіно. Реклама складалася з трьох різнокольорових лампочок: зеленої, червоної й світло-рожевої. Лампочки по черзі, з рівними інтервалами, то гасли, то знову запалювалися. Тому, коли дивитися здаля, кінорекламу цю можна було зрозуміти як огні семафора.

Сергій Голубенко йшов головною вулицею і сторожко оглядався. Він не хотів зустріти когось із своїх знайомих. Розмовляти про щось із ними і, головне, спізнитися на другий сеанс «Багдадського злодія», куди Голубенко поспішав оце, він не хотів.

У кіно на нього мала чекати Васса Полуботько. Сергій хотів її дуже бачити, але місце цього побачення було остільки примітивне та малозручне для голодного на Вассу Голубенка, що, ідучи сюди, він трохи нервувався і погодився на нього, тільки зваживши на Вассину просьбу.

У кіно знали Голубенка всі робітники, тут він міг зустріти когось із знайомих, а зустрічатися з ними, та ще й разом з Вассою, він не мав найменшого бажання.

Сергій затаював від громадськості свої справжні стосунки із Полуботьківною, і хоч про це знало давно все місто, Голубенко думав якраз навпаки й старанно дотримувався простого закону — сховати голову під крило.

Васса спочатку удавала, що вона не помічає цього, потім говорила Голубенкові про повну свою байдужість до того. «Аби я знала, що люблю тебе»,— завжди відповідала вона. Але останнього часу Полуботьківна почала нервувати. Вона не сказала ще жодного разу про це Голубенкові, та він бачив причину її досить частих нервунів, як розумів

і те, що Васса навмисне намагалася витягти його з собою на люди. Від того Голубенко почав усе частіше бувати з нею в місцевій драмі, на концертах, у кіно, а іноді й просто на вулиці, бо Васса, крім усього, любила ще майже щодня обійти всі магазини.

Попервах Сергій одмовлявся, посилаючись на якусь пильну роботу, але згодом він здався і дуже слухняно ходив з Вассою, як хвіст її наймоднішої сукні.

Розмірковуючи та дбаючи, щоб не зустріти когось, Сергій Голубенко дійшов до кіно. Він кинув меткий погляд у глиб коридора, де товпилися глядачі, і, не побачивши там Васси, пройшов далі: зупинитися та стояти разом з усіма Голубенко вважав за неможливе.

Пройшовши трохи вперед, Сергій повернувся й пильно глянув уздовж вулиці. Але Васси він не побачив. Тоді Сергій підійшов ближче і високо задер голову до рекламної дошки.

— «Ната Вачнадзе удень і ввечері»,— прочитав Голубенко і поза своїм бажанням голосно зареготав.

До нього обернулося кілька типових завсідників кіно. На їхніх обличчях Сергій прочитав яскраво виявлену образу.

— Жук! Ще й сміється,— ствердив Сергієве припущення перший із них, а коли побачив, що до Голубенка підійшла Васса, він радо додав:

— Бери свою бароху!

Голубенко розгубився. Легке хуліганство давно перезрілих пацанів образило його, але заводитися з ними Сергій побоювався. Це категорично розходилося з його бажанням лишитися ніким не поміченим і загрожувало безумовним скандалом.

— Ходім, Вассо,— потяг її Сергій до фойє, обережно озираючись.

У фойє не було нікого, хто б міг зупинити його, і, задоволений з цього, Сергій став до каси.

Але не встиг він витягти й гаманця, як із суміжних з касою дверей вискочив завідувач кінотеатру і підбіг просто до Голубенка.

— Вам квиток, Сергію Антоновичу? — вертівся він, як стовідсотковий підлабузник.— Ви ж маєте право пройти й так...

Голубенко розгублено закліпав очима, демонстративно одступив від Васси. Але запобігливий зав помітив його

хвилювання і швидше, ніж Голубенко одповів йому, пере-
хилився в касове вікно, голосно наказавши:

— Два квитки, Галино Дмитрівно! Для товариша Го-
лубенка...

З вікна визирнув нафарбований анфас Галини Дмитрів-
ни. Вона блимнула безвійними очима просто Голубенкові
в обличчя і зразу ж перескочила на Вассу.

— Зараз,— сказала вона, і за найкоротшу мить цілком
вдоволений завтеатру поштиво віддав розгубленому Голу-
бенкові два квитки.

— Заходьте, будь ласка,— ввічливо промовив він, за-
просив Вассу і, мов гумовий, одлетів убік, поступаючись
з дороги перед нею.

— Якраз початок,— промовив він.

Голубенко нахилив голову і так схвилювався, що, замість
іти просто до входу, повернув до дверей у вбиральню.

— Сюди! — з'явився, мов із землі виріс, надто ввічли-
вий зав.

Голубенко подякував і, увійшовши в залу, шукаючи, ки-
нув очима.

— Мені не хочеться сидіти тут. Ходім додому,— промо-
вив він до Васси.

— Я тебе прошу, Сергійку,— взяла його Васса за руку.
Сергій майже вирвав її од Васси, ще настирливіше по-
вторивши свою вимогу.

— Чому ж? Я більше так не можу! Це мене нервує.

— Не хочеться,— брехав їй Голубенко й категорично
тримався одного місця. Він не чув, що біля нього стояла
Васса, і увесь був там, де між густих голів сірів знайомий
жіночий капелюшок.

«Вона. Ні, краще піти! — думав гарячково Сергій.—
Це непотрібно! Мені неприємно»,— шугали йому тривожні
думки.

— Але ж ми хотіли, Сергійку, подивитися. Ти ж пого-
дився, а тепер ось незрозуміло стовбичимо на проході,—
хвилювалася Васса.— Хоч скажи, чого ти не хочеш? —
допитувалася вона істини.

— Мені неприємно,— заявив твердіше Голубенко, не
спускаючи очей із сірого капелюшка.

Васса, не розуміючи, здвигнула плечима і ображено по-
вернула до виходу.

Голубенко кинув боязкий погляд у глиб залу, перевірів,
чи не помітила його Варя, і, радий, пішов за Вассою.

«Тепер, щоб не зустріти того дурня»,— згадав Голубенко про зава. Але не встигли вони дійти й середини фойє, як він перегородив їм дорогу.

— Ви мене ображаєте, Сергію Антоновичу. Так рідко приходите та й то тікаєте.

— Викликали в дуже пильній справі,— невдоволено буркнув Сергій, трохи випереджаючи Вассу і поспішаючи якнайшвидше вийти з приміщення.

На вулиці було темно, і Сергій з приємністю віддав свою руку Вассі. Голубенко тяг Вассу швидко, так ніби боявся, що їх міг ще хтось наздогнати.

— Але ти будеш знову гніватися, Сергійку.

— Чому? — повеселішав Сергій.

— У мене буде сьогодні Степан Миколайович.

— Та чому ж маю я гніватися? — здивувався Сергій, не спускаючи доброго тону.— Правда, я сьогодні не буду в тебе довго.

— Не хочеш? — ображено запитала Васса.

— Завтра в мене доповідь на «Серпі і молоті», а я зовсім не готовий.

— То підеш,— погодилася вона.— Раз доповідь, то треба,— додала Васса, цілком співчуваючи.

Тим часом вони дійшли до Великоміщанської, а за хвилину були вже в кімнаті.

— Заспівати тобі, Сергійку? — сіла Васса до рояля.

Сергій охоче погодився й став позад неї.

Васса знайшла між стопою романсів Сергієву улюблену пісню і поставила її над клавіатурою.

— Хтось стукає,— трохи невдоволено вимовив Сергій, пропустив Вассу до дверей.

— Заходьте, будь ласка,— крикнула вона.— Це Степан Миколайович,— кинула Васса до Сергія.

У дверях з'явився старої моди капелюх Степана Миколайовича і зразу ж за ним висока сива шапка.

— Добрий вечір, Вассо Петрівно,— привітався Степан Миколайович,— здрастуйте, Сергію Антоновичу,— сказав він і звернувся до Васси:

— Ви простіть, що ми вдвох. Це товариш Литка Онохрій Онохрійович,— одрекомендував він його Голубенкові.

Литка ступнув кілька кроків, зняв шапку і, як важкий шматок заліза, упав до Голубенкових ніг.

— Сергію Антоновичу, допоможіть! Чесно жив, допомагав нашій власті. Все виконував, зерна чужого не взяв, тіні

Химоччиній уступав дорогу, а вони убивцею мене об'явили,— простогнав Литка, хапаючи Голубенка за перекки.

Васса одійшла до вікна й стояла як німа, а Степан Миколайович співчутливо похилив голову і усією своєю приниженою постаттю стверджував Литчине прохання.

Голубенко відразу почув себе не зовсім добре. Але він миттю опам'ятався й простяг Литці обидві руки.

— Уставайте! Онохрію Онохрійовичу! Так не можна! Це ж не царська влада, що їй мали падати до ніг.

Литка почув Голубенків прихильний голос, узявся йому за руки й підвівся.

— Що трапилося? — спокійніше запитав Голубенко.

Литка сів на край канапи і тоном, що в ньому годі було шукати хоч краплі страждань чи хвилювань, почав оповідати про заходи багвянських незаможнянків. Говорив він докладно й довго, а коли Литка закінчив, Степан Миколайович забрав слово собі й ствердив все.

— Я ніколи не стояв за куркулів, їх треба знищити як клас. Але коли в куркулі пошивають наші зразкові й вжиткові своєю культурністю господарства, моє серце чесного радянського спеца протестує. Я не можу, Сергію Антоновичу, відповідати за дальший розвиток інтенсивного сектора нашого господарства, що є найбільше товаровий, а значить, і найбільше вигідний для нас, якщо ви не припините цього найновішого вандалізму.

— Я знаю цю справу й твердо обіцяю вам допомогти. Завтра дайте мені докладний рапорт про господарство товариша Литки. Я допоможу,— заявив Голубенко категорично, звертаючи свою відповідь до Литки. Той схопився з місця і щиро потиснув Сергієву руку.

— Бачу, що вища влада справедлива,— вимовив він і озирнувся до Степана Миколайовича.— Ми трошки помішали, Сергію Антоновичу! Може, у вас пильна робота,— сказав він дуже ввічливо і підкреслено позадкував до дверей.

— Я зайду іншим разом. Просимо пробачити нам, Сергію Антоновичу, що в такий час. Я ж не знав, що ви тут, а Онохрій Онохрійович старий знайомий. Васса Петрівна давно його знає,— ніби виправдувався «чесний радянський спец».

— Я знаю, але ви можете гостювати,— сказав Голубенко.

— Звичайно,— додала йому в тон Басса.

— Ні, ми не будемо заважати,— дуже ввічливо заявив Степан Миколайович і вийшов услід за Литкою.

XXIV

Коли Дмитро Холод повертався до міста, ніч лежала над ним, наче товстий шар сажі. Думки про Багву не кидали Холода й на одну хвилину. Він дізнався ще зранку про останні події, як і про те, що Логвин категорично відмовився повернутися до міста.

— До победного кінця,— жартома одповів йому Логвин, коли, нервуючись, Холод запитав, доки той сидітиме в Багві.— З рукою немає нічого небезпечного. Це невеличкі видатки на виробництво. Хтось же має їх витратити,— кінчив Логвин розмову.

Дмитро Холод знав Логвина за людину надзвичайно вперту і, почувши ці слова, більше не намагався переконувати його, бо однаково ж усі докази були б тепер цілком марна трата часу.

— Ну, дивися, хлопче, не збрешти мені. Бо коли дізнаюся, що з рукою погано, я накажу привезти тебе з міліцією,— погрозив він юнакові. І на тому їхня розмова про те, що Логвин повернеться, закінчилася.

— На завод я передам,— говорив Логвин,— а ти подзвони до Борзенка. Умовишся з ним, коли зручніше прийняти заводіві шефство.

— Тільки це треба зробити не крохоборчеськи,— попередив Дмитро Холод.— Таку справу конче потрібно піднести на всю принципову височінь, бо з шефством робітників над селом у нас ще не гаразд.

— Звичайно, я зроблю,— категорично запевнила чорна трубка телефону,— але треба, щоб ти з ними умовився.

— Я подзвоню,— пообіцяв Дмитро Холод і, ще раз попередивши його про руку, попрощався.

Але вдень Дмитро Холод не встиг переговорити із секретарем партійного колективу «Серпа та молота», не міг він умовитися з ним і з села, куди Холод їздив, щоб ліквідувати прикрий прорив у керівництві колективістичним рухом, бо на селі в нього не знайшлося навіть єдиної вільної хвилини.

Тому, повернувшись додому, Дмитро Холод одразу ж передав машину шоферові і, навіть одмовившись перевірити

її на цей раз, побіг до кімнати. Невиконання такої важливої справи хвилювало його.

«Чи ж Борзенко на заводі?» — подумав Холод, здіймаючи трубку.

— Борзенка, будь ласка! Є, от і добре, — повеселішав він.

Холод чекав, переглядав пошту, що зібралася за день, і, знайшовши серед численних паперів телеграму з Харкова, розгорнув її.

«Буду другій половині квітня. Телеграф перебіг колективізації».

Під коротким текстом телеграми стояв підпис народного комісара земельних справ.

Дмитро Холод одіслав телеграму набік — з трубки хрипко вирвалося кілька звуків, і за ними Холод почув Борзенків голос.

— Багвянські незаможники ухвалили просити... Ага, знаєш. А що ти зробиш? Завод поінформований? Робітники знають? Є і в заводській газеті? А хто написав? Логвин прислав статтю. Ну, тоді все. Гляди, щоб менше було шумихи і більше діла. Робітників не треба агітувати, їм конче потрібно дати конкретне діло. Мало приїздить незаможників? Це не біда. До одного буде більше уваги. Миколу Чубука я знаю! Трохи партизанистий він. Але хлопак бойовий! Він уже й приїхав? Тоді не зволікай. Готове все? — запитав Холод. — Ну, раз готове, так я вважаю, що треба зробити це зразу... Звичайно, на нічній зміні. А навіщо ж тягти? Об одинадцятій вечора. А зараз? — Холод глянув на годинника. — Зараз сорок на одинадцять. Я приїду. Неодмінно буду, — пообіцяв Дмитро Холод і поклав трубку.

До одинадцятої він мав переглянути окружні зведення перебігу колективізації й віддати їх Копичці, щоб ще сьогодні телеграфувати до ЦК.

До кімнати раз за разом заходили товариші — робітники партійного комітету. Вони розв'язували найневідкладніші справи і, щоб не заважати Холодові, тихо повертали до своїх кімнат.

* * *

Федір Литка вигортав із форм землю і з тривогою думав про вечірню перерву. Думка, що сьогодні на заводі його міг побачити Микола Чубук, як вогонь вагранки, палила

його всього, обдавала страшним холодом, заважала йому працювати й мислити.

Прочувши, що в заводській газеті написано про замах на товариша Логвина, Федір Литка онімів з переляку й кілька хвилин стояв, мов заворожений: ні руху, ні думки. Він вирішив одразу тікати, але глибоко захована надія на те, що все це якось обійдеться, і та думка, що про постріл не знав ніхто, окрім батька, Івана Силовича та Харла Бочки, стримали Федора.

«Буду триматися,— ухвалив він, нахилиючись до землі й пильно чатуючи на товаришів.— Нехай що буде. Вже однаково»,— думав Федір, викидаючи лопатою сірі шари землі.

Та ухвала ця була досить проста й наївна, щоб заспокоїти того, хто спричинився до тривоги, що охопила весь завод.

Федір Литка старанно вигортав землю й думав, як прочитати газету. За інших умов він би просто підійшов до уповноваженого на прогоні, узяв би в нього «Вагранку» й прочитав би собі. Але тепер це здавалося Литці майже неможливим. Думки, як гуркіт заліза, перелітали з місця на місце, сповнювали всю його істоту тривогою, жаром. Федорові Литці здавалося, що всі робітники вже знали, хто замірявся забити Логвина, йому ввижалося, що всі стежили за кожним його рухом, ловили найменший його подих.

У ливарному цеху нерівно гоїдався звичайний гамір. Робітники, наче казкові люди з якихось далеких невідомих країн, швидко рухалися біля форм та вагранок, перекидали тисячі тонн землі й заліза, роздмухували суцільну вогняну масу трьох печей, пробивали величезними коцюбами їхні круглі черева і спокійні, як кухарі біля холодних казанів, випускали з них племінну кров сталі. Вона лилася із печей рівним білим струмом, осипала увесь цех густими бризками іскор і швидко виповнювала товсті кухлі.

Важкі гаки, спущені з громохких пересувних кранів, рівно сіпали ті кухлі вгору і, ритмічно похитуючи, розносили їх по всьому цеху, задовольняючи спрагу напруженої праці ливарників.

Цех кипів робітничою енергією. Здавалося, кожний з робітників не думав ні про що, окрім своєї роботи, що, занурившись у неї, він не кине її, хоч би там що, що, прийшовши сюди, кожний з них не вийде з цеху доти, доки тут

глухо гуде вогонь вагранки і ллється гаряча кров заліза, перетворена їхньою енергією на гарячий струм найкоштовнішого для молодії республіки металу.

До Федора Литки підійшов низенький дідок. Він кинув інструкторським оком, ураз помітив, що Литка робив не так, як йому було наказано, і зразу ж захвилювався.

— Хіба так чистять короби? — сказав він твердо, але разом з тим і дуже спокійно і одібрав у Федора лопатку.

— Сірий ти, Остапенку, — добродушно вимовив дідок. — Отак треба, — показав він Литці, як працювати.

Федір рвучко схопив лопату і, мов кріт, улип у землю.

— Кінчай! Зараз перерва. — Дідок подивився на годинника й додав: — Залишилася одна хвилинка.

Литка підвівся і звично сперся на лопатку. Просто від нього палало три печі. Освітлювані їхнім вогнем робітники ворушилися, наче комашня, переходили з місця на місце, переносили різноманітні знаряддя праці й густо сповнювали увесь цех ритмічними рухами рук і тіл.

Угорі гули й шаркали великі пересувні крани, та збоку невпинно деренчали десятки пневматичних зубил і забивали вуші різкими звуками, подібними до стрекотіння тисяч металевих цикад.

Десь високо над цехом пролунав спокійний заводський гудок.

Робітники заворушилися швидше. Кожний поспішав закінчити більш невідкладну роботу, те, чого не можна було відкласти на після нічного обіду.

Та за кілька хвилин усе їтихло. На підвищенні з сірих, ще не очищених деталей з'явився секретар цехового осередку товариш Бондаренко.

— Товариші, — сказав він голосно. — Сьогодні наш завод буде обговорювати питання прийняття шефства над селом Багвою.

— Як називається? — запитав високий юнак у засмальцьованій будьонівці.

— Багва!

— Ну й назва!.. — кинув другий.

— Назва неважна, — додав третій, запалюючи цигарку.

— Та зачекайте ж, товариші! Дайте сказати!

— Знаємо! Ходім на збори! — загув збоку гурт.

— Так ви читали в газеті?

— Про Литку? — спитав юнак у будьонівці і голосно сплюнув.

— Про Литку! — одповів Бондаренко.

— Усі знаємо! — гукнули робітники.

— Ну, так тоді до їдальні! — сказав весело Бондаренко. — Там поговоримо і все розв'яжемо, — додав він і зліз із підвищення.

Федір Литка пристав до гурту і, тримаючись позаду всіх, пішов до їдальні. Вийшовши з дверей цеху, він хотів повернути в протилежний бік, але намір його спинив знайомий робітник.

— Ходім, Федьку. Буде інтересно. З Багви приїхав представник. Розкаже нам, що там сталося, поговоримо.

— Ходім, — похмуро одповів йому Литка й глибше на-сунув шапку.

Тікати чи одмовитися йти на збори Федір не міг. Підхоплений товаришем, він увійшов до їдальні і, вражений, зупинився. Литка ніколи перед цим не заходив сюди, і те, що він побачив, більше вразило його, ніж схвилювало... Велика зала, до вінець налита робітниками, була так яскраво освітлена, що Литка не міг розрахувати бодай на найменше щастя лишитися не поміченим Миколою Чубуком.

Ховаючись від яскравого світла, наче нічний хижак, Федір Литка одразу ж повернув ліворуч і попростував у най-дальший куток їдальні.

Але й тут було однаково видно, і стіл президії з прапорами та погруддями Леніна й Маркса так яснів кожною деталлю, що здавалося, ніби Литка стояв зовсім біля підвищення.

По залі з кутка в куток гоїдався стихшений гомін.

Литка прислухався до нього і швидко почув своє справжнє прізвище. Це ще збільшило Литчине хвилювання, а коли до столу, що стояв на підвищенні, разом підійшли Борзенко, Дмитро Холод, якого знали всі робітники, та Микола Чубук і велика зала їдальні радісно заляпала тисячею засмальцьованих крил, Федір Литка не міг далі триматися і просто упав на ослінець. Ноги йому нервово здригнулись, відмовилися слугувати тілу, руки сіпалися від кишень до ослінца й не знаходили собі притулку, в очах зарябіло, а зала крутнулася і стала догори дригом.

— Збори вважаю одкритими, — промовив піднесено секретар заводського партколективу Борзенко. — Прошу намічати кандидатів.

Море людських голів сколихнулося. Обличчя всіх підвелися трохи догори й разом заговорили:

— Холода!

— Борзенка!

— Чубука!

— Бондаренка!

Борзенко записав названі прізвища, підвів руку.

— До нас сьогодні приїхали українські пролетарські письменники. Так що після вирішення справи про шефство вони зачитають свої твори.

Останні Борзенкові слова заглушила піднесена хвиля щирих оплесків.

— Хто? — запитало одразу кілька голосів.

Борзенко узяв до рук списочок, переглянув його на швидку і, трохи хвилюючись, почав читати:

— Петро Панч, Павло Тичина, Іван Микитенко і Остап Вишня.

Робітники відповіли довгими гучними оплесками.

Борзенко чекав, доки трохи вляглося хвилювання.

— Кого з товаришів письменників увести до президії? — запитав він.

— Усіх!

— Просимо!

— Усіх! — закипіла зала. — Усіх! — загукали робітники.

І над тисячами голів знявся щирий заклик кількох тисяч засмальцьованих крил.

Письменники вийшли з суцільних лав по-святковому настроєних робітників і спокійно пішли до президії.

Робітники їх вітали знову.

Товариш Борзенко тим часом тихенько порадився про щось із Дмитром Холодом і просто сказав:

— Щоб не зволікати, бо ми маємо дуже обмежений час, я даю слово представникові багвянського незаможного селянства — товаришеві Миколі Чубукові.

— Просимо! — загула ухвально зала.

Микола Чубук устав із-за столу і, знявши шапку, став на край підвищення. Вигляд у нього був трохи схвилюваний, про що насамперед свідчили його зрадливі коліна. Микола почув це і, мабуть, бажаючи зупинити їхнє неприємне густе здригання, голосно прокашлявся.

— Я, конешно, товариші робітники, не оратор, — почав Микола Чубук. — Але я тут говорю від незаможного селян-

ства, то думаю, ви мене зрозумієте повністю. Потому, що ми вам брати і заодно повинні стояти до смерті.

У залі зірвався лемент гарячих оплесків.

Чубук змовк, розгублено озирнувся до президії.

— Крім того, я перший раз у своєму житті бачу настоящих письменників, і мені говорить як будьто трохи невдобно. Хоча я й знакомий трохи. Правда, на бумазі з товаришем Петром Панчем і Остапом Вишнею, — обернувся Чубук до президії. — Книжки їхні дуже веселі, справедливі і за нас написані. Люблю такі книжки, — щиро признався Микола Чубук. — Ну, це, конешно, чепуха, скажу я вам, товариші, — зовсім невинно і тим же щирим тоном заявив Чубук, — бо я хочу розказати вам по существу. Час у вас тут сильно гарячий і понапрасних розговорів, видать, не терпить.

Письменники, що сиділи за столом усі поруч, уважно слухали промовця, а Петро Панч та Остап Вишня задоволено сміялися і щиро здоровили один одного з такою рецензією на їхні твори.

Борзенко помітив це, захвилювався і, придивляючись до товаришів, хотів зрозуміти: образилися вони з такої оцінки їхніх творів Миколою Чубуком чи сміялися цілком щиро?

Висловивши ще кілька мотивів, Микола Чубук сконфужено озирнувся назад. Зрозумівши, що він сказав щось таке, з чого сміялися Петро Панч та Остап Вишня, він згадав, як саме сказав, та, бажаючи перед ними якось виправдатися, захвилювався і, обернувшись, додав:

— Я сказав правду, товариші!

Зала тріснула щирим, голосним реготом. Регіт загойдався, як дужий вітер, забив у вікна, закружляв у високій білій стелі і раптом припав до землі.

— До порядку, — твердо сказав товариш Борзенко.

Микола Чубук зачекав, доки аудиторія зовсім стихла.

— Ну й здорово ж тут у вас, товариші, — вимовив він захоплено. — Як сидиш у тому селі, то й не бачиш, що робиться в городі. А тут діла які! Скільки, брат, будівництва. Красота! — вигукнув він щиро. — У нас тільки з газеток можна вичитати про будівання соціалізму, а тут я сьогодні півдня ходив по вулицях, обдивлявся, скільки того нового будівництва, та ще й не обдивився всього. Так це ж наш город! А в Харкові, а в Москві, а на Дніпрельстані та на Донбасі що робиться! — захоплювався Микола Чубук. — А все це наша праця! Робітники та селяни свій соціалізм

будують. Державу нашу пролетарську, в котрій найголовніше — диктатура, котра мені, товариші, страх як подobaється,— сказав захоплено незаможницький посланець.— А в нас у Багві, товаришочки,— почав зовсім вільно Микола Чубук,— із соціалізмом так, що не дуже важно, влохувато. Куркуль, і в особенності запеклий куркуль Онохрій Литка, рішительно протів став. За ним усі куркулі і малосознательні середнячки. У селі нас мало. Григорій Федорович, я, нічого ще Петро Нездійминого та Данило-філософ. Наш голова комнезаму Остап Суха Груша — чистий угодовець! Як бачите, наших малувато. Ну, так, товариш Холод, секретар партійного комітету в окрузі котрий,— повернувся Микола до Дмитра Холода,— прислав до нас товариша Логвина. Він зразу ж завів у нас усю роботу на ять, газетку бойову пустив, збори, наради, і все за нас і проти куркуля. Так його за це куркулі покушались шльопнуть, по-простому кажучи. Ну, на їхне не вийшло. Товариш Логвин жив-здоров і вітає вас! — весело сказав Чубук.

Останні слова Чубука робітництво зустріло гучними й довгими оплесками.

— Але нас, товариші, мало. А головне — організаторів трохи не вистачає. Щоб для повної диктатури.

Микола Чубук зупинився, подумав трохи і твердо заявив:

— Без диктатури ми, товариші, далі не можемо удержатися. Бо там ще буде таке, що хоч забирай манатки та і з села тікай. Але цього свідомий незаможник робить не може. Ми клянемося, що останемося там до повнейшей победи, але без допомоги пролетарської у нас не вистачить пороху. Куркулям, звісно, допомагають,— сказав Микола Чубук і трохи нерішуче зупинився.— Не знаю, чи правда, но у нас ходять такі чутки, що Онохрій Литка вдався до окружного голови, товариша Голубенка, а він йому піддержку дав.

— Ганьба! — вилетіло із зали.

— Ми й самі це сознаємо! — сказав винувато Чубук.— Але нас мало. Я кінчаю, товариші, і кажу, що головне тепер єсть диктатура. Пришліть нам таких бойовиків, як ваш товариш Логвин. Тоді ми заведемо її честь честю і, може, й без бою обійдемося, бо Григорій Федорович та Логвин забороняють зібрати моїх хлопців. Кажуть, ми і без зброї сильні. Нехай, мов, червоні партизани будуть готові до польських панів та в колгосп ідуть. Я, конешню,

вірю, товаришочки. Вони правду кажуть, і я своїх хлопців ще поведу! — закінчив Микола Чубук під гучні й довгі оплески.

Він вдоволено посміхнувся, повернувся до столу й сів поруч з Остапом Вишнею. На обличчі йому яскраво відбилася почуття вдоволення та перебільшена зацікавленість до письменника.

Остап Вишня посміхнувся до нього своєю повною одвертою посмішкою й простяг руку. Микола Чубук зрозумів, що на нього не гнівалися, і, нахилившись зовсім близько до Вишні, тихенько спитав:

— Я, конєшно, твердо стою за пролетарію всіх країн, але скажіть мені, товаришу Вишня, правда, що ви... єврей?

Остап Вишня глянув на голову.

Микола Чубук зрозумів, що розмовляти зараз було не час, і теж стихився.

* * *

— Так як, товариші? Згодні з попередніми промовцями? — запитав Борзенко.

— Згодні! — загули робітники.

— Беремо шефство над Багвою?

— Беремо! Інакше не можна, — підтвердила тисяча голосів.

— А як практично? — запитав Борзенко.

— Я ж говорив уже, — незадоволено підвівся юнак у будьонівці. — Спочатку треба запитати охочих, а коли набирається, скільки нам потрібно, перевірити їх по-партійному і тоді послати.

— Згодні, товариші?

— Згодні! А резолюцію президія складе.

— Довіряємо! — гукали робітники на Борзенкові запевчення. — Правильно! — сильно віддалося по всій залі. — Годі!

— Ну, тоді на цьому зборі закриваємо, — сказав Борзенко. — Далі товариші письменники зачитають свої твори, — заявив він під оплески радого робітничого запрошення.

Зала раптом заворушилася. Кожний підводився із свого місця і намагався сісти якнайближче до підвищення.

Президія сиділа непорушно. Кожний з робітників поспішав знайти для себе краще місце, а за хвилину в залі залягла повна, глибока тиша.

Онохрій Литка повернувся з міста налитий живим соком непохитності Голубенкової директиви. Щоправда, Литка боявся її занести до сільради, бо напевне знав, як поставиться до цього Григорій Химочка, але він добре розумівся на тому, що раз земвідділ написав її в погодженні з головою окрвиконкому, сільрада не могла чинити будь-якого опору.

— Вища влада розуміє, що без нас жити не можна, а тут сидять харцизи,— говорив Литка, показуючи охоронного папірця Іванові Гниді.

Гнида взяв той папірець, покрутив у руках і боязко спитав:

— А що район скаже, Онохрію Онохрійовичу?

— Товстодум сказав правильно, він за Голубенка, а раз район і округ за правду стоять, так Григорій Химочка повинен свого хвоста підібрати і все виконати, як велено од вищої влади. Інакше не можна! Бо ж тоді Радянська влада буде червива,— висловив своє цілковите задоволення Онохрій Литка.

Іван Гнида озирнувся, так ніби й серед густої темряви ночі його хтось міг побачити разом із Литкою, і, як переконався, що на вулиці не було нікого, він, розмірковуючи, сказав:

— Це правильно, товаришу Литка, хоча, конешно, у нас влада на місцях. Григорія Химочки не обійдеш, а він такий, що не побоїться і проти округи піти. Було ж уже так, Онохрію Онохрійовичу, а тут ще й Логвин сидить.

— Сидить,— із страшною ненавистю буркнув Литка. Він згадав про невдалий Федорів постріл, переступив важкою ногою і голосом, що в йому відбився непередаваний одчай кінця, запитав: — Чи ви не чули, Іване Силівичу? — Литка сказав, певно, боячись почути ствердження своєму запитанню.— Чи правда, що завод шефство узяв і що сюди їдуть робітники?

— Чув і правда.

— Федора ж не пришлють?

— Не пришлють,— одповів Іван Гнида, не розуміючи добре, до чого Литка його запитував.

— А вони не визнають? Треба, щоб він продержався хоч до весни,— висловив Литка великі надії на останнє слово.

— Я не вірю,— заперечив його сподіванки Іван Сило-

вич,— газети пишуть, що Польща побоїться, а на хранцузів мала віра. Хранцуз дуже хитрий, а Польща дуже боїться Будьонного.

— А наші люди ждуть. Не може ж бути, щоб отак уже й зосталося все. Не по праву воно. А якби хоч трохи не так — усі б пішли за Радянську владу.

— Я розумію,— сказав дуже серйозно Іван Гнида,— тільки з такими, як Химочка, капі не зваріш.

Литка глибоко зітхнув. Іван Силівич підтримав його, помовчав трохи і аж тоді сказав те, про що думав увесь час.

— Я так думаю, що коли наші люди не захотять, то Химоччина постанова не візьме гори.

— А вони вже зводять корови і коні. Оборуж у Бандуренків забрали, завтра будуть забирати у Макаренка, а там і до мене дійдуть. Чув я, що мої комори на зсипища призначено, а в кошарах стайню зроблять.

Гнида мовчав.

— Так же ж, Іване Силівичу? Я знаю, що вам, як би сказати, трохи неприємно, але ж що зробить одна людина проти всіх, хоч вона й справедливо веде своє життя,— підмазав Онохрій Литка.

Гнида все мовчав. Це тривожило Литку, але він не мав наміру спокійно погодитися на неможливі ухвали і здатися на долю. Гнидине мовчання хвилювало його. Це визначало, що справа буде далеко складніша, ніж на те розраховував Литка спочатку.

— Як не вийде нічого — тоді всім у колгосп. Степан Миколайович так і сказали.

— Не приймуть,— застеріг його Іван Силівич.— Вони мені вже не дуже й довіряють, але я чув.

— Постановили так? — боязко спитав Литка.

— Балакали. Петро Нездійминого, Данило, а коли з гора повернувся Микола Чубук, так він просто заявив: «Робітники,— каже,— наказали, щоб добре пильнували, хто йде до колгоспів».

— Робітники? А яке ж їм діло до села?

— Я так йому й сказав, Онохрію Онохрійовичу, а він як стуконув по столу кулаком, визвірився на мене вовком та як крикне: «Ми,— каже,— і на тебе заведемо диктатуру!.. І хоча ти й бідняк, а ми не побоїмося примінити максимум. Ти,— каже,— Литчин хвіст! Ти,— каже,— зрадник нашого бідняцького класу, котрий довго страждав!» Ухопив мене за горло та головою об стіл. «Я,— каже,— з

тебе ключця зроблю, сукин син!» Ну, тут підскочив товариш Логвин.

— Оборонив? — здивувався Онохрій Литка.

Іван Гнида мовчав.

— Оборонив? — перепитав недовірливо Литка.

— Узяв його за руку, одвів трохи та й каже до нього: «Іван Силович іде не тією дорогою. Він помиляється. Підждемо трохи, а як він не змінить своєї лінії та буде й надалі йти з куркулями, ми зуміємо його виправити...» Микола Чубук не згоджується: «Порішить його, гада, зразу треба!» Логвин протів, а він тоді як крикне: «Я вам, — каже, — не довіряю, товаришу Логвине!..» — Логвин сміється, а Чубук матюкається.

— Матюкається? Логвина матюкає?

— Аж вікна тремтять, а Логвин сміється та все на мене поглядає. Невдобоно йому, мабуть, було трохи, хоча він нічуть не сердився на Чубука, тільки придержував його.

— Погані наші справи, Іване Силовичу, а Логвин хоче й тебе купити. Купити, як старого гудзика.

Гнида обурився.

— Як так купити? — вигукнув він, забувши й про небезпеку, що його міг хто почути із сусідів.

— Та так, що купує! А чого ж йому було свої руки підкладати під Чубуків кулак?

— Товариш Логвин за справедливість стоїть, — обурено вигукнув Іван Гнида. — Він усіх захищає. Семена Полу теж урятував.

— Чув, — сказав презирливо Литка. — Та тільки Семен Митрофанович не з дурних. Він знає, для чого його Логвин захищав, а тебе, Силовичу, вони скрутять.

— Мене? Мене скрутять? Та я вмру, а на своєму стоятиму! Хіба я не бідняк? Хіба я не воював проти царя? Хіба не Іван Силович Гнида ходив з Миколою Чубуком аж під Одесу греків бити і там отличався як справжній народний герой?

— То було давно, а тепер Чубук тобі голову скрутить, — вів своєї Онохрій Литка. Він-бо побоювався, щоб Іван Гнида не перекинувся до Логвина та Химочки.

— Ну, ви ще не знаєте Івана Гниди! — майже вигукнув він і боязко присів.

— Хтось іде. Либонь, багато їх! — додав Гнида і сів за кам'яний паркан.

Литка пильно уп'явся очима в далечінь вулиці і безпомилково пояснив:

— Незаможні скот гонять. Так і є,— сказав він і теж присів до Гниди.

Тоді Гнида захвилювався, улип до паркана і нахилився зовсім близько до Онохрія Литки.

— Боюсь, щоб і моя Ганна не вигнала корови. Вона за артіль.

— Вольга Боса все? — перебив Литка.

— Вольга Боса,— прошепотів Іван Силович.— Ніч і день бігає по хатах. «Як вам,— каже,— не соромно оставатися в індивідуальниках? Як ви бога не боїтеся, що піддержуєте Онохрія Литку?..»

Густе чавкання в талому снігу кількох десятків піг наблизилося, і хутко за ним почувлися неголосні розмови.

— Коли вже цього люципера виженемо? — долетів ясний голос Вольги Босої.

Литка обережно виглянув із-за паркана.

— Вона. Вольга Боса. Гонять корів,— прошепотів він до Івана Гниди.

— Я ж вам казав. Та хіба ви не чули на селі? Там усі в колектив ідуть. Аж ловко дивиться. До чого народ осознався! Та й коні ведуть. Чуєте, Онохрію Онохрійовичу? Та ні дня ні ночі. Аж ловко дивиться! До чого ж сильно народ наш осознався,— повторив Гнида свою неймовірно глибоку тираду.

— Подуріли б вони йому! Анцихрист попутав.

— Григорій Химочка,— кинув Гнида.

— Скільки днів і додому не приходять. Був я сьогодні в Харитини,— озирнувся Литка на Химоччину хатинку.— Хотіла до мене перебраться, так він її так залякав, що вона тепер і духу мого боїться.

— А Одарка? — запитав Іван Силович.

— Одарка нічого не вдіє, та їй і без Харитини робота є. У них Боса, а в нас Одарка. Вона по бідняках та середняках, а Одарка по хазяїнах. Чия візьме,— пояснив Онохрій Литка пошепки.

Тим часом на вулиці стало тихо. Литка розправив ноги, потяг Гниду.

— Прогнали вже. Це прямо до Бандуренка. Чоловіка в курінь вигнали, а хату під совіцькі досвітки забрали. Читальню, каже, зробимо, нехай люди вчаться. Уже й пра-

пор червоний на воротах поставили. Ну, як до мене дійде, то я не піду в курінь. У гроб не одного покладу! Спалю! — прогарчав Онохрій Литка.

Гнида мовчав. Простий випадок, коли Логвин захистив його від Миколи Чубука, порушив звичайний напрямок убогих Гнидиних думок, одкинув його упередження до Логвина, примусив обмежену до ідіотизму думку запрацювати критичніше.

— Тільки не Логвина,— відповів нешвидко Іван Гнида, застерігаючи свого співбесідника.

— Що ти сказав? — майже скрикнув Онохрій Литка і вчепився п'ятіркою сухих гаків Гниді за рамено.

— Не Логвина, кажу! — заявив рішучіше Іван Силович.— Він понапрасно ні на кого не кидається. У нього все справедливо,— говорив Гнида, намагаючись вирватися з Литчиних рук.

— Ні, то вже кого я схочу,— протяг, погрожуючи, Литка.— А ти не сіпайся, бо тобі від мене не вирватися.

— Битимете? — заверещав Іван Силович.— Битимете? — перепитав він, одсовуючи велику мовчазну постать.

— Не битиму, Гнидо,— одповів грізно Литка,— а ти з моїх рук не втечеш.

— Чого ж ото так? — ображено спитав Іван Силович. Литка зареготав. Сміх його був уїдлиий, страшний.

— Хто врятував мого Федора та замірявся вбити Химочку, той буде бити й Логвина.

— Не буду! — категорично заперечив Іван Силович.— Хоч що хочете, не буду,— безпомічно верещав він.

— Вони тебе попросять,— ехидно зауважив Литка. І, помітивши, що Гнида вирішив іти, Литка зупинив його і голосом, подібним до розриву крихкої сталі, проказав йому останнє застереження:

— Думай, Іване, бо прийде весна, то зостанешся ні в сих ні в тих.

— Весна вже прийшла, а характер у мене твердий. Я за сознательність, а якщо ви, Онохрію, будете отак зі мною, так я вас дійствітельно за куркуля признаю і все геть-чисто розкажу.

— А ти ж як? — погрожуючи, спитав його Литка.

Іван Гнида прекрасно зрозумів це запитання й нічого не відповів.

— Руки нечисті, щоб до незаможників,— висловив правду Литка.

— Я до Логвина, а в нього свідання хватить,— звивався Іван Силівич під пронизливим шепотом Литки.

— Побачимо,— не кидав застережливого тону Онохрій Литка.— У городі не таких у тюрму запрошують. Кому-ністів садовлять, та ще й стріляють, а кому ти тут потрібний? На що ти тут годний їм?

— Не залякуйте, бо я всьо 'дно що пролетарій і сам читав, за що їх садять, тих городських. А я, може, й блукав, як казав товариш Логвин. Не туди пішов. Воно буває,— дрібненько щebetав Іван Гнида й поволі одступав від темної постаті Онохрія Литки.

— Так ти такий? — спитала його грізно темна постать.

— Як бачите,— одповів Іван Гнида. Він одходив усе далі і, задкуючи, обережно шаркав ногами так, ніби шукав міцного ґрунту. Віра в щирі Литчину прихильність до нього почала хитатися, а Литчині погрози та натяки виказати про його участь в замахові на Логвина Гниду обурювали.

— Рішительно? — зупинив його Литка, ступнувши кілька кроків наперед.

Іван Гнида завагався, став і, намагаючись перехитрити, невинно заявив:

— Я жартував, Онохрію Онохрійовичу.

— Гляди мені, щоб твої жарти не довели нас до могили.

— Їй-їй, жартував,— прощebetав Гнида.

Литка уважно оглянув його і, ще наблизившись, узяв Гниду за руку.

— Ми, Силівичу, тепер однакові! А хто зрадить — мені байдуже. Однаково ж заріжуть.

Гнида зрозумів його застереження, хотів заперечити, але слів не було. Почуття відповідальності та майже дитячої безпосередності не могли обдарувати його нічим, окрім важкого мовчання. Це бачив Онохрій Литка і, бажаючи зміцнити нелегко здобуту перемогу, додав:

— Ви, Іване Силівичу, не гнівайтесь на мене. З людьми все буває. Погарячився трохи, але ж я ваш братейник, можна сказати. Разом почали, так удвох будемо й кіпчати, а Степан Миколайович твердо сказали про весну... Я ж перед вами не криюся,— сказав він, помовчавши.

— Та чутки всякі ходять,— одповів йому в тон Іван Гнида.

— От бачите. Я ж казав, що Степан Миколайович знає і не збреше.

Литка озирнувся, пильно прислухався. Угадавши, що далекі кроки несли до нього саме Семена Полу, попрощався.

Він не хотів, щоб при цій зустрічі був присутній Іван Гнида.

XXVI

Сергій Голубенко нерухомо сидів у великому кріслі. На його застигле, як крига, лице крізь широке західне вікно падало сонце. За вікном зовсім по-весняному цвірінькали горобчики, а в парку, що починався за кілька кроків від будинку окрвиконкому, клично галасувала галич.

З-за міста долітали глухі розриви. Голубенко ловив кожний вибух, думав про те, що на козацькому Бугові зривали кригу. Вибухи зривалися там часто, посилювалися та знову затихали й тримали на собі Сергієву увагу.

У приміщенні окрвиконкому давно зникли останні кроки Голубенкового секретаря, і Сергій міг сидіти й думати, не лякаючись, що хтось прийде й примусить його відповідати на запитання. Це тішило Голубенка, бо останніми часами він знаходив спокій тільки тоді, коли лишався на самоті. Його стосунки з Варварою Олексіївною зайшли в глухий закуток, а Васса щодень ставала непримиренніша. Вона вимагала до себе більшої уваги і все нервовіше сприймала його прощання. Сергій бовтався між ними, наче повішений труп. Життя його сочилось гіркою отрутою, капало холодними краплями байдужості і труїло кожного, хто ближче стояв до Голубенка. Він це розумів, намагався якомось перебороти себе, повернути все до попереднього, та з цим йому абсолютно не щастило. Сергієві бракувало того стійкого психічного підґрунтя, що породжується непохитною рівновагою ясного спрямування до мети. Йому бракувало певності своїх переконань, твердості й звичайної чіткості думки. Породжена з чогось випадкового, вона захоплювала його, але досить було натрапити на якусь бодай найменшу суперечність — і ця думка розтавала, як легкий весняний морозець на сонці, лишала йому саме туше, безнадійне почуття безповоротного. Голубенко тепер мало з ким розмовляв, уникав бодай з ким зустрічатися, розгубив своїх товаришів і все частіше залишався в своєму кабінеті. Захований від стороннього ока, Сергій Голубенко просиджував у кріслі довгі години, а коли за широким за-

хідним вікном починало сутеніти, він збирав свою теку й ішов до Васси. Додому Сергій приходив тільки пізно ввечері або тоді, коли був певний, що Варвара Олексіївна кудись пішла. Він намагався не зустрічатися з нею, не говорити. Але й тут Голубенко не був послідовний. Ухваливши раз більше не говорити з нею і не доторкатися до щоденника, Сергій при першій нагоді одкидав цю ухвалу і знову читав щоденник, додаючи до нього, що думав.

Варвара Олексіївна теж уникала розмов, але в щоденнику відповідала охоче на всі його запитання. Тон її писання зробився тепер далеко відвертіший, а в своїх думках про Сергія Варвара Олексіївна щодень ставала різкіша. Вона охоче викладала на папір голу правду про свої стосунки з «патлатим апостолом» і, здавалося, навмисне тікала від Сергія. Варя, мабуть, також охоче відмовилася б і зустрічатися з ним, та на перешкоді ставав традиційний церемоніал родинних сніданків, коли вони проти свого бажання повинні були сідати до одного столу й сумлінно торгувати вимушеною увагою та чемністю.

Голубенко все сидів непорушно. На столі, просто перед ним, стояла велика попільничка, і в ній, як поламаний ліс білих берізок, лежали десятки довгих чубуків з чорними корінцями спаленого тютюну й твердого паперу. Він брав цигарку за цигаркою, випалював її до краю і клав у попільничку тільки тоді, коли відчував гіркий смак чубука. Думки його спліталися, як чорне гілля дикого винограду, що, густо скрутившись, патлато звисав з лівого боку вікна. Голубенко не міг дійти чогось певного.

Він посидів так ще якийсь час, жадібно випалив кілька цигарок і рвучко одсунув праву шухляду стола. В очі йому впав чорний тулуб невеличкого браунінга. Голубенко взяв його в руку, перекинув, перевірів, чи є набої, одтяг вороний кожушок.

З-за міста гримнув сильний вибух. Звук його був приглушений якийсь, сказати б, підсліпуватий.

З вулиці долетіла червоноармійська пісня. Вона бадьоро загойдалася в Голубенкових ушах, застрибала по великому кабінету і, з'єднавшись з теплими бризками вечірнього сонця, почала поволі затихати. Сергій уважно слухав, а коли пісня затихла зовсім, він кинув у шухляду вороний шматок сталі з різьбленою роговиною на короткій ручці і безсило схилився просто на одкриту шухляду. У ніс йому гостро вдарило духом засушених троянд. Сергій

розплющив очі, підвівся трохи і, одкинувши кілька шматків паперу, знайшов у шухляді з добру жменю засушених пелюсток червоної троянди. З цим він пригадав Вассу і той вечір, коли він уперше після концерту «Думки» пішов з нею на Великоміщанську.

Голубенко зібрав пелюстки, пересипав їх кілька разів з одної руки в другу і замріяно замовк. Минуле здалося йому зараз надзвичайно привабливим, захватним. Утративши здатність реально відчувати подихи теперішнього, Голубенко поринув у далекі минулі дні. Так буває завжди, коли теперішнє втрачає гострість і стає щоденщиною, бо такій людині не вистачає сили, щоб широко розкрити двері сучасного й іти крізь них до прекрасних обривів прийдешнього. Вона ходить, як сліпець, поміж пофарбованою в голубу тінь минувшиною й тупою стіною її власного безпомічного «я».

Сергій посидів, звівся на ноги, походив якийсь час по кімнаті, узяв одну пелюстку й поклав її на язик. Пелюстка здалася йому надто шорсткою, віддала терпкою гіркотою зеленої речовини. Він крутнув її язиком і обережно викинув у жменю. Потому Сергій висипав пелюстки у найдальший куток шухляди і придушив їх чорним тілом куцою браунінга. За цим він трохи підвівся, смикнув до себе апарат і зняв трубку.

— Попельню, прошу,— сказав він твердо.— Невільно? Це Голубенко. Дякую...

Голубенко зачекав і нервово запалив нову цигарку.

— Попельня? Прошу Товстодума. Ага, це ти, Михайле? Ну, що там пового? Химочка не виконує мого розпорядження? Що він каже? Просто не хоче? А чого ж ти мовчиш? Ага! Діденко його підтримує. А Литка ж як? Приходив до тебе. А його ще не виселили з дворища? Ні? Це напевне? — старанно допитувався Голубенко.— А що робиться в сільраді? Логвин не виїздить? Не хоче, кажеш. Звичайно, Химочка. Але нехай знає. Орудє Микола Чубук. Що ж вони хочуть — новий Жовтень там улаштувати? А партизанів зібрав? Ага! Тільки на збори! А без зброї? Без зброї, питаю? Зброї не видали їм? Так неможлики постановили виселити Литку? А ще кого? Дворищ з двадцять?.. Ну, звичайно, я погоджуюся. Звичайно. У нас же куркуль зовсім ще не персоніфікувався. Ясно, що попаде й середнякам. Ну, та чорт з ними. Нехай роблять! Ну, що ти, Михайле? Я тут сам. Сам, бо всі підтримують

Холода. На останньому засіданні що було? Я виступав. Доводив, але Холод підняв на глум, а бюро записало, що я беру непартійну позицію. Да. Так і написали. Так, так. Я з тобою цілком згодний. Ми безсилі, але здавати позицій я не буду. Ну ж ясно, що Дмитро Холод перекручує директиви партії. Та, видно, не тільки в тебе. Тут теж видно, що це так. Де зараз Холод? А я не цікавлюся. Певно, десь на районі. Ні, до вас не приїде. Там же Логвин сидить. Хто приїде до вас? П'ять чоловік? Усі холодівці. Вони робітники. Уже затвердили на партійному комітеті. Ну, який ти наївний, Михасю!.. Апарат увесь за нього. Ну, ясно. Хіба ти не знаєш, що говорив про ці факти Олексій Остапович? Ти розумієш хто? Незручно говорити. Звичайно... Кращий приклад тому. Ну да, наша парторганізація. Я про це й кажу. Холод тримає під собою всіх. Що я знаю про великі діла? Приїдь — розкажу... Ти ж розумієш, що в окрузі нас не більше десятка. Тих, хто не сидить в апараті, я не вважаю за людей, здатних чинити опір цій лінії. Вони думають правильно, але від цього, як кажуть, мені не легше. Посилити нема надії. Чому? Бюро парткому дивиться Холодові в рот. Не можу докладніше, Михайле. Приїдеш? Так, так. Ну, на все. Подзвониш завтра? Мене, безумовно, цікавить ця історія. Так, так. Про Литку, Михасю. Ну, на все добре. Подзвони,— ще раз нагадав йому Голубенко і взяв теку.

Він покинув кабінет і вийшов у залу. Тут, як і в усьому приміщенні окрвиконкому, не було жодного співробітника. Кожний Голубенків крок віддавався сильною луною і десь поринав у темнуватих кутках.

Голубенко дійшов до дверей, що вели до великого коридора. Відчинивши їх, він озирнувся. У залі, як і раніше, стояла тиша. Ніде не озивався жодний звук чи шорох присутності людини, і тільки з двох головних кутків залу яскраво білили мармурові погруддя Шевченка та Маркса. Голубенко громохко зачинив двері і сказав щось так, ніби він доручав їм варту приміщення, пішов сходами.

Сергій вийшов на вулицю. Крізь вечір уже соталася ніч, а вздовж широкого тротуару з легкого туману блимали ліхтарі. Відсвіт від них лежав на великих калюжах. Вони лишилися від талого снігу, і тьмяне світло електрики попереджало мешканців степового міста, куди поставити за-калошену ногу,

Голубенко йшов помалу, не хапаючись і не оглядаючись. Одна рука йому рівно звисала вздовж тіла, підтримуючи за довге вушко пузату теку, а друга лежала в кишені. У зубах він, як і завжди, тримав цигарку, і, коли Голубенко сильно втягав дим, цигарка аж шкварчала й пламеніла. Легеньке цигаркове світло на мить вирізьблювало з темряви його правильне обличчя і, здавалося, ось-ось мало запалити Голубенкові вуса.

Ідучи так, Сергій пригадав своє далеке юнацтво, Київ, де він учився в університеті Володимира, і щоденні, кожної весни, зустрічі в парку над Дніпром. І чи спогад про найкраще місто Радянської України, що його польські грабіжники задрісно звать «се място наше», чи перша захоплююча зустріч тієї далекої ранньої весни з Варварою Олексіївною,— але щось сильно зворушило Голубенка і мов наказало йому йти швидше. Тому Сергій звернув із залюдненого по-весняному тротуару й похлюпав просто нерівним бруком.

Зійшовши на середину вулиці, Сергій почув себе одразу бадьоріше. Ішов тепер енергійно, поворотко звертав, коли назустріч йому мчав трамвай чи тюпав візник, озирався, щоб не потрапити під нечастий шум автомобілів, і уважно, як було дуже давно, ловив уривки слів і сміху з пішоходу.

Була якраз одкинута п'ятиденкою неділя,— провінціальних городян висипало на пішоходи стільки, що здавалося, ніби вони уряджували організовану демонстрацію... Але щонедімі їх завжди було не менше на Дворянській, і саме тому Сергій Голубенко й сьогодні не надавав цьому будь-якого значення.

Широкі пішоходи Дворянської, що тепер звалася вулицею Карла Маркса, були єдиною втіхою орави тих людей, що їх тяжко було залічити до певної професії, але яку безпомилково можна залічити до тієї дрібновласницької стихії, яка не тільки пильнує кожного прилавка в церобкосні, а й охоче поширює чутки про чергові труднощі з постачанням людності, галасуючи про кризу від кухонної солі до звичайної питної води. Саме вони, ці достойні сини нашої ударної епохи, з ентузіазмом створюють часто безглузді хвости за найзвичайнісінькими речами, а повернувшись додому, урятовують свою душу в щасливому лясканні засмальцьованих карт. Нутро їхнє голе й убоге, як викинуті революцією на побутовий смітник останки безсоромного

духівництва. Зате вони мають бистрокрилі ноги, пильні очі і трубний, завжди незадоволено-протестуючий голос.

Хто їх не знає? Хто не зустрічав їхніх озвірилих, червоних, нахабно-м'ясистих облич, випещених у безтурботності і ніби підсмажених у наймасніших товщах? Вони скажено воюють за ствердження ситої безтурботності минулого і, мов огидна черва, вповзають у наш побут.

Заполонивши «Дворянську» (з них ніхто не бере цієї назви в лапки), черва ця, відчувши м'яку щоку весни, утворила й до неї свою суцільну рухливу чергу й гнала з пішоходу кожного, хто не міг підтримати її жалюгідного повзання.

Голубенко дійшов до рогу Великоміщанської й задумливо зупинився. Вагався: повернути до Васси чи просто йти додому. Повз нього пливла суцільна черга черви. Вони перепліталися руками, брали в лещата тих, хто йшов назустріч їм, ригали лупшайками соняшникового насіння, гоготали зажерливими дірками чорних пац і дедалі гущіше товпилися до дитячо-наївної, ніжно-сипкої сукні вечірньої весни.

Голубенко відчув, як його вдарила ця хвиля в спину, підхопила за собою й силоміць погорнула досередини. Він крутнувся, розгорнув черву руками і, знову вискочивши на брук, хутко пішов додому.

Варвара Олексіївна ще зранку лагодилася одвідати когось із своїх знайомих, і, згадавши про це зараз, Сергій поспішав, щоб прийти раніше від неї.

Удома Сергія зустріла білолиця Парася. Вона повідомила, що Володислав уже спить і що Варвара Олексіївна пішла до міста.

— Коли повернеться? — спитав Сергій, обмірковуючи, як йому зручніше вирядити й Парасю.

— Кажали, що пізенько, а в якій годині — не зазначали, — крутнулася Парася.

— Ну, то ви можете йти собі погуляти.

Парася недовіриливо скинула одним оком.

— А ви нікуди не підете? — запитала вона так, що в її тоні Сергій ушіймав цілковиту недовіру.

— Не піду, — одповів Сергій, пильнуючи найменші порухи її думок.

— Добре! — весело скрикнула Парася і майже вибігла з кімнати.

Слідом за нею широко хлипнули двері, а за хвилину до Сергієвих ушей долітали захватні дрібушечки чарльстона.

Парася збиралася недовго, а коли її ноги продріботіли в коридорі, Сергій вийшов із своєї кімнати і поспішив до Вариного столика.

«Замкнула чи ні?» — думав він, оглядаючи пильно все навколо. Але в невеликій Вариній кімнаті все було, як і попередніми днями. Шухляда, де Варя переховувала щоденник, стояла незамкнена й була навіть трохи одсунута, Сергій не сподівався, що Варя так залишить; висунувши її більше, він нерішуче спинив руку.

«Чому вона її не замкнула і що це може означати?» — запитував себе Сергій, відчуваючи легку гризоту сумління. Він зрозумів, що Варя на перший його удар відповіла християнською мораллю, добровільно підставивши йому й «ліву щоку». Це схвилювало його, примусило стояти якийсь час у повній безпорадності. Але такий його стан тривав недовго. Сергія цікавило, що думала про нього Варя. Як вона поставилася до його прямої відповіді про Вассу, як саме Варя відповіла на його неприховані думки про майбутнє. Тому Сергій розгорнув щоденник і зразу одшукав останню сторінку.

— Писала, — вдоволено вимовив він самим рухом призмаглих з хвилювання губів і нахилився до сіренького зошита.

«Голоса мені йде обертом, — почала зразу ж під Сергієвим підписом Варя. — Не знаю, чи переживала ще якась жінка стільки, як я, але мені чомусь здається, що добрих три чверті жіноцтва мають не краще особисте життя. Що трапилося з Сергієм, що буде з нами — я не знаю. Почуваю тільки одно: далі так не може бути. Сергій мовчить, а його писання в моєму щоденнику нагадують мені дотеп вибагливого на сюжетні «закрути» письменника, бо зрозуміти з них я нічого не можу. Він любить Вассу Полуботківну. Вона цікава жінка. Не пам'ятаю твердо, але мені здається, що перший раз я сама «знайшла» її для нього. Любить... Так... Але що тут нового? Я знала про це давно, і його слова про неї мені тільки неприємно читати. Спершу боляче було, але те давно одійшло, згнуло. Звідки ж тоді моя «сліпа неприємність»? Чому він вважає, що я втратила свою людя-

ність і м'якість? Адже ж з усіма, крім нього, я лишаюся така, як і була. Та й, кінець кінцем, про мою м'якість прекрасно сказав «патлатий апостол». Мені це погордливе назвисько подобається. Сергій кинув його як образу, а я кличу ним до себе Федька. Рада. Я страшенно вдячна йому за це ім'я, бо кращого для кучерявої, молодої і розумної голівки мого приятеля придумати не можна».

Сергій одняв очі від щоденника й жадібно втяг дим запашної цигарки. Рожеві крила носа йому нервово смикалися, а в очах зайнялося зелене полум'я ревнюців. Він озирнув шухляду, заглянув у Варишу скриньку і, наче не знайшовши того, що шукав, знову нахилився до щоденника.

«Як я ставлюся до Сергія? Як? Мене зв'язує те почуття, що він зможе прочитати це місце, але я вважаю за закон говорити одверто, або, як він каже, висловлювати голу правду. Нехай буде й правда. Так як? Сергій давно мене не цікавить...»

«Вона пише неправду і, обдурюючи мене, дурить і себе», — вирізбилася в Голубенка тверда думка.

«Він застряв, як жаба в багні, між куркулем Литкою і модною спідницею Полуботківни. Він слабкий, немічний, нерішучий. З нього стала ганчірка, м'яка огидна жаба, що їй не повинно бути місця під сонцем. А втім? Я не можу одірватися від нього. Я бачу його страждання, розумію їх і, коли в нього такий настрій, мені хочеться покласти його голову на коліна й гладити її, як і Володиславою. Гладити за те, що з ним мені було довго хороше, згадувати запашну київську весну, сквер проти університету Володимира й Аскольдову могилу. Там я пізнала його вперше запальним юнаком. За це я можу простити йому все, але не Вассу. І не ці його думки про майбутнє. Він одкидає мене на голий брук (гола правда — скажу його словами), а за це жодна жінка не прощає. Про себе?.. Чи я чесно несла свої почуття для нього? Чи зустріла його такою, як він того хотів? Це не цікаво. У всякому разі, щоденник другої половини мого життя кінчається. Я хочу почати третій і при нагоді одверто розповім про це Сергієві».

На цьому щоденник уривався. Сергій перебіг його ще раз очима, узяв ручку й поставив під написаним одне слово.

— Брехня,— вимовив він, ствердивши написане, і, ступивши сірі крила зошита, поклав його в шухляду.

XXVII

По Багві, як дужі коні, розлетілася чутка про загальні збори. З уст до уст перелітала одна звістка про заснування нових артілей. Народжена першими зборами багвянських неможливіців, вона геть вигнала всі інші питання щоденних селянських турбот і невідступно запанувала над цілим селом.

Кожний знав: надійшов час, коли треба було не говорити, а діяти. Кожний у серці носив сліпу надію: хто сподівався боком пройти повз неможливіцький заклик, хто готувався чинити йому рішучий опір і, будучи твердо переконаний, що «їхня ще не візьме», тихенько посміхався в бороду, інший обтирав несміливою спиною рудаві стіни повіток та сараїв і очікував, «чия буде зверху», щоб при кожній ситуації «програти» найменше. І тільки невеличка група неможливіців на чолі з Григорієм Химочкою та товаришем Логвином, забувши про сон і одкинувши найменші турботи про те, що день збільшився не набагато, не кидали приміщення сільради ні вдень ні вночі.

Сільрада обернулася на оперативний штаб розгорнутого наступу на віковічні традиції селянської обмеженості. Звідси командири великого історичного походу на селянський голод та неймовірну відсталість розсилали по «двадцятках» бойові накази до уповноважених і залучали до героїчної армії соціалістичного наступу нові десятки відданих бійців. Вони йшли до штабу армії наступу, озброювалися тут непохитною певністю своєї перемоги двох командирів і вертали чатувати останні конвульсії старої історії, немилосердно-суворої, що викинула мільйони людей на поталу одвічному конанню в смердючому закутку свого власного кошелю. Дні пролітали в урагані нарад і засідань, допалювалися в цигарковому димі нічної роботи «штабу» колективізації, у нарадах з партизанами, у зборах на кутках. Це виключало паявність навіть найменшої різниці між днем і ніччю, перетворювало неможливіцький актив на рухливі двигуни виготовлення колгоспної енергії, виро-

било в них найрадісніше почуття цілковитої правдивості своєї справи, злигувало їхні думки в єдину волю.

До сільради плавом пливли люди. Вони заповнювали тут кожне найменше місце вільної площі, несміливо розпитували про порядки в артілі, журно похитували головами, коли чиясь відповідь не відповідала заздалегідь складеній думці, вертали додому, радилися з розгубленою родиною і знову приходили до штабу наступу.

По довгих вулицях Багви роз'їздили витворені соціалістичним наступом вершники. У руках вони, як розпорядники й організатори, тримали прапори, а коли була ніч,— смолоскипи. За зброю їм були: пересувна газета «За більшовицькі темпи!» та непохитна віра в остаточну перемогу соціалістичного наступу.

Наймит Ярема гасав на Литчиному жеребцеві з кутка в куток, перевіряв, як працює молодь, збирав відомості про перебіг виконання хлібозаготівельних лишків та колективного руху, розвозив свіжі газети та спеціальні листівки і майже щогодини приїздив до Логвина, щоб скласти перед ним повний звіт чи перепитати його, як чинити в тому чи тому конкретному випадку.

Дбаючи, щоб готування до зборів пройшло якнайкраще, Ярема не злавив із жеребця протягом усієї ночі і, зібравши відомості, приїхав до Логвина. Жеребця він прив'язав до міцного стовпа, кинув йому запашного сіна, а сам зайшов до товариша Логвина.

— Розкажуй, Яремо,— сказав до нього Логвин, ласкаво посміхаючись.

— Діла неважні, товаришу Логвине. Я казав вам, що до бабів треба примінити якісь міри.

— Що трапилось? Ти кажи зразу!

Ярема переклав сучкувате держално прапора в ліву руку і, трохи схилившись, щоб його не почули сторонні, хвилюючись, заговорив:

— Литчина Одарка та Боччина Христя ведуть форменну агітацію, товаришу Логвине. Вони ходять од хати до хати і розносять чисту брехню про колективізацію.

— Пристукніть їх,— нахилився до двох голів Микола Чубук.— Пристукніть, бо вони збивають з голосу, котрі свідомі.

— Павло Недбайло... Це неможливе,— пояснив Логвинлові Ярема,— так той, почувши, що скликають збори про колективізацію, утік із дому аж у Заярне.

— Такі факти бувають! — авторитетно вставив Микола Чубук.

— Далі,— сказав Логвин.

Ярема озирнувся назад і, розгублено й ніяковіючи, завив:

— А ще є такі факти, що мені невгодно говорити вам,— зашарівся наймит.

— А що? — спокійно спитав Логвин.

— З дівчатами,— неясно одповів Ярема.

— То говори. Чого ж тобі соромиться?

— Баби, куркульські, значить,— пояснив Ярема,— ведуть таку агітацію, що всіх дівчат будуть забирати в Китай.

— У Китай? — здивувався Логвин.

— Так і говорять. Хто піде в артиль або соз і буде дівчина ще, так її одправлять шалонами на Китай. Породи китайській змену робить.

Логвин щиро зареготав, а Микола Чубук задумливо насунив брови.

— Це факт, і треба припинити куркульську волинку,— вимовив він рішуче.

— Так чого ж тобі, Яремо, невгодно було казати про це?

— Бо я всього не розказав,— щиро засміявся Ярема. І, зваживши, що Логвин ставився до нього якось особливо тепло, Ярема ще нижче нахилився до двох голів і майже пошепки додав:

— За що ніч не осталося ні одної дівчини... усі попортилися, бо як почули про Китай, так кожна собі хлопця під бік, та й нема дівчини,— зітхнув Ярема.

— Факт! Я тільки не хотів вам, товаришу Логвин, такою чепухою голови морочить,— підтвердив Микола Чубук.

— Чого ж вони попусувалися? — сміявся Логвин.

— А того, що вже немає дівчат, а яка не хотіла, так ту батьки палогою виганяли, щоб, значить, хлопця шукала.

— І неможлики?

— Немажливих трохи зосталося. Тільки мало, а на селі лишилися тільки ті, яким ще по п'ятнадцять не вишло.

— Надо повести агітацію в газетці,— зауважив Микола Чубук.— Потому жаль же дівчат. Добре, котра хлопця

мала здавна, а якій прийшлося зразу шукати,— пропаще життя.

— А як же Вольга Боса? — запитав Логвин.

— О, вона веде контру-агітацію, але наших мало. У Боччиної Христі просто бабський полк, а з нашою Вольгою менше. Ну, вона старається,— пояснив Ярема.— І я думаю, що візьме наша. Тільки треба агітацію провести. Нащот дівчат і курей.

— А що з курми? — зацікавився Логвин.

— Ну, кури, качки там, гуси важний у хазяйстві факт, товаришу Логвине, а їх почали вирізати, до ноги ріжуть.

— Чого?

— Оп'ять же Боччина Христя, Одарка та Недбайлиха Явдоха. Ви пояснили в газетці, що курей і там прочого ніхто усупільнювати не буде, а вони наоборот кажуть. Ну, люди й кинулися. Спочатку різали, щоб порівну у всіх було. Розпитували, скільки в кого, й різали. А коли Христя з її армією пройшла по кутках, так птицю — наче в одну ніч тхори видушили, і півнів не минули — порізали. Може, ще які поховали, ну, курам плохो прийшлося, товаришу Логвине.

— А як із свиньми?

— Про свиней можу сказати я,— підвівся Микола Чубук. Він прокашлявся, одігнав когось, хто особливо близько підійшов до їх, і голосом, що не припускав жодного компромісу, заявив:

— Свині — це Литка, Бочка, Левко Тритуз, Качан, Чмелі,— заявив він цілком серйозно,— і, якщо ми будемо й далі отак терпіть тільки, вони нам усю роботу розрють.

— Я не про це, товаришу Чубук,— перебив його Логвин.

— Скажу! Я розумію, ну не можу, щоб це взяти за корінь. Свині, товаришу Логвине, дуже небезпечна тварина для нас. По-моєму, треба швидше нам обертатися з артилію. Темпи дасть, бо свині дорогу на город uznали.

— Да, везуть здорово! — підтвердив Ярема.— Всенюк ніч кричать, а як почули куркулі, що ми проти такого нищення, так вони почали їм писки зав'язувати. У старого Антоненка аж троє так пропало. Зав'язав їм писки козюхом, а воно хоч і свиня, а дихать їй необхідно,— пояснив Ярема,— та й повіз. Довіз до Заярного, порозв'язував, а вони й ногами не ворущать. Сам бачив, як він учора бі-

лував їх на огороді. Та ще хоч би мовчки, а то ж, гад куркульський, сам подавив їх та ще й вас, товаришу Логвине, матюкував. Каже, понаїздили, збаламутили народ, та й тварині божій немає життя, а сам подавив. Усі сусіди про це кажуть,— пояснив Ярема.

— Нада кренко поагітувати, товаришу Логвине,— заявив Микола Чубук.— Куркулі дійствують, а ми...

— О, я ще й не таке бачив цієї ночі!

— Не перебивай, Яремо, бо вдарю,— гримнув на нього Микола Чубук і, образившись, змовк.

— Я ж не перебиваю.

— Говори, Миколо,— запропонував йому Логвин.— Тільки живіше, хлопці, бо зараз повернется Григорій Федорович, і нам треба буде вирішити, що робити з куркульською агітацією. Село захвилювалося сильно, і нам конче потрібно діяти, щоб протиставити цій агітації нашу пояснювальну роботу.

— Да, так я кажу одно, товаришу Логвине. Агітація веш, але до неї треба вдарити на куркульське сознание. Дозвольте мені зібрати хоч чоловіка двадцять хлопців, так у Багві й мухи воскреснуть.

— Ні, товаришу Чубук, хлопців збирати ми тобі не дозволимо. Колективізацію треба провести без зброї! Годі з нас і тих брехень, що їх розпускають куркулі та закордонна буржуазія.

— Тоже бреше? — запитав дуже серйозно Чубук.

— Із дня в день пишуть, що ми силою та зброєю колективізуємо селянство.

— Я тепер все пойняв. Це факт дуже важний, хоча, конешно, на закордонну буржуазію ми можемо плюнути з високого дерева. Нам важно, щоб пролетарі усіх країн за нас стояли.

— Правильно,— підтвердив Логвин.

— А хіба я не понимаю? — радо вигукнув Микола Чубук і різко повернувся на жіночий галас.

— Б'ють! — репетувала жінка.

— Вольга Юхимівна. Значить, наших,— захвилювався Ярема.— Швидше! Біжім! — смикнув він Чубука.

— Без паніки! Орієнтуватися спочатку, а потім бігти,— зупинив він Ярему.

— Вольго Юхимівно, швидше! Ану, товариші, дайте дорогу жінчині,— гримнув Чубук.

Селяни враз розстучилися.

— Юхимівно, швидше! — наказав владно Чубук і, унімавши її за руку, так потяг, що та мало не впала з ніг.

— Григорія Федоровича в полон узяли! Я кажу: пустіть, а вони й мене. Кричать! Кажуть, видушимо всіх.

— Хто? — твердо спитав Логвин.

Микола Чубук трохи повернув розгублену, перелякану Вольгу Юхимівну і ввічливо зауважив:

— Це вже моя справа, товаришу Логвине. Ви у нас так ніби в штабі, а в наступ я піду.

— Хто?

— Це правильний, військовий вопрос, — пробачливо сказав Чубук до Логвина.

— Хто полонив Григорія Федоровича? — запитав він Босу.

— Христа Боччина. Спіймали його на вулиці. Ухватили за руки. Розіп'яли біля повітки і давай кулаками гамселити та в очі плювать.

— Химочці? — задрижав Чубуків голос і сполошив усіх присутніх.

— Григорієві Федоровичу, — хвилювалася Юхимівна. — По дві взяли за руку, по дві за ноги. Дебелі, сучої корови, куркульки. Розтягли йому руки та й почали плювати. Я до своїх. Бабочки, кажу, обороняйте нашого голову, а вони бояться. А ті здорово беруться!

— Ясно! За мною, товариші неможлики! — гукнув Микола Чубук, і неможлики, як міцна хвиля, покотилися в двері.

— Але без насильств! Переконай їх, Миколо! — застеріг Логвин.

— Я їх переконаю! — кинув Микола Чубук. — Переконаю так, що більше ніхто не повадиться пападати на товариша Химочку, — висловився він дуже виразно і пірнув у присмерк великого коридора.

Ярема вискочив слідом за Чубуком, добіг до коня і, як вітер, майнув повз вікна сільради.

Логвин підійшов до вікна, глянув і зразу ж вибіг на вулицю.

Здала наближався великий гурт жінок. Вони йшли дуже швидко й простували назустріч неможливицькому гуртові.

Логвин пильно вдивлявся й не міг зрозуміти, що там робилося. Але такий стан неясності тривав не більше як кілька коротких хвилин. Логвин побачив, що Ярема, до-

скочивши жіночого натовпу, миттю повернув коня і галопом понісся назад.

— Гурра! Гурра! — голосно розлягалосся вулицею.

Два гурти зблизилися зовсім і, змішавшись, рушили до сільради.

Ярема підлетів до ганку сільради і, побачивши Логвина, весело змахнув рукою.

— Товариша Химочку одняли наші жінки, — крикнув він і скочив на землю.

Великий розмаїтий гурт жінок і чоловіків валом котився до сільради.

На чолі його йшли, — Логвин тепер бачив цілком ясно, — Григорій Химочка, Микола Чубук та Вольга Юхимівна.

Ярема радісно хвилювався, вихвалював жінок, що виврали Химочку з полону, і аж пританцьовував.

XXVIII

— Я прийшов засідать. Швидко почнеться бюро? — зупинився біля Холодового столу Василь Лимаренко. Він пристояв трохи і, помітивши, що Дмитро Холод не почув його, сказав голосніше:

— Дмитрій!

Холод підвів голову і привітно, по-товариському всміхнувся.

— Сідай, Васю.

Василь Лимаренко поправив великі окуляри, тернув по грудях рукою, наче одкидаючи щось, і сів поруч із Холодом.

— Так що ми будемо робити з Голубенком? — запитав його Холод. — Продовжувати сумлінне «битіє» чи зразу одрубасмо, щоб не морочити собі голів і не тратити марно часу?

— Я думаю, що «битіє» Голубенка не виправить. Занадто далеко вже зайшов він. Ти ж знаєш, що з його наказу розпущено ще один колектив?

— Так Голубенко ж не виїздив, — здивувався Дмитро Холод, — як же він устиг?

— Телефоном. Сьогодні мені передали з Березанівки. Там була бабська волинка, місцеві робітники здрейфіли, не знайшли розумного впливу на масу і з дозволу Голубенка роздали все.

— Послідовно, — важко вимовив Дмитро Холод.

— А звичайно. Він ніколи не вважав за свій обов'язок виконувати директиви партійного комітету. Та що про нього говорити, коли він цілком офіційно й категорично заявив, що єдине гасло, яке він визнає, є стара бухарінська теорійка про потребу збагатити селянство. Себто куркульню,— пояснив для чогось Лимаренко,— а в своїй практиці Голубенко дотримується позицій свого найвищого патрона.

— Ти про Олексія Остаповича говориш?

— Саме про нього,— одповів Василь Лимаренко.— Він сказав мені про це одверто й прямо.

— Як саме? — запитав Дмитро Холод, зважуючи суть Лимаренкової заяви.

— Так що в основному питанні соціалістичної практики на селі Голубенко дотримується гасла «здорового самовпливу» та «селянської ініціативи».

— Це ідіотські гасла,— сказав різко Дмитро Холод.— До чого з ними можна дійти, Васю?

— Питаєш,— підтвердив Холодову думку Василь Лимаренко.— Позиція Голубенка є зрадницька, і пристати на неї це означає — віддати нашу сільську бідноту на поталу куркульні та міським спекулянтам,— гнівно закінчив Лимаренко.

— Правильно, Василю.

— А хіба я коли говорив неправильно? — засміявся Лимаренко.— Інакше б мене треба було не тільки попросити з партійного комітету, а поганою мітлою з партії вимести.

— Твоя пропозиція не пройде сьогодні,— засміявся Холод.

Лимаренко не зрозумів його і швидко заблизмав загнуданими очима.

— Не тебе, звичайно, я мав на увазі, Василю.

Лимаренко зареготав. Холодів патяк подобався йому, але для нього ясно було, що на перший раз бюро парткому не піде на те, щоб виключити Голубенка з партії.

— Він буде сходити поволі, униз по одному східцеві,— сказав Лимаренко,— бо люди типу Голубенка можуть тільки ррреволюційно крохоборствувать, пускать багатозначні репліки, а коли справа доходить до них особисто, вони стають до того безсилі, що їм не вистачає мужності умерти, як годиться революціонерові.

— Ну, ми з тобою розфілософувалися, Васю. Іди і скажи Копичці, нехай пересовується до мене. Зараз прийдуть товариші. Повістка денна є?

— Подивись,— подав Вася Холодові.

Той пробіг хутенько питання, що їх намічалось сьогодні розглянути на бюро партійного комітету, і, передаючи її Лимаренкові, ніби між іншим, сказав:

— Значить, усі лишаються, як і намічали?

— Так. Матеріали у всіх питаннях підготовлені. Немає про Багву, але Логвин розповість і так.

— Добре. Іди й, не гаючись, повертайся, бо сьогодні засідання буде нелегке,— попередив його Дмитро Холод. Потім він ніби згадав щось і ще додав:

— Ти знаєш, що приїхав і Григорій Химочка?

— Це погано, Дмитрію, хоча Діденко обіцяв мені, що вони ще сьогодні будуть у Багві. Не можна залишити так села. Тепер там кожної хвилини куркульня може зчинити таке, що тоді доведеться цілий місяць розплутувати,— пояснив Лимаренко.

— Люблю свого замісника! Правильно, Васю,— жартував Дмитро Холод і наказав йому одразу ж повертатися, бо до великого кабінету почали вже сходитися ті, кого запрошено на засідання бюро партійного комітету.

Першим до кімнати ввійшов Андрій Діденко. Він скинув аж на потилицю сіреньку кашкетку-кльош, як її назвали товариші, і просто підійшов до секретаря парткому.

— Здоров, Дмитро. Що, здорово будеш скубти?

— Там буде видно,— одповів йому Холод, потискуючи руку.— А хіба ти почуваш якийсь гріх, Андрію? — перепитав він Діденка, пильно зиркаючи гостренькими карими очима.

— Та гріх знайти можна завжди. Аби були очі, а уклончик пришить можна! — весело говорив Діденко.

— Факт?

— Ясно,— засміявся він.— А ти думаєш, що ми не знайдемо, за що тебе поскубти? Підожди тільки до конференції.

— Підождемо,— жартуючи, одновів Холод,— а ти краще скажи, що там робить той Товстодум.

— Допомагає куркулям,— одповів Діденко і, згадавши про щось дуже важливе, цілком серйозно спитав:

— Голубенкову директиву читав, Дмитре?

Дмитро Холод не зрозумів його. Тоді Андрій Діденко витяг із гаманця папірець і багатозначно подав його Холодові.

— Я читав це! — одповів Холод і повернув його Діденкові.

У цей час до кімнати якраз увійшли Григорій Химочка та Сергій Голубенко.

— От пара друзів,— кинув іронічно Андрій Діденко.

— Протилежності сходяться,— жартома одповів Дмитро Холод, вітаючись із товаришами.

Сергій Голубенко одразу ж зрозумів, про що йшла мова, захвилювався і, запаливши цигарку, ображено став біля вікна.

Дмитро Холод проводив його уважним поглядом, закликав товаришів сісти до столу і тільки тепер помітив, що не було секретаря засідання.

— Що та Копичка робить? Спить! От чортове зілля! Клявся ж, що жодної хвилини не прогаїть...

— Він іде,— повідомив Лимаренко.— Збирає якісь матеріали.

— А Логвин буде? — запитав Холод, звертаючись до Химочки.

— Я його залишив у лікарні. Він має ось-ось прийти. Ага, ось і Логвин,— радо зустрів його Химочка.— Ти ж чого так забарився?

— Та поки одквасили сільську ганчірку,— пробурмотів той.— Здоров, товариші,— весело сказав Логвин і сів поруч із Григорієм Химочкою.

— Тепер можемо починати. Та де ж та Копичка? — розгнівався секретар парткому.

— Іду,— вискочив той із дверей, наче почувши Холодове роздратування.— Я ізвиняюсь, товаришу Холод. Людей багато. Я їх мав відпустити,— нахилив винувато голову Копичка.

Холод не звернув на його репліку жодної уваги, устав із свого місця й пішов по кімнаті. Він майже ніколи не сидів на засіданнях: це обмежувало завжди рухливу Холодову постать, позбавляло його змоги перекинутися з товаришами тихенько словом.

Дмитро Холод пішов повз довгий стіл, смикнув, поправляючи, на ріжку червону скатертину і попростував до вікна, де стояв Сергій Голубенко.

На засіданні тривала хвилина абсолютної тиші, і коли Голубенко спитав Холода: «Чи стоїть моя справа?» — Дмитрову відповідь ясно почувли всі:

— Ми вирішили поставити.

— Без пленуму? — перепитав Сергій Голубенко, висловлюючи голосом протест.

— Скликати пленум зараз неможливо. Не можемо ж ми заради такого питання зірвати тепер усю керівну верхівку районів.

— А з Багви ж приїхали, — кинув Голубенко як докір Дмитрові Холодові в тенденційності.

Тим часом Василь Лимаренко перебрав на себе обов'язки голови засідання й коротко оголосив про початок.

— Почнемо, товариші, — підвів він великі ясні окуляри. — Товаришу Голубенко, будь ласка, займіть місце.

— Чому тільки я? — нервово запитав він, нагадавши цим про те, що й Холод не сидів.

Дмитро Холод пробачливо посміхнувся і, повернувши до столу, сів поруч із Химочкою.

— Завжди так починається? — посміхнувся Химочка й ближче нахилився до секретаря парткому.

Холод відповів йому стверджуючою посмішкою і нічого не сказав.

— Я сиджу. Значить, можемо починати, — нервово кинув Сергій Голубенко.

На розі стола grimнув стільцем голова контрольної комісії і підвівся із свого місця.

— Починай, Василю, бо так тільки марно час іде, — глянув він недобре в Голубенків бік.

Голубенко зрозумів причину його нервової пропозиції.

— Не я ж затримую. Це ж уже не захист куркулів, — для чогось сказав він і чиркнув запальничкою. Голубенко знав, що курити на засіданнях парткому категорично заборонялося, і, мабуть, саме через це він запалив цигарку й демонстративно вийнув клубком синього диму.

— Сьогодні розберемо, — одповів спокійно товариш Мартин.

Василь Лимаренко коротко порадився з Мартином і, звертаючись до засідання, заявив:

— Першим питанням заслухаємо доповідь про Багву. Доповідать будеш ти? — запитав він Андрія Дідепка.

— Нехай товариш Логвин.

— А я думаю, що слово треба дати товаришеві Химочці. Якщо Григорій Федорович щось упустисть, — ми додамо.

— Тоді слово має товариш Химочка, — заявив Василь Лимаренко і сів до столу.

Сергій Голубенко запалив другу цигарку й байдуже

одкинув тіло на високу спинку стільця. Вигляд у нього був такий, ніби партійний комітет зовсім задарма ставив таке дріб'язкове питання, а в його чорних очах яскраво сдбилася образа чи презирство.

Голубенко почував себе зараз дуже погано, а будучи певний того, що все це створено недобрим до нього ставленням Дмитра Холода, Сергій не міг стриматися, щоб не кинути злої репліки.

— А інструкцію про те, як годувати артільних свиней, будемо затверджувати на бюро?— уколів він Дмитра Холода.

— Звичайно, будемо. У великій справі перетворення сільського господарства на соціалістичних підвалинах треба продумати все до найдрібніших деталей, товаришу Голубенко,— відповів голова засідання.— Ми розробили інструкцію про те, як ходити коло артільних коней,— пояснив Лимаренко товаришам.

— Це дрібниця,— кинув від Голубенка завстатбюро Роберт Ідельсон.— Я не знаю, чи є рація знижувати вагу партійного комітету до того, щоб розглядати такі справи та й взагалі займатися ними. Це ж дрібниця,— підкреслив він.

— Члени бюро скажуть,— одповів йому Василь Лимаренко.— А тепер слово має товариш Химочка.

Григорій Федорович скинув шинелю, поклав її на спинку стільця, зупинився коротким поглядом на Холодові, що якраз сидав біля Лимаренка, і, озирнувшись на Голубенка, почав:

— Я, звичайно, не буду торкатися цілого району. Думаю, що коли треба буде, про це скаже товариш Діденко. Тема моя дуже обмежена.

— І часу небагато,— порушив тишу товариш Мартин.

— Правильно. Так от про Багву. На сьогодні, цебто на шістнадцяте квітня, ми маємо в Багві п'ятнадцять відсотків колективізованих господарств. Багва, як відомо товаришам, дуже тяжке село. У нас багато, може, як нігде, куркульських господарств,— оглянувся Химочка до Голубенка.— Чимало бувших людей, які хоча й мовчать зараз, але ж вони безумовно впливають на хід справи, і що особливо погано, так це те, що у спадщину ми одержали дуже недобрі традиції колективного господарства. Ідею цю підірвала погана попередня практика і, хай не гнівається товариш Голубенко, коли я отут на бюро партійного комітету скажу правду...

Голубенко пробачливо посміхнувся й нахилився до папки, що лежала перед ним. «Говоріть, мене це не обходить», — показував цей його рух.

— Після розпуску двох артілей минулого року, — казав далі Химочка, — навіть у незаможників склалася така думка, що артілі — справа безнадійна. Оскаженіла куркульня веде шалену агітацію проти колективізації, і ці п'ятнадцять відсотків нам довелося брати просто з бою.

— З рушницями та кулеметами? — іронічно запитав Голубенко.

— Не з рушницями і без кулеметів, але вашу руку, товаришу Голубенко, дуже трудно вирвать із куркульського дворища. Не знаю, може, ви й не хочете цього, але на ваші розпорядження куркулі чекають, як на весняний дощик, а ім'я ваше не сходить із Литчиних уст. Нам там просто соромно.

— Факти! — нервово кинув Голубенко.

— Що говорити про факти, коли Онохрій Литка тільки вчора приходив до мене з вашою охоронною грамотою і категорично вимагав, щоб сільрада повернула йому не тільки те, що ми конфіскували цього року, а й трактора.

— Чепуха, — зневажливо вимовив Голубенко.

Андрій Діденко захвилювався і зразу ж підвівся з місця.

— Дайте мені одну хвилину! Прочитайте документ!

— Ми його знаємо! — одповів Лимаренко.

— У мене інший, — витяг Діденко папірця. — Я хочу, щоб про нього знали члени бюро, — гарячівся Діденко й, помітивши, що Григорій Химочка, чекаючи, змовк, а з товаришів ніхто не протестував, він розгорнув його. — Це розпорядження Михайла Товстодума, вашого ідейного співника, товаришу Голубенко. Воно дуже коротке.

— Читай, читай, — підігнав його Мартин.

— До всіх сільрад, — багатозначно вимовив Діденко. — «Останнім часом по нашому району ворожим елементом поширюються чутки про те, що на селах буде проводиться розкуркулювання...» Це популяризація партійних рішень про знищення куркульні як класу, — скоментував Діденко. — «...Щоб заперечити цю злісну агітацію, РВК пропонує повести широку роз'яснювальну роботу серед населення, а тих, хто буде поширювати ці чутки, негайно затримувати й притягати до суворої відповідальності. Крім того, до мене дійшли відомості, що по деяких сільрадах робітники, виконуючи плани хлібозаготівель та проводячи колективі-

зацію, дозволяють собі турбувати селян увечері, а є випадки, що їх турбують і пізніше одинадцятої години вечора...»

У кімнаті вибухнув клубок щирого реготу.

Діденко зачекав, доки запанувала абсолютна тиша, і закінчив:

— «...РВК категорично засуджує таку практику й суворо забороняє місцевим робітникам вживати подібних заходів. Голова РВК Михайло Товстодум».

— Спасибі,— щиро вимовив товариш Мартин.— Такого розпорядження й Остап Вишня не придумав би.

— Так що це? — звернувся Діденко до Сергія Голубенка.

Той зневажливо махнув рукою і задириливо одповів:

— Хіба Голубенко має відповідати за те, що в Попельнянському районі Діденко допускається таких помилок?

— Папірець цей не пішов нікуди,— одкинув обвинувачення Андрій Діденко.— Але Михайло Товстодум переконав мене, що складено його було з вашої директиви. Правда чи ні, товаришу Голубенко?

— Чиста правда,— одповів той.

Холод підвівся з місця. Його нервував цей діалог, хоча в даному разі його можна було виправдати цілком.

— Спокій, товариші,— закликав Василь Лимаренко.— Продовжуйте, товаришу Химочко!

— Ці розмови були фактично продовженням моєї доповіді,— заявив Григорій Химочка і звеселив усіх присутніх.— Я думаю, товариші, навіть певен цього, що дали справа з колективізацією у нас піде добре. Нам конче потрібно провести ще деякі операції з куркулями, бо вони спродують свої господарства, а будівлі палять, залучити до артілей,— а в нас їх заплановано три,— середняків, бо поки що їх дуже мало, підтягти незаможників, і все піде як по маслу. Надалі ж, коли процес організаційний закінчиться, ми повинні взятися за налагодження внутрішнього життя артілей і насамперед господарського. І якщо нам допоможе наш шеф...

— Готуємо колону тракторів, десятків сівалок, будівельного матеріалу,— вставив репліку товариш Борзенко.

— Це прекрасно,— весело вимовив Химочка,— тільки трохи забагато.

— Як то? — спитав Борзенко.— Хіба вам стільки не потрібно?

— Я думаю, що такий подарунок нерівноеквівалентний. Багвянські неможлики привезли на завод не більше ста пудів борошна, три вози капусти, картоплі, буряків,— пояснив Химочка.

— Помиримися, а від подарунка не одмовляються,— пербив його Борзенко.

— Ну, спасибі,— посміхнувся Григорій Химочка,— тепер ми не так заживемо. На цьому я й закінчую. Ага, я ж ще не сказав про терористичні акти...

— Всі знаємо,— зауважив Василь Лимаренко.

— Ну, то я скінчив,— сказав весело Химочка і сів.

— Діденку! Товаришу Логвине! Ви будете говорити? — поправив окуляри Лимаренко, встаючи з-за столу.

— Григорій Федорович сказав усе,— одповіли вони разом.

— Товаришу Голубенко? — запитав голова.

— Мені немає чого говорити. Висвітлення фактів до того тенденційне...

— Да, Сергій Антонович прав, по-моєму,— несміливо вставив Роберт Ідельсон.

— Докази! — захвилювався Борзенко.

— Ви говоріть ясніше. Сьогодні ми повинні тут розв'язати все,— підвівся Логвин.

— Розв'яжемо,— зауважив товариш Мартин, дістаючи з кишені люльку.

— Це просто терор, а не партійне обговорення,— сховився Голубенко. Він зробив кілька кроків у напрямку до голови і зупинився.

З вулиці долетіли ритмічні удари музики.

— Багвянські неможлики привезли робітникам валку хліба,— посміхаючись, повідомив Логвин.

Кошечка вискочив на балкон і за мить повернувся.

— Підвід через усю вулицю! Селяни під'їхали вітати партійний комітет,— сказав він якимось винувато.— Просять представника!

— Зробимо перерву,— запропонував Дмитро Холод.

У залі дружно загуркали стільці, а за хвилину все бюро парткому стояло вже на великому сонячному балконі.

Вулицею рухалися сотні підвід і кількасот неможливицької кінноти.

Вони заповнили геть усю вулицю, залили її червоними прапорами і, рівно посуваючись, рівними колонами підходили до високого балкона.

Повернувшись з міста, незаможники взялися до роботи ще з більшим запалом. Місто підбадьорило кожного, а бачене незаможниками міське будівництво та їхня зустріч із робітниками «Серпа та молота» ствердили віру в безперечну перемогу, об'єднали їх і міцно зв'язали з цілим заводом.

— Тепер куркулям каюк,— говорив, повернувшись до села, Петро Нездійминого.

— А хіба я тобі не казав? — гордо заявив Микола Чубук.— Видно, що раз диктатура пролетаріату береться за село, так не жити більше Литці. З корінням його й з насінням! Мені тільки страшно больно, що він ще й досі живе. Задавить його, гада, треба так, як сини його давили нашого брата. А то резолюції, постанови! Та якби так було й далі, то я б із Багви втік. Хто мене може примусити, коли я не схочу? Піду на завод. Там мене знають тепер. Тільки ж я цього не зроблю,— посміхнувся Чубук.— Нога моя не ступить із Багви, доки ми не винищимо ворогів революції. Або ми, або вони.

— Їхня програла,— зауважив Нездійминого.— Не видать їм земельки, як своїх ушей. Товариш Ленін постаралися для нас.

— Факт,— твердо заявив Микола Чубук.— Ловко придумав. А з партрета видать, ніби й чоловічок не сердитий. Дивиться так собі, ще наче й посміхається трошки.

— У мене вони всі як ікони стоять,— гордо заявив Петро Нездійминого.— Ну, найбільше мені правиться Ворошилов. І кінь добрий, і мужик, видать, бойовий.

— Командир усієї армії та й на морях свою руку держить,— ствердив Микола Чубук і, сказавши це, аж вирівнявся.

— Да, важний чоловік. Ну саме інтєресне, що він з наших.

Микола Чубук недобре блиснув очима.

— З робітників і селян, а такий вийшов...

— Інтересно, кажу, сильно.

— Сірий ти, Нездійминого! Зразу видать, що біля бабиної цицьки революцію пролежав, коли таке говориш. Та ти знаєш те, що всі герої воєнні нашої Армії Червоної

тільки такі й є! Не знаєш ти життя бойового, через те й сумніваєшся. А якби побув із нами...

— Ти ж у партизанах служив,— перебив Нездійминого.

— Червоні партизани — це перше діло. А хіба ми не разом Денікіна кришили! А на поляків хто ходив? — розгнівався Микола Чубук.— Не знаєш ти! А свідомий незможник повинен знати. Хочеш, я тобі розкажу,— пом'якшав Чубук.

— Нераво вже. Бачиш, сходяться люди,— невдоволено одповів Нездійминого.

— Скоро прийде й Логвин з Химочкою, а бабиною цицькою мене не лякай. Я тоже страждав.

Чубук скосив на нього одно око й голосно зареготав.

— А що ж? — розгнівано спитав Нездійминого.— Чого ти регочеш?

— Дурна твоя голова, Петре! Хіба на царській війні можна було за революцію страждати?

— А хто офіцерів у штаб Духоніна посилав? Армія,— відповів сам собі Нездійминого.— А хто робітникам поміч дав і проти царя повстав? Армія!

— Це було! Хоча не скрізь. Я теж знаю.

— Знаєш ти, Миколо! — зневажливо протяг Нездійминого.— Як же ти можеш знати, коли ти од війни в кузні ховався.

— Сознательність була. Не хотів за царя воювати.

— Брешеш,— кинув йому Нездійминого.

— Ага, так я ще й брешу? — кинувся на нього Чубук.— Та я тебе за оскорбленіє лічності у порошок зітру.

— Стій! Що ти робиш, Миколо? Он куркулі з підкуркульниками прийшли.

Микола Чубук спустив руку, наче її одрубав хто.

— Ну, раз вороги тут, так я мовчок,— тихо сказав він.— Кінчили на цьому. Тільки ти, Нездійминого, ніколи не називай мене несознательним. Я цього не люблю,— попередив Чубук.

Товариші сіли в першому ряді довгої зали сільбуду і почали тиху розмову.

До залу раз по раз відчинялися двері. Селяни пішли густіше. Жінки розміцалися двома таборами: бідніші і ті, хто був з ними, сідали ліворуч від високого кону, решта — відходили праворуч.

Зала хутко виповнювалася кашкетами, легкими весняними хустками, і тільки в найдальшому кутку видно було

багато шапок. Там збиралися переважно заможні. Вони ніколи не кидали цього свого темного місця — воно було куди безпечніше, щоб висловлювати незадоволення, матюкнутися, а чи й кинути репліку. Займали вони його цілком легально, бо в звичайній мові, наприклад, Миколи Чубука це місце не мало назви кутка, а звалося просто: «куркульська територія».

У залі ще було майже тихо. Усі нетерпляче чекали на початок зібрання, бо питання, що їх намічено сьогодні, цікавили всіх. Цього ніхто не таїв, як не крився ніхто і з тим, кому він співчував.

З правого боку жінки голосно троцили насіння, часто перекидалися словами, і з їхніх реплік Микола Чубук зробив той висновок, що сьогодні на зборах буде жара.

— Не віриш? — запитав він Петра Нездійминого, оглядаючись до «куркульської території». — Он бачиш, скільки їх прийшло?

Нездійминого подивився туди й охоче погодився.

— А наших мало.

— Зараз придуть, не журися, Миколо.

— Придуть-то придуть, але ти послухай, яка обробочка йде. Чуєш, як старається курноса?

Нездійминого повернув голову й пильно глянув туди, де показував Микола. Це помітила Боччина Христя, вигорнула з губів із добру жменю лушпайок і голосно й нахабно кинула:

— Чого ти витріщив баньки? Он на свою дивися, — кивнула вона на лівий бік.

— Скучив за тобою, Христе.

З лівого боку розлігся голосний регіт.

— Бач, як їм весело, а того й не бачать, що парод нещасний, як мухи, падає.

Регіт, що було стих, знявся ще вище.

Христя демонстративно плюнула й сховала червоне обличчя.

— Опухла вже. Голодающа! — почувлися репліки з лівого боку.

Христя повернулася до них і моторно висунула з рукава дві дулі.

З гурту знялися протести, лайка, сміх. Тоді Христя повернулася до своїх і голосно, як командир, вигукнула:

— Бабочки! Чого ж ви дозволяєте їм таке стріють? Хіба це бардак, звиніть за вираженіє, щоб отаке тут витворять?

Христин гурт одразу зарухався, загув і кинув півсотню дужих голосів.

Лівий бік завзято реготав.

До залу ввійшла Вольга Юхимівна. Вона пильно оглянула присутніх, привіталася із своїм гуртом і повернула до Чубука та Нездійминоги.

— Христя давно вже тут? Мабуть, ще за сонця збрала свою отару?

— Чи й не отара,— вигукнула Христя.— Постановили вже, а тепер і до людей прийшли.

— Постановили,— одповіла лагідно Вольга Юхимівна.— А що ж, вас будемо питати?

З правого боку полетіли репліки незадоволення. Галас збільшувався, перелітав із гурту до гурту, гойдався, як густий дим, загрожував перейти в бійку.

Але його одразу ж зупинила Вольга Боса.

— Товаришки незаможниці,— звернулася вона до лівого гурту.— Хіба ви не по правді робите, що отакий лемент зчинили? Хай кричать вони! Їм пече, а нам сонце світить.

Тоді з правого боку висунулася Одарка Литка, блимнула білками безвійних очей і хвацько взялася в боки.

— А тобі, шльондро, мабуть, не пече?! Пограбували чуже добро.

— Ми не грабіжники,— одкинула закид Вольга,— а все беремо по праву.

— По якому ж такому праву? Трудилися, може? — підступила ближче Одарка.

— Трудилися. У твого свекра, як ті воли, робили, черево йому набивали, а тепер потрусимо.

Одарка обернулася до своїх і висмикнула з гурту Харитину Химочку.

— Ось вона скаже вам. Біднячка, а совість має. Кажі, Харитинко. Не бійся! Кажі всю правду,— випихала її Одарка наперед.

— Та що ж? — розгубилася Харитина.— Я скажу,— глянула всна на мовчазний чоловічий гурт.— Скажу, хіба це трудно. Скажу,— повторила кілька разів Харитина і ніяково змовкла.

Лівий гурт закипів дзвінким реготом.

Харитина злякано озирнулася, пірнула в хустину й сховалася за Одарку.

— Доказала гусара,— вилетів голос задоволення з лівого боку.

Вольга Юхимівна ухвально глянула й, підбадьорюючи, додала:

— Маладець, Прісько, а ти,— кинула вона оком до Харитини,— віддала своє серце гадам! Хоч би чоловіка свого посоромилася. Він герой такий, а ти куркульський прищій кобилі хвіст.

— Я чужих чоловіків не одбиваю,— сказала голосно Харитина, висунувши голову з-за Одарчиної спини.

Вольга зрозуміла її натяк, але не заперечила: з дверей якраз увійшли Григорій Химочка, товариш Логвин та ще кілька незнайомих робітників.

Зала вся нервово зворухнулася, загула, забубоніла і за хвилину стихла. Тепер усі згуртувалися, хто до кого тяжив, і, чекаючи, шелестіли густим несміливим шепотом.

«Куркульська територія» глибше насупила спільну смусеву шапку, лівий гурт жінок підійшов аж до кону, а Христа з своїми зійшлися ще тісніше й змовкли, чекаючи на початок засідання.

Григорій Химочка застерезливо підвів руку.

— Товариші! Сьогодні до нас приїхали наші заводські шефи.

У залі знялися перші оплески.

— Сьогодні ми заслухаємо від них інформації, і сьогодні ж обговоримо...

— Не-ха-ай живе наш бойовий шефзавод «Серп та молот»! — вигукнула колективно молодь.

Ярема вийшов наперед молодечого гурту, задьористо глянув до «куркульської території» і переможно махнув рукою.

— Злі-кві-ду-є-мо кур-куль-ню як клас! — ударила молодь дзвінкими голосами.

Ярема задоволено витер спітнілий з напруги лоб, підтяг своє товариство до лівого гурту жінок.

Бачачи це, неможники й собі підступили ближче. Лівий бік стояв тепер як вихряста стіна. Неможників сьогодні було багато. Середину залу, як і завжди, займали середняки. Тут було досить місця, і вони вільно розтяглися від неможників аж до «куркульської території». Хто з них аж зовсім зміщувався з неможниками, хто тонув у присмерку «куркульської території».

Правий бік хвилювався, а лівий — навпаки — тримався зовсім спокійно. Це одразу помітили всі, і філософ Данило не змовчав.

— А сьогодні ми дамо їм пити,— сказав він до Логвина. Той погодився й багатозначно показав на середину залу.

— Череве,— сказав Данило.— Отак було і на засіданнях конвенту,— не міг утриматися Данило, щоб не навести відомої аналогії з історії засідань національного конвенту.— Ми, значить, голова,— гордо заявив він,— вони,— показав на «куркульську територію»,— ноги, а середняки вроді як пузо, бо тримаються якраз середини.

— Череве піде з головою, а ноги відрубасмо,— кинув жартома робітник у будьонівці.

З правого боку знову вийшла Одарка Литка. Вона недобре блимнула на робітників і загрозило роззявила великого рота.

— Чого ж ти мовчиш, Одарочко? — підбадьорили її. Одарочка показала з'їдені іржею зуби, підняла руку.

— Вопрос маю,— звернулася Одарка до Григорія Химочки.— Вопрос маю, кажу!

— В чому справа? — запитав її хмуρο Микола Чубук.

— А в тому, що, скажіть мені, кого це ви з собою привели? І чи мають вони законне право?

— Розберемося,— загадково відповів їй Данило.

Одарка зрозуміла, що Данило натякнув їй на позбавлення голосу, і мовчки одійшла до свого гурту. Завжди червоне, паче зварений буряк, обличчя її ще сильніше почервоніло і місцями аж почорніло.

— Розпитала? — задирливо кинула Пріська.

Вольга Юхимівна стишила свою спільницю і дуже поважно пояснила:

— Нас сьогодні багато. Нехай покажуться, а почнуться збори, то ми знаємо, що з нею зробить.

Тоді ізсередини підвівся Семен Пола.

— Як же то так, громадяне, що ви не дали справедливого одвіту?

Тоді наперед просунулася худорлява Христя.

— Вопрос есть,— заявила вона голосно.

Запитання її підхопив увесь гурт:

— Що там у вас?

— Скажіть, Григорію Федоровичу, як попав до президії стоїй цибатий,— показала Христя на робітника в червоноармійському шоломі.

— Правда! Правда! — загуло зсередини й живо перекинулося на «куркульську територію».

— Скажіть нам, бо ми тут як сліпі, а дурить по закону не помагається.

— Хто тебе дурить, Калга? — скочив з місця Микола Чубук. — Куркуль ти нещасний!

— От уже й терор, — невинно вимовив Калга. — Я до справедливості! — крикнув він з куркульського кутка.

Тоді з-за столу вийшов Григорій Химочка.

— Я прошу не порушувати спокою. Президія та каенес...

— А причому тут сіра кобила? — вигукнув невдоволено Пола.

— Не заважайте, — спокійно зауважив Григорій Химочка, — президія та каенес як бідняцька організація дадуть відповіді на всі запитання.

— А про цибатого? — гукнула Харитя.

Григорій Федорович закликав її до порядку.

— У нас загальні збори, і, якщо хтось спробує зірвати їх, — ми знатимемо, що з тим робити.

— Бач, уже й свободи нема, — тяжко вимовив Калга. — Тоді навіщо нас і кликано сюди.

Григорій Химочка казав далі:

— Товариша Маслака обрано до президії нарівні з усіма як представника робітництва наших шефів.

— А він же проти нас, — кинула задерикувато Одарка.

— Він проти куркулів, — одрізав Григорій Федорович, — це факт.

Одарка зашепотіла щось поспішно Харитині над вухо, спробувала витягти її наперед і, коли та категорично одмовилась, Одарка Литка підбігла аж до кону і навмисне голосно закричала:

— Він протів усіх, котрі селяни! Наймитами нас хоче поробити, кріпосне право завести, а явреїв та кацапів прикажчиками!

— Виведіть її! — гримнув Микола Чубук. — Виведіть, бо я сам введу її, контру шовіністичеську.

— Мені Харитина казала, — крикнула Одарка і обернулася до свого гурту. — Казала ж, Харитинко? Вони ночували у Григорія Федоровича, — промовила Одарка до всієї зали, — котрі із города приїхали, і Харитинка усе чула. Казала ж нам! Ну да ж казала, Харитинко? Кажі! Кажі! Чого ти боїшся? Це ж чоловік твій! Що він тобі зробить?

— Та говорили наче. Говорили, — несміливо проказувала Харитина, угинаючись під куркульським натиском.

Григорій Химочка смикнув якомсь руками, нервово забігав очима і зупинився на Чубукові.

— Виведи її, Миколо, бо я її застрелю тут.

— Харитину? — вдоволено запитав Микола Чубук.

— Харитину, бо раз жінка моя з куркульською ідеологією, так я їй більше не чоловік.

З правого боку спалахнув одчайний жіночий крик.

— Швидше, Миколо, нехай не скигнуть тут. Литчине сміття, — хвилювався Григорій Федорович.

Микола Чубук узяв Харитину під пахву і під акомпанемент загального галасу виніс її з приміщення.

— Кончена одна, — гукнув він весело од дверей.

Незаможницька частина, що спочатку чемно стримувалася, вибухла дружним реготом. Одарчин гурт трохи одсунувся набік, тоді як незаможниці почули себе одразу ж краще.

— Та що ж з нею робить, коли ніякі слова її не переконують? — промовив полегшено Григорій Химочка. Він узяв із столу шпаргалку і повагом оголосив порядок денний.

— Немає ніяких додатків?

— Про виселення куркулів, — подав голос Ярема, — буде?

— Буде, Яремо!

— А про заснування комсомолу?

— Товариш Логвин об'явить після зборів, — пояснив Химочка, — а в тебе, Іване Силовичу, немає додатків?

— Я мовчу, — одповів Гнида.

У залі зірвався регіт.

Григорій Химочка враз зняв його застережливим рухом і коротко сказав:

— Слово має товариш Маслак Максим, представник робітництва «Серпа і молота».

По незаможницькому гурту злетіли рясні вітальні оплески.

Максим Маслак зняв будьонівку й підійшов аж до краю кону.

— Дозвольте вітати вас, товариші, від чотирнадцяти тисяч робітників машинобудівельного заводу «Серп і молот». — Він зачекав, доки вляглися оплески, і, переступивши однією ногою, казав далі:

— Мене з товаришами послано сюди повідомити вас, що

робітництво заводу «Серп і молот» бере над вашим селом шефство...

У залі залунали вигуки «ура», з'єдналися з дружними оплесками і залили її всю аж до вінець.

— Робітництво нашого заводу постановило послати для вас колону тракторів. Усього шість штук, десять сівалок і будівельного матеріалу. Колод там, дощок...

— На домовину, — злісно кинула Боччина Христя.

— Куркулям на домовину, — весело підтвердив Максим Маслак.

У кутку загримотіло куркульськими протестами.

Маслак підняв голос і твердо закінчив:

— Робітництво нашого заводу наказало мені передати вам, що ми всі, як один, завжди готові до боротьби з куркулем. Організуйтеся, товариші, для кращого життя й для того ліквідуйте куркульство як клас, а ми вам будемо допомагати...

— Яке вам діло до села? — крикнув з кутка Калга, намагаючись збити Маслака.

— Таке діло, що робітники і незаможне селянство як одна сім'я, а середняк нам стане за спільника. Куркуль наступає, палить хати, убиває передовиків, а ви, товариші незаможники, — повернувся Маслак наліво, — не будете незаможниками, якщо не розіб'єте куркульського черепа.

— Гвалт! Люди добрі! Чого ви мовчите?! — загаласувала Боччина Христя і вискочила наперед. — Що він тут братовбивство розводить! Ми всі, котрі християни, рівні і всі за одно, — підскочила вона аж до кону.

— За мир! Ми за мир! — підвівся Семен Пола. — Я, конешно, як середняк і так понімаю, що раз власть підтримує, так він уже не куркуль...

— Кугуги хитрують, товаришу, — одповів йому Максим Маслак, — і треба пильно дивитися, щоб вони чого не нароби́ли. Не вірте їм, а виселіть, щоб тут їхнім і духом не воняло.

У залі зчинився неймовірний галас. «Куркульська територія», мов ошаліла, кинулася наперед, махала руками і стугоніла чобітьми, гримала стільцями, перекидала лави.

— Нас виселять будете? Нас, чесних, котрі ніколи протів не виступали? — загрожуючи, здіймалися кулаки й голови.

— Сядь, Тугай! — гримнув на нього Микола Чубук.

— Я не сяду! — вибіг наперед кону Тугай. — Я не сяду,

бо така несправедливість! Хто він такий? Скажіть, хто він такий!

— Диктатура пролетаріату, — погордо вимовив Чубук. — А ти, Тугай, сядь, бо плохо буде.

Тоді з правого жіночого гурту вискочила Литчина Одарка і, скинувши хустку, озвіріло крикнула:

— Бийте їх, люди добрі! Бийте, бо так воно не буде!

— Це ти будеш бить? — крикнув до неї Микола Чубук. — Ти думаєш, може, знов Химочці в очі плюють? Ану, товаришу Химочко, годі з нею по-вежливому. Вигнать її!

— Вигнать? — підскочила Одарка. — Хіба я йому жінка?

— Непорядки! Розбій! — галасували з «куркульської риторії».

Григорій Химочка ледве втихомирив їх.

— Литчину Одарку, як позбавленку, президія постановила вивести із зборів, — заявив він.

У залі настала така тиша, що, здавалося, в ній одразу всі вимерли.

— Одарка Литчина, вийдіть геть, — заявив твердо Григорій Химочка.

— Гвалт! Насильники! Не піду! — закричала Одарка.

— Товаришу Чубук, виведіть її, будь ласка!

— Можу, товаришу Химочко, — схопився Чубук.

— Не піду! — ошкапірилася Одарка. — Чого ви рот затикаєте?

— Не рот, а вершу куркульську, — протяг до неї Микола.

Але Одарка верескливо скрикнула і важко сіла просто на підлогу.

— Убили жінчину! — крикнула разом уся її партія.

— Сердешна!

— Бідна! — загукали вони.

— Здорова ж яка, — простогнав Микола Чубук, укладаючи Одарку на плечі.

— Гвалт! Рятуйте! — задригала вона ногами. — Рятуйте!

— Я тебе врятую, — швидко ніс її Микола.

Одарка підвела голову. Обіперлася товстим підборіддям об Чубукове рамено і, звертаючись до чоловіків, скажено закричала:

— Чого ж ви стоїте мовчки, курва вашій матері! Бийте його! — навмисне зачепилася ногами за двері.

— Ну, ну! Я тебе поб'ю, — посварився Микола і легко викинув її за двері.

Зала ревла запереченням і реготом.

— Немає ще однієї! Контра,— зітхнув Чубук.— Ач як побігла,— виглянув він у двері.

— Так я закінчую, товариші,— сказав Максим Маслак,— і піддержую все, що намітили незаможники.

Після нього узяв слово Остап Суха Груша. Він, не хапаючись, вийшов на кін, зачекав, доки всі стихнуть.

— Ви знаєте, конешно, що незаможні постановили організувати три артіль. Робітники нам допомагають, а куркулі шкодять. Через це доповідь моя по хторому вопросу буде коротка. Я пропоную, товариші, хто за артіль, той подавай зразу ж заяви, бо в президії сидить і голова першої артілі товариш Петро Нездійминога, а хто проти, скажи прямо. Хто проти? — питаю. Нікого? Так я тоді маю пропозиційку, товариші. Організовані незаможники постановили знищити ворогів трудового народу з нашої території. Але ж нада, щоб і вся наша громада сказала своє слово. Нам сильно мішають куркулі, а такі, як Литка...

— Він уже не куркуль,— багатозначно кинув Семен Пола.

— Так ті б нас живими в землю позакопували. Так я, товариші, радикальні мери пропоную.

— Кажі все, Остапе.

— Скажу. Незаможне селянство пропонує виселити за межі нашої Багви і України таких ось кугутиків...

У залі запанувала така тиша, що тепер було навіть чути, як під вітром тонко задеренчала десь погано пригнана шибка.

— Онохрія Литку. Був старшиною, старостою за гетьмана, належав до спілки хліборобів. Син утік за кордон, крамар, мав 500 десятин землі.

— Із синами,— долетів з кутка голос заперечення.

— Мав паровий млин і десяток наймитів, експлуатував бідноту.

— Він уже все сознав,— вихопився Семен Пола.

— Виселити! — загукали незаможники.— Виселити! — пішло на всю залу.— І нам, середнякам, через нього нема спокою,— сказав низенький дідок.— Виселити,— повторив він, підтриманий своїм гуртом.

— Калгу Василя!

— Мене? Мене? — закричав Калга, розмахуючи кулаками і протискуючись наперед.

Остап Суха Груша спокійно продовжував:

— Мав до революції 120 гектарів землі, 8 коней, 25 голів рогатизни, водяні млини, п'ять наймитів...

— Далі,— загули незаможники.

— Читай! — посміливішали середняки.

— А як з Калгою?

— Виселить! Литчин союзник,— відповіла зала.

— Пилип Чорний,— читав далі Остап Суха Груша.— Мав 90 гектарів землі, член спілки землевласників, видавав білим червоних партизанів, брав участь у вішанні п'яťох червоноармійців на брамі поміщика Шипкевича.

— Виселить! — дружно загула зала.

— А може, він признав усе це? — запитав Семен Пола.— Треба спитать чоловіка,— зауважив він.

— Согласні! Виселить! — гули з усіх кутків.— Далі!

— Миколу Федана,— сказав Остап Суха Груша.

— Мене? Мене виселять? — задріботів з кутка дідок.

— Тебе!

— Старця! У старця одняти торбу. І вам не жалько, господи,— заплакав Федан.

— У цього старця була за гетьмана власна економія, 250 десятин землі, усі сини пішли з білими, а він ходив до Литки на зборища. Під час голоду жорстоко експлуатував людей, у Діброви Марка за скибку хліба забрав на злам хату й сарай.

— Виселить. Знаємо! — дружно відповіла зала.

Куркулі не могли сперечатися і нишком один за одним тікали з приміщення.

Середняки, збуваючись глитайського нагніту, стали поводитися вільніше. Вони навіть порушили свій закон золотої мовчанки, заговорили, ближче підступивши до кону.

— Ну, ще когось? — запитав Суха Груша.— Чи годі на сьогодні?

— Читай,— відповіли йому.— Читай, Остапе, бо незаможники дуже правильно пишуть,— вилетів голос від середняків.

Груша задоволено посміхнувся й швидко дочитав список до краю.

— Бочки немає,— сказав хтось.

— Що там Бочки,— визвірилася Христя.— Хіба Бочка Харло з Литкою кумував чи землі стільки мав?

— Бочку на проверочку нада взять,— повідомив Суха Груша.— Підждемо, а як не справиться — ми йому дамо меду.

— Виселить, бо він такий самий,— боязко озирнувся низенький дідок до «куркульської території».

— Правду кажеш, Матвію! — загули ізсередини.

— Такий самий,— сказав Матвій голосніше, переконавшись, що всі куркулі втекли.— Нам треба по справедливості.

— Бочка не робив нічого проти нас,— заявив хтось з президії.— Ми маємо бути справедливими.

Дідок крутнувся на місці і, винувато посміхаючись, підніс руку.

— У мене є запитання, товариш редактор! От ви багато пишете в газетці, ну, одного я не доберу.

— Чого саме, товаришу Сидоренко?

— Ну, от ви там писали про куркулів. Справедливо все, і наче тут жили і все бачили. Ну, а одного я не пойму.

— Чого саме?

Матвій Сидоренко устав із місця і вийшов наперед.

— Позвольте на ваше запитання вопрос задать?

— Будь ласка, товаришу!

— А яка різниця поміж Миколою Другим і нашим другим і великим товаришем Леніним?

Зала, що було схвильовано загула, ураз стихла.

Логвин коротко пояснив.

— Зрозуміли, товаришу Сидоренко?

— Та правильно. А, скажіть мені, чи Микола міг би бути за секретаря у товариша Леніна?

— Ні,— одповів Логвин.

— А чого ж становий пристав секретарює у нашого народного судді, який у районі?

— Правильно! Так! — ухвально загули голоси.

Тоді слово забрав Григорій Химочка і одверто заявив, що секретаря нарсудді увесь час підтримував Михайло Товстодум.

— А чого ж ви його не наказали? — не заспокоювався дідок.

— Товстодума вже усунули, а завтра буде усунуто і Лященка,— заявив Логвин.

— Це справедливо,— підтвердив задоволено Сидоренко.— А раз так,— так я повністю підтримую большевицьку струю.

У двері пролізла зігнута постать. Вона підвела вгору бороду, заблїмала старечими очима й почимчикувала просто до президії.

— Діду Кіндрате, куди ви?

— До начальника. Де тут він? — намагався розігнути дідок давно скоцюрблену спину.

— Больно мені на старість, діти. Ой, як больно. Ви начальники? — повернувся він до столу.

— А що, дідусю? — запитав його Григорій Федорович.— У нас тепер збори. Може б, ви трохи пізніше прийшли.

— Не ждється, синашу. Старий, а такою поганою смертю вмирати не хочеться. Чи правда, товариші?

— Що саме? — м'яко запитав Химочка.

Дідусь підвів заплаканий, зчервонілі очі й густо заблимав білими віями.

— Кажуть, соз організують, а хто старий, так того на мило будуть переводити.

У залі зірвався рідкий сміх.

— Так мене оце, діти, баба послала. Дайте нам, пожалуста, вмерти своєю смертю.

— То брехня, дідусю!

— Брехня, синашу? Невже? — недовіжливо крутнувся дідок.

— Чиста куркульська брехня, — підтвердив Микола.

Дід побачив його і, посміхаючись, подріботів до порога.

— Ну, раз уже Микола Гордійович сказав, так цьому правда, — бубонів дідок. — Піду, потішу стареньку.

Присутні вирядили його привітним, пробачливим і стриманим регогом.

— А дітей клеймитимуть, — буркнула Боччина Христя. — Ми всі чули!

— І жінок усуспільнять, — підхопила друга. — Хто на яку сяде, ту й поганяє! А хіба це порядки! А дівчат у Китаї. Не соглашайтеся, бабочки! — посилювався гамір.

— Кричать треба! — вигукнула Христя.

— До порядку! — перебив її Григорій Федорович. — І прошу не розводити тут куркульських брехень. У кого, товариші, є ще запитання?

— Які ж то такі порядки, коли вони, видать, соглашаються на артіль. А ми не підемо! Я ж не кобила, щоб по мені всі їздили.

— Жінки, це не важно. Веселій буде, — засміявся нестарий селянин і зняв кашкетку. — Тут дайте ответ, товаришу Химочка, на таке запитання. Ну, я, приміром, маломочний середняк. У мене є конячка там і віз. Я поні-

маю, що трактор — діло, але ж конячку треба буде здати в артілі?

— Ну да!

— Я розумію. Ну, а от такий випадок... треба мені, прикладом, поїхати до кума, а конячка в артілі. Як ти поїдеш?

— Це юрунда, — устав Данило. — Ми кума і на тракторі привеземо. Аби кум підходящий був.

— Це діло, — весело погодився той і сів. — Я тільки, щоб усе було ясно, бо баба не прийшла.

— І не прийде, — не вгавала Христя. — Ваша Софія сказала, що її й бубликом не заманиш у саз. Будете ви сазатися без бабів.

— А трактор затягне. Я свою жінку знаю. Вона не така дурна, як ти!

Григорій Химочка оголосив коротку резолюцію, і збори прийняли її без найменших заперечень. Куркулів було подавлено. Незаможники і значна частина середняків зійшлися на одному.

— Ще кілька днів, сонце підсушить землю, робітники привезуть трактори, і за тиждень у поле, — сказав Остап Суха Груша.

— Ми докажемо, що не їхня візьме, а наша вивезе, — сказав він піднесено.

— На цьому дозвольте збори закінчити, — м'яко промовила Вольга Юхимівна. Потім вона докірливо змахнула рукою й ще сказала:

— Забула, товариші. У поточних справах у нас концерт, а молоді просять зайти до читальні.

— А в мене ще заява є, — схопився з місця Семен Пола.

— Про що?

— До артілі.

— Подавай до комісії, як було заявлено.

— У мене до зборів, — пригнувся Семен Пола. — Я повинен тут її прочитати. Прошу, товариші, ввічання.

Вольга Юхимівна дала йому слово.

Семен Пола заліз на кін і витяг із кишені шмат паперу.

— «Заява до багвянської артілі, — почав Пола. — Ввиду того, що я повністю признав усі свої помилки і щиро жадаю підтримувати владу, то прошу вас прийняти мене до артілі, котру пропоную назвати «Прогрес»...»

— Од кого це? — запитав Логвин.

— «...До цього підписуюсь власною рукою. Онохрій Литка», — прочитав так само Семен Пола і підвів голову.

Зала гойднулася дужим реготом, захвилювалася й кинула однодушний протест.

— Я не знаю, з чого тут реготать,— образився Семен Пола.— Раз чоловік сознав, так нащо його виселять?

— Адвокат ти Литчин?! — гнівно крикнув Чубук.— А ти хіба не чув, що пролетаріат нам дав бойовий наказ, щоб у артілях і духом куркульським не чадило?

— Ну, то я ізвиняюся. Хотів іти в артіль, а тепер остаюся, як був,— зійшов Пола з кону.

— Щасливої дороги,— кинув йому вслід Данило.— Е, та в його і спільники є.

— А як же? — знову вирвалася Христя.

Із залу мовчки вийшло кілька десятків середняків, а за хвилину й увесь Христин гурт.

— Ну, а тепер тільки свої залишилися? — спитав їх Григорій Химочка.

Зала відповіла однодушними оплесками.

— Дайте слово! — долетів ізсередини голос.

— Іван Силович? Будь ласка.

Гнида вийшов на кін. Вигляд у нього був дуже схвилюваний і рухи ривкі, невпевнені.

— Я був дуже несвідомий. Ну, тепер бачу, що вся громада за краще, так я подаю таку заяву.— Він розгорнув її і проказав майже напам'ять.

— Ні, ти прочитай! На словах ми тепер тобі не повіримо,— сказав філософ.

Гнида гнівно глянув на нього, але безмовно скорився.

Він розгорнув заяву і тихо почав читати:

— «Повіривши куркульській контрреволюційшій агітації та брехням про те, що в артілі будуть дітей одбирати та всякі непристойні діла робити і капіталістичний лад заводить, я, Іван Гнида, не пішов разом із передовими незаможниками та наймитами, як-от товариш Ярема тощо, а тепер признаю свою вину і прошу прийняти мене до гурту. Підписав Іван Силович Гнида»,— закінчив він читати.

— Молодець,— підбадьорив його Логвин.

Гнида захвилювався ще сильніше, обернувся до президії:

— Я вам, товариші, іще розкажу. Ну, не зразу. Больно мені, що я не туди пішов, як ви казали, товаришу Логвине.— І з цими словами Гнида зійшов з підвищення.

— Хто за організацію артілі, товариші?
— Нової? — полетіло одразу кілька реплік.
— Зміцнимо ті, що є, а буде доцільно — організуємо й нові, — пояснив Химочка.

— Усі за? — перевірів він руки. — Ні, багато товаришів утримується. Ну, не важно. Поставимо роботу добре — тоді всі до нас прийдуть, — заявив категорично Григорій Федорович.

— Значить, на цьому збори закриваю.

— Комсомольці! Чи то пак, хлопці бойові, безпартійні, заходь до читальні, — голосно вигукнув Ярема.

— А ми до бабів, — сказав Сидоренко, — бо не буде роботи, — журився він, виходячи разом з усіма.

Молодь тиснула з усіх боків і пробивалася до Логвина на підвищення.

Зала порожніла і поволі стихала.

XXX

Два довгі тижні Голубенко, як та колода під тинном, лежав на ліжку. Він ні на що не слабував, але й не був здоровий.

Повернувшись із засідання партійного комітету, Сергій Голубенко зачинився у своїй кімнаті і нікого не пускав. Він ні з ким не говорив, не просив їсти і виходив тільки тоді, коли Васса Полуботько була особливо настирлива. Але й до неї Сергій збирався дуже неохоче.

В'ядий, мов риба, позбавлена води, Сергій ішов з дому і такий самий і повертався.

Васса дуже нервувала з цього, але Голубенко перебував у такому стані, що йому було цілком байдуже: нервувався хтось з його поведінки та настрою чи ні. Він тяг дні, як найпудніший обов'язок. Не сумував, коли вони минали, і так само спокійно зустрічав кожний ранок.

— Адже однаково я втратив усе, — говорив він Вассі. — Ти тільки не гнівайся, Вассо. Особисте не має нічого спільного з громадським, і те, що я говорю, не повинно тебе ображати. Ти бачиш, що мені нічого не лишилося тепер, окрім лютої ненависті.

— Ти помиляєшся, — говорила Васса. — Те, що тебе вивели із складу бюро комітету та зняли з окривконкому, ще нічого не означає. Гірше було б, коли б вони поставили питання про виключення з партії.

— Вони ще поставлять,— зітхав Сергій.— Раз почали, так доведуть до краю.

— Дитина ти, Сергійку,— заспокоювала його Васса.— Ну, ти подумай, які злочини інкримінують тобі.

— Ніяких, окрім того, що я мав визнати...

— І даремно. Треба було триматися на своєму. Треба бути послідовним до кінця. І тільки за цієї умови до тебе прислухатимуться й поважатимуть.

— Мені треба відпочити. Не міг більше. Ти ж знаєш, Вассочко,— говорив зовсім розмагнічено Сергій,— що я тримався досить стійко. Але далі немає сили...

— Поїдемо вдвох. Я хочу, Сергійку, поїхати на Волгу. Там буде повний спокій. Ти оклигаєш, а потім до Харкова.

— Як це? — здивовано спитав Голубенко.

— Так, що ти будеш працювати в Харкові,— засміялася Васса, легенько обіймаючи його.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю!

— Дивно,— задумливо вимовив Сергій.— Може, ти знаєш, де я й працюватиму?

— Знаю,— тріснула Васса головою, ближче пригортаючись.

— То скажи!

— У наркомфіні. Угадала ж? Правда, Сергійку? Ну, скинь цю похмуру машкару. Усміхнись до мене! Тобі ж хочеться посміхнутися. Посміхнися! А вгадала?

— Угадала,— тихо сказав Сергій, поклав голову їй на коліна й стомлено закрив синюваті повіки.

— Спи, а я тобі розповім цікаву-цікаву казочку. Добре, Сергійку?

— Розкажи,— погодився він і ще міцніше заплющив очі.

— Ну, слухай. Був собі дід і баба. Е, ні, цієї соцвихівська тьотя не пропустить. Не годиться. Я іншої. Був собі, жив собі лицар степовий. Лицар був чудовий із себе, добрий і полюбив він дівчину степову. Дівчина любила лицаря...

— А цю соцвихівська тьотя пропустить? — засміявся Сергій.

— Напевне. Соцвихівські тьоті — це ударний батальйон «синіх чулків», і про любов вони готові слухати безконечно.

— Хоч у казці,— розплющив очі Сергій.

— Ну, ти мене, Сергійку, не збивай. Я буду доказувати. Так от. Засумував той лицар степовий, низько голову схилив, з дороги зійшов. Не їсть і не п'є, до дівчини не ходить, ворогів потішає і сам сохне. Думає: кінець прийшов. Але з нього був лицар, і він не хотів умерти абияк. Устав він одної ночі, узяв із собою зброю свою і вирішив піти в густий, великий ліс. Думав: чим так жити — краще глянути останній раз на сонце і вмерти. Вийшов лицар степовий із свого високого, чудового палацу і пішов до лісу. Але по дорозі де не взялася прекрасна, як сонце, синьоока степовка. Вона зустріла любого лицаря, обвила його отак руками, твердо сказала: «Мій будеш!» — і, не випускаючи його з рук, повела лицаря на високу гору. «Дивись,— сказала вона,— як глибоко запало все, що гнітило тебе, і скільки прекрасного світу за тими багряними далями». — «Я тебе не розумію,— сказав степовий лицар,— яке то там сяйво, що так горить?» — «Там велике казкове місто»,— одповіла степовка і обняла лицаря, бо з-за обрію прекрасне сонце висунуло своє золоте черево.

— Що ж то й справді за місто? — спитав посміхаючись Сергій.

— Харків,— засміялася Васса і ніжно припала до його вродливої голови.

— Ну, цієї казки соцвихівська тьотя не заборонить. Вона з яскравим реалістичним зафарбленням,— реготав Сергій.

— А ти не заборониш?

— Я? Дозволю до друку і вжитку.

Васса обняла Сергія і радісно вимовила три слова:

— Тенер ти мій.

Сергій пригадав вечір, коли він слухав Вассину казку, й спробував підвестися на руку. Голова йому йшла обертом, трохи нудило і дуже хотілося пити. Тому він устав з ліжка, узяв склянку і одімкнув у коридор двері.

Але, ступивши за поріг, він нараз зупинився. До нього йшла Варвара Олексіївна.

— Я хочу з тобою поговорити,— заявила вона, простуючи до кімнати.

Сергій повернув за нею. Перевіривши, чи Варя зайшла надовго, він важко сів на ліжко.

Варвара Олексіївна стала до вікна, мовчала й нервово крутила маленьку хустинку. Ніхто з них не наважувався

почати розмову перший, довго мовчали, ніби на щось очікували.

Сергій час від часу припалював цигарки, а Варя зітхала й дрібно перебирала кожну нитку перкалевої хустини.

За вікнами розгортала великі крила сірувата весняна ніч, голосно вигукувала дівчора та ще іноді на кам'яниці гримотіли візники.

Варя відірвалася од вікна, пішла трохи вбік і, наче ненароком, зачепилася за край столу.

— Ти, може, хотів кудись іти? Я тебе не затримую? Скажи просто, — почала вона.

— Ти ж хотіла про щось говорити, — ледве чути сказав Сергій і, пихкаючи димом, схилився на подушку.

— Хотіла, але я бачу, що тобі неприємно зі мною розмовляти.

— Це не важно. Ми зможемо обійтися з тобою і без компліментів, — відповів нервово Сергій.

Варя змушено кашлянула і нічого не одповіла.

Сергій зачекав трохи і, коли переконався, що Варвара Олексіївна говорити не збиралася, важко встав із ліжка. Але кількадедне напівголодне існування та сила викурених цигарок небезпечно гойднули його голову і одразу примусили знову сісти на ліжко.

— Ти ще довго будеш мовчати? — запитав зовсім не м'яко Сергій. — Чи отак стоятимеш, а я любуватимуся з тебе?

— Подивися на мене хоч зараз. Це ж трапляється надто рідко, — промовила Варя, уклавши в ці слова добру «пайку» голосу ображеної крові.

— На тебе дивляться й без мене.

— Про це я зараз говорити не хочу! Ми знаємо, хто що робить. Думаю, що цього цілком вистачить, щоб тепер, коли я прийшла до тебе, знайти для розмови іншу тему.

Варвара Олексіївна помовчала і якимось особливо пильно глянула на Голубенка. Постать її важко злягла на ріг столу, а губи здригнулись захованим болем.

— Я прошу тебе сказати щось і для мене, — майже благаючи, заявила Варвара Олексіївна.

Сергій запалив свіжу цигарку. Не хапаючись, поламав на дрібненькі шматочки сірничок і тихо сказав:

— Я не розумію тебе, Варю. Сьогодні ти така, а завтра інша. Сьогодні ти вихваляєшся тим, що почала третій що-

денник свого життя, а за хвилину плаксиво вимовляє якихось слів, шукаєш шляхів до нездійсненої надії.

— Ага, значить так? — скипіла Варвара Олексіївна й одійшла на середину кімнати.

— Що саме так?

— Я тобі більше не потрібна? Сина викидаєш на смітник? — напружилась вона, немов лагодячись стрибнути на Голубенка.

— Володислав зустанеться зі мною. А ти можеш іти з «апостолом», — зневажливо вимовив Сергій останнє слово.

— То моя справа, — різко повернулася Варвара Олексіївна. — А ти підеш до куркулівни?

— Піду, — просто одповів Сергій.

— Тобі й личить тепер, — штрикнула вона. — Незабаром будете в одній партії.

Сергій мовчки пихкав їдким цигарковим димом, ніби не чув і не бачив, що перед ним стояла дружина.

— Знаєш же, звичайно, що її патрона посадили? Степана Миколайовича, — пояснила Варвара Олексіївна, — голову шкідницької організації. Не чув?

— Мене це не обходить.

— Як же не обходить, коли куркулівна жила з ним, а тепер вона служить тобі за жінку.

— Поки що ні, — сказав тихо Сергій. Потім він повернувся до Варвари Олексіївни і, нервово сіпаючись, запитав:

— Ти скажеш, чого ти прийшла? Я негідник. Ухилист. Зв'язався з ворожим елементом. Захищав куркулів, як записано в Холода, так чого ж тобі триматися мене? Бери свого «апостола» і їдь з ним проповідувати вічне царство кохання.

Варвара Олексіївна скочила кілька кроків наперед, високо підвела руку, наче вона захищалася від Сергієвих слів, і гнівно кинула йому: «Хам!»

— Як знаєш, — одповів спокійно Сергій.

— І піду! — крикнула Варвара Олексіївна. — Піду, — повторила вона. Голос її здригнув. Виявив її нерішучість, нестійкість намірів, показовість.

— Щиро бажаю щастя! — сказав Сергій у тому ж спокійному тоні.

Варя, наблизившись до дверей, зупинилася. Голубенків тон нервував її й кидав у безтям, а його просте й щире побажання обнекло Варвару Олексіївну, як вогнем.

Варя постояла, почекала і, коли Сергій не сказав нічого, одійшла до стіни.

Похилившись одним раменом на стінку, Варя вагалася, не знаючи, як бути далі. Продовжувати розмову, як вона й почалася, чи одкинути геть усе, забути самолюбство, сказати йому всю правду. Варвара Олексіївна пригадала свої писання в щоденникові, категоричне Сергієве «брехня» і зараз пошкодувала, що кинула щоденник писати далі. Там можна було вільніше розповісти про себе. Сказати правду, не боячись його зневажливої відповіді. Кинути йому обвинувачення і з цього задовольнитися хоч на деякий час.

Сергій, схилившись на подушку, смоктав погаслий мундштук цигарки. Він дивився поверх окулярів кудись угору і часто пересовував мундштук від одного кутка помірною рота до другого. Білий цигарковий недогарок стрибав, як найкраща танцюристка, і не затримувався на одному місці ні на одну мить.

Варвара Олексіївна не спускала з нього очей і стежила так пильно, ніби від того, — буде він стрибати між Голубенковими губами чи ні, — залежало все її майбутнє.

Надивившись досхочу і будши певна, що Сергій більше не скаже нічого, Варя випросталася, повернулася до Сергія.

— Прощай, — сказала вона сухо і різко. — Я піду. Але знай, що тебе ніхто так не любитиме. Ти одкинув мене, як зайве собача, але я певна, що ти мене згадаєш. Бажаю тобі щастя! — сказала єхидно Варя. Потім ці нотки в неї зникли, і вона чітко і рівно закінчила:

— У щоденнику я брехала. Не все, але значну частину його я писала виключно для тебе. Ти розгадав мене, і через те я вирішила більше не писати.

Варвара Олексіївна перевірила, яке враження зробило це повідомлення на Голубенка, але з його повного байдужості вигляду виходило, що він не чув нічого...

— Що ти мені скажеш, Сергію?

Сергій мовчав.

— Значить, кінець? — дуже знервувалася Варя. — Повний? Безповоротний? — кидала словами Варя. За цим вона вигукнула ще щось і кинула його.

Сергій устав із ліжка і рівно заходив із кутка в куток. Походивши, він підійшов до вікна, приклав лоба до вогкої

шибки. Потім Сергій, ніби згадавши щось, поспішив у коридор і не більше як за хвилину повернувся.

Двері лишилися трохи відхилені і, прислухавшись пильніше, Сергій зовсім ясно почув, що Варя плакала. Схлипування її були густі й глибокі, а з-поміж них іноді виривалися розпачливі слова, до когось молитва.

Голубенко прислухався. Перевірив, чи правда була тому, і, переконавшись, обережно причинив двері.

У кімнаті, протестуючи, задзвенів телефон.

— Слухаю,— сказав Голубенко.— Здрастуй. Так, так. Прийду! Істи хочу, як собака,— попередив він Вассу.— Сьогодні? А мені тепер однаково. Вільний. Тільки що закінчив дискусію. Нецікаво. Голий живіт. Так, так,— підтвердив Голубенко.— Добре,— сказав він твердо і поклав трубку.

Надворі порядкувала м'ясиста, чорна ніч.

Сергій миттю зібрався, оглянув себе в невеличке люстерко і пішов з дому.

У коридорі чути було тяжкі зітхання та неймовірно густе — так, ніби там плакала дитина,— схлипування.

Сергій, пройшовши повз Варину кімнату, навіть не зупинився.

За Сергієм вийшла й Варвара Олексіївна. Важко похнюпившись, вона перебирала в голові сьогоднішні події і пішла слідом за Сергієм.

Та Варя хутко повернулася додому. Не роздягаючись, вона знайшла щоденник і розкрила його. Потім Варя дістала атрамент та ручку і, одступивши трохи від того місця, де Сергій поставив великими літерами своє категоричне «брехня», почала писати.

«Любов слабша від ненависті, бо вона швидко згасає. Та й що, власне, любов? Це фізіологічний, статевий потяг, що до нього як неодмінна умова привіщується патріархальна система з понять і звичаєвих родинних норм та родинної честі. Це омана, що бовваніє на обрії далекими прекрасними містами! Це тягар, який покійно несе консерватизм людської мислі. Немає більше любові! Немає більше обов'язків! Є взаємний потяг, і я благословляю його! На ньому поставимо крапку. Сергій, знаю, ніколи не повернеться, і я більше не почувую себе нещасною і приниженою. Нехай живе гола правда!» — записала Варвара Олексіївна останнє речення і повторила його вголос.

— Гріх же, Онохрію Онохрійовичу. Гріх! — дуже серйозно вимовило дрібне лялькове обличчя. — Скотина не винна, а душу закаляете.

— Кажете, гріх, Харло? Душу закаляю? — сміявся Онохрій Литка.

— Великий, — зітхнув Бочка. — Вона не винна. Якби їх зібрати отак, — висловив жаль Харло Бочка з того, що колгоспники не жили в одному приміщенні.

— Ще зберуться. Я буду рачки лазити, а діждуся. Чекатиму, а коли підлізуть під одно рядно — прирачкую, позакручую вікна й двері і так поздоровлю, що з них і ноги не лишиться.

— Їх не шкода, а скотини наче якби жаль. Гріх, не винна ж тварина, Онохрію Онохрійовичу. Що їй? Налигали та й повели, а куди — того й сама не знає. На те ж і скотина.

— Не вмовляйте! Раз я погиб — усе погибай, — ударив шапкою Онохрій Литка. — Оце бачили, Харле? — смикнув себе Литка за штани. — Бачили? — повторив він. — Більше нічого. Чоботи теж одібрали. З ніг стягли, сукині сини, харцизи.

— А хто найдужче? — похнюпивши голову, запитав Бочка. — Придивилися, Онохрій Онохрійовичу? Це ж важно. На карандашика, а як до чого — ось вони й є!

Литка пробачливо посміхнувся. Наївний тон запитання дивував його.

— Усі найдужче, — сказав він. — А звісно, що наші всьому в головах. Якби не вони, то ті комісари городські не вдіяли б нічого. Походили б, понюхали та й пішли б собі. А то ж усунувся медвежою лапою отой Чубук, зашилив свою довгу руку і все перекинув догори дригом. Нічого не залишили. Усе знайшли, забрали, вивезли, перенівечили, прогуляли.

— Кажуть, і гроші, — співчуваючи, зітхнув Харло Бочка.

— П'ять тисяч червінців. З партретом його імператорського величства, — тихіше сказав Литка і озирнувся. — Чисте старе золото. У-у-у, — завив Литка, звиваючись під думками важких спогадів. — Пустіть мене, куме! Пустіть, Харло! Пустіть, бо я й вас підпалю! Пустіть, кажу, — крутнув Литка свою руку.

Харло Бочка злетів угору за Литчиним кулаком і, вчепившись, повис йому на руці.

— Заспокойтеся. Передумайте. Не ви ж тільки у такому положенні. Всі ми, хазяїни, страждаємо. Заспокойтеся! Може, вже недовго. Кажали ж, прийдуть навесні.

— Пу-усти! — крутнувся Литка. Вирвався й побіг, захльопавши по вогкій землі босими ногами.

— Схаменіться! — кинув йому вслід Харло. Але за Литкою, як кажуть, і слід захолюнув.

Та Бочка не заспокоївся. Він зразу ж вийшов із повіткини і, хутенько переставляючи ноги, почимчикував до вуличних воріт. Бочка сподівався, навіть вірив, що Онохрій Литка перехвилюється й не піде на підпал.

Ідучи, Харло Бочка пильно вгрузав очима в густу темряву й дуже хотів наздогнати Литку.

«Хоч би хоч на воротах», — подумав він, поспішаючи.

Здаля до Боччиних ушей долетіло ритмічне гудіння кількох моторів. Харло Бочка пристояв трохи, прислухався і нараз догадався. Факт цей обдав його холодним неприємним дрожем і на час примусив забути про Литку.

— Трактори везуть! — Харло Бочка цілком виразно почув Литчин голос і злякано кинувся, бо Литки біля воріт не було.

— Де ви, куме? — схвильовано запитав Бочка. — Онохрію Онохрійовичу! — тихо гукнув Харло Бочка.

— Я тут, — зашипів Литка, — вони оце пішли зустрічати, а я до стайні. Дві справи зразу! — злісно сміявся Литка.

— Одумайтеся! Куме! — майже благав Бочка. — Ви ж чоловік християнський! Не штунда ж якась! Православний, та ще й в автокефалію почали вірити. Наша ж рідна церква! Схаменіться, Онохрійовичу! Не беріть на душу гріха, — умовляв як умів його Харло Бочка.

Литка встав із-під паркана, презирливо глянув на приятеля і голосно, мов божевільний, зареготав.

Він стихав, наче згадуючи про щось, брався в боки, нахилився вперед, ніби так він міг краще дізнатися, хто їде з тракторами і хто пішов їх зустрічати.

Бочка боязко слухав його сильний регіт і нічого не розумів. Він стояв, не рухаючи жодним м'язом, і тільки уші його були загострені на дужий шум машин, що кожної хвилини наближався, ставав чутніший, неспокійно-загрозливий, зажерливий.

— Дитина ви! — нарешті, вимовив Литка.— Дитина ви, Харле! — повторив він.— Що буде важить на мою душу піднал стайні, де стоїть штук сорок корів, коли я ось оцими руками за один вечір у своєму господарстві убив більше трьохсот живого? Найкращого коня шклом отруїв і жили попідрізував — здох на другий день. Корові гвіздків дав — витяглася, телят та овець — довбнею.

— Довбнею? — перепитав Бочка, виявляючи великий подив.

— Довбнею. З одного вдару! — пояснив Литка.— Курей давив зразу по п'ять в одній руці, а кроликів, як метеликів білих, повний садок наклав. З сотнею за одну годину впорався,— прохрипів Онохрій Литка і теж замовк, бо переможний шум машин раптом збільшився, посилювався, а за хвилину вони, видимо, виринули з-за рогу, бо над машинами вогняними чубами загойдалися шість великих смолоскипів.

Двоє приятелів дивилися якусь мить мовчки. Але коли звідти долетіли голоси чіткіше і Литка на першому тракторі пізнав свого колишнього наймита Ярему, він рвонув з місця з якоюсь страшенною силою і, мелькнувши голими ногами, швидко щез у темряві вузького провулка.

Над селом клекотав шум шістьох тракторів. І в чорне небо, як хвала людській праці, палало шість смолоскипів.

На вулиці, не зважаючи на пізній час, щохвилини збільшувалося людей, посилювалися розмови, чулися вигуки захоплення, а над усім — вуркотали могутні мотори та, легко похитуючись, горіли смолоскипи.

Бочка стояв обіпершись підборіддям об вушак, слухав перегукування моторів і навіть не ворухився. Він чув, що робітники обіцяли прислати подарунок, але не вірив цьому; як і більшість селян його стану.

Над вулицею пролунала бойова пісня. Пісня злітала високо вгору, котилася у вузькі береги, гойдалася над потоком людських тіл, забирала їх із собою. Вона кликала назавжди забути старе, поєднатися біля машин, перебороти стихійні поля, скорити їх трактором, безжалісно розорати межі, знищити «скажену глитайню», вітати оновлену землю. Трактористи співали захоплено, завзято. Їхні голови підхоплювала вулиця, приєднувалася до валки й з піснею рухалась далі. Високо й далеко лунав цей, ніби вітальний, спів, а над усім — дзвінкий Яремин голос.

Ярема співав так завзято й так сильно, що всі, хто був на вулиці, починали співати, безсилі були стриматися, щоб не підтримати бойової пісні трактористів.

Вулиця щохвилини наповнювалася новими людьми, далі розкидала свій радісний гамір, будила інші вулиці й зростала так швидко, що скоро люди виповнили її від паркана до паркана і обліпили трактори так, що їм залишився посередині лише вузький коридор.

На вулицю повибігали навіть діти. Захоплені з цього дуже незвичайного видовища, вони кидали батьківські підвір'я і, підтримуючи нашвидку одягнені штанчата, тупали за переможним клекотом тракторів.

* * *

Онохрій Литка одним стрибком перескочив вуличку, переступив низьку загорожу і, крадучись, побіг городами. Він біг швидко, іноді зупинявся, щоб перевірити, чи ніхто не помітив його, і тоді пускався ще швидше. Позаду Литка чув тракторний клекіт, вигуки й пісні. Але йому ніколи було прислухатися до того, що було позаду. Литка поспішав, щоб прибігти до стайні раніше, ніж туди прийде тракторний похід, і, доки колгоспники будуть зустрічати робітничий подарунок, виконати свій намір. Ця думка, виношена ним з часу, коли його розкуркулили, у міцний вузол скрутила всю його істоту, захопила всього й примусила тепер рухатися із швидкістю, притаманною тільки дужому молодикові.

Заховавшись від виселення, Онохрій Литка цілі дні вилежував, ховаючись у своїх приятелів, а коли заходила ніч, він вилазив із горища й ішов на село. Але Литка не ходив вулицями. Блукаючи городами, він підкрадався до неможлимих осель і щоночі здіймав пожежу за пожежею.

У Багві організували охорону, але Литка вмів обійти непильних сільських доглядачів, пролізти на череві там, де не можна було прорачкувати, і доходив свого.

Хата за хатою оберталася на чорне пожарище, а він, сп'янілий від успіхів, виходив на свою вогняну «роботу» щоночі і, мов за твердим планом, випалював неможливі дворища.

На селі почався переполох. Знаючи це, Онохрій Литка поклявся не кинути Багви, доки його носитимуть ноги,

доки не буде пущено на поталу степовому вітрові кожного активіста.

Удень він інструктував тих своїх прихильників, кому пощастило якось увійти до колективу, а вночі Литка, як голодний вовк, винюхував, де було менше небезпеки, і, виконавши своє діло, біг на другий куток. Користуючись із пожежі в одному місці, куди збігалися люди, Онохрій Литка кидався в друге й запалював там.

Удовольнившись, він прокрадався до когось із своїх сднсдумців і, пролежуючи день, обмірковував черговий підпал.

Заскочивши якось до Семена Пола, Литка не пішов з його обори, доки не примусив Семена Полу написати заяву про вступ до артілі й понести її просто до товариша Логвина.

— Іди і зречися мене. Скажи, що ти помилявся. Об'яви себе ударником. Візьмися упіймати Онохрія Литку.

— Не повірять,— боязко говорив йому Семен Пола.

— Потроху. Покажи щиру роботу. Скажи, де мене шукати.

— А як упіймають?

— Попередип мене. Я не боюся тепер нічого. Продержимся до літа, а там, може, таки прийдуть. А не буде надії — зруйнуємо колективи. Господарські непорядки завести. Коні артільні, корови довести до чорноти й ребер. А звезуть свині — потруїть. Мені про все докладать.

— Що ж я робитиму там? Вроді як за шпійона буду?— вагався Пола.

— Око моє, а не шпійон. Не зивай. Не приростаї там, а тихенько збираї таких, як і ти. Від тих, хто прямо за артіль, ставай далі! Не звіряйся ні на кого! Бо буде тобі те, що мені з Іваном Гнидою.

— Йому там не дуже довіряють,— зауважив Семен Пола.

— Тим-то й страшно,— заперечив Литка.— Робітники їх навчили так, а найгірше Логвин.

— Логвин незабаром виїде. Чув я, що артіль постановила просити город, щоб оставили його. Та тільки, мабуть, поїде. Рука не гоїться, та й так видно, що поїде. Він же старший комсомол у окрузі. Секретар, чи як по-їхньому називають.

Литка зцінив міцно бороду і глухо сказав:

— Безпорядки хазяїські там швидше почати.

— Де, Онохрію Онохрійовичу?

— В артілі. Тільки ти, Семене, подалі від того. А прийде момент рішительний, тоді всі. І я не побоюся. Прийду, щоб дати їм нашу відповідь. А їхня візьме — умру. Сам себе однією рукою задавлю. Тільки із землі своєї не піду. Хіба що зв'яжуть і вивезуть. Але я не дамся. Голову знімуть, так і тоді не скорюся: ногами буду воювати. Дід мій Каленик Литка за півгодини до смерті ще вбив Кривого Панаса, наймита нашого, батько на одній руці трьох піднімав, а я дебелиший. Цих рук вистачить ще не на одного колективного! — зціпив Литка великі, як дві грудки чорноземлі, кулаки.

— Я чув, — тихо сказав Семен Пола, — і вірю вам, Онохрію Онохрійовичу, як богам. Сам знаю, що так воно не може бути. Позор такий переживаємо. Буде все, і нічого немає, а пройде на їхнє — тоді і хліба шматка свого не буде. На все заяву пиши.

— І к ветру заяви писатимуть. Це попервах так. Боятися, щоб люди не зчинили на гвалт. А візьмуть у свої руки, тоді прикажчиків із явреїв настановлять, а ті не будуть розбиратися, чи посіяно, чи обмолочено. Їм дай у кишеню на автомобілі та білі пуховики. А наш брат їх бачив коли? Ви спали, Семене Митрофановичу, на пуховиках? А вони сплять!

— Правда, правда, Онохрію Онохрійовичу! Хто не спав, той і не спатиме, а хто їздив на наших шиях, той і буде їздити.

— А в своєму хазяйстві кожний сам собі пан.

— Чиста правда. Було ж оце. Захворіла дитина у Артеменка. Ну, він — поца привезти. Коня треба, а кінь у колективі. Артеменко до Нездійминоги. Коня, каже, треба. А той йому — кінь у полі. Землю треба приготувати. Дитина вмирає, каже йому Артеменко. Запричастить хотів. Просю вас, товаришу голова, благаю.

— І що ж? — надійно, не ховаючи свого задоволення, спитав Литка.

— Не розводь, каже, дурману. Ми проти релігії, а якщо ти несвідомий, то піп може й пішки прийти.

— Дожилися! — радісно вигукнув Литка.

— Дожилися, — зітхнув йому в тон Семен Пола. Він помовчав, обмірковуючи щось, і гірко додав: — А дитина померла. Артеменко тоді до Нездійминоги, — Ти, каже, довів

мою дитину до гроба. Ти, каже, гріх на свою душу взяв, бо в мене воно одно тільки й було.

— А він?

— Я ж, каже, доктора послав до тебе. Ще й дурнем чоловіка в такому горі обізвав,— закінчив Семен Пола, виводячи Литку за клуню.

Пробігаючи тепер через Полин город, Онохрій Литка згадав про зустріч і вдоволено потер бороду. Думки його зійшли на інші випадки невдоволення селян з артільних порядків, і давно вимріяна сподіванка зайнялася яскравим променем. Це додало йому ще більшої сили. Забувши про свої роки, Литка побіг, наче за ним гналися на коні.

Здала зачорніла Бандуренкова обора. Литка зупинився і ліг просто на землю.

Із села тепер яскравіше долітав гомін нічного свята зустрічі тракторів. Литка прислухався і, напруживши слух, добре розбирав слова промовця. Говорив Логвин, бо він мав такий голос, що міг вільно промовляти хоч на сотню тисяч слухачів.

«Треба посіпати. Доки вони святкуватимуть, я присвіту їм»,— подумав Литка і, як злодій, покрався глибоким ровом.

Пройшовши трохи, він знову припав до землі й прислухався. Але навколо непорушно стояла густа тиша, і тільки з вулиці яскравіше долітали уривки незвичайного свята.

Литка став на коліна й далі поліз рачки. Перед очима примеркло, виокремився ріг Бандуренкового сарая. А коли Литка підліз ще трохи й приліг, щоб перевірити, чи не було когось поблизу, великий сарай був уже просто перед ним, а навколо владно панувала та ж глуха тиша. Тоді Литка дістав із пазухи набиту попелом ганчірку, витяг сірники і швидко підповз до сарая. Він пильно прищав до глини вухом. За стіною чути було, як ремігали корови, важко дихали та нечасто постукували рогами об короби чи ясла.

Литка закрутив ганчірку і, підвівшись навшпиньки, заткнув її під товсту солом'яну стріху. Потім, ніби сполохавшись з чогось, Онохрій Литка стрибнув кілька разів у напрямку до правого боку сарая і, чатуючи, зупинився на розі.

«У Бандуренка на дверях замки,— пригадав він.— Треба робити так, щоб нічого не врятували»,— вирішив Литка.

За цим він обережно визирнув з-за рогу і, переконавшись, що поблизу не було нікого, стрибнув до дверей. А ще за хвилю він намацав залізні вушка дверей і, з'єднавши їх на замковій дужці, клацнув пружиною.

«Тепер буде вже так», — вдоволено подумав він і зразу ж повернув до заткнутої ганчірки.

З вулиці долітали уривки урочистого свята зустрічі тракторів. Хтось виголошував запальну промову, закликав до об'єднання. Голос його розлягався далеко і часто віддавався луною з Бандуренкового берега, наче підганяючи палія не баритися.

Литка підвівся навшпиньки і, озирнувшись, черкнув сірника. Заціпивши його в долоні, він підніс огнений кулак до стріхи і з'єднав маленький сірниковий пломінь з ганчіркою.

— Гори ж, — вимовив він і дмухнув на сірничок.

Ганчірка нараз затлілася, і невеличка червона цяточка почала поволі підходити вгору. Литка пристояв трохи і, переконавшись, що вона не загасне, побіг пріч од сарая.

Одбігши на край городу, Литка озирнувся. Очі його втішно зупинилися на тонкому вогняному струмі, а коли він оглянувся вдруге, щоб перепочити, Бандуренків сарай моргнув до нього яскравим жмутом вогню.

Тоді Литка звернув ліворуч і, перехопившись через дві вулиці, поспішив на протилежний бік Багви.

Над Бандуренковим дворцем високо в небо знялася рожева заграва, і по кількох вулицях розлігся страшний передсмертний рев кількох десятків корів.

У трьох колективах часто били на сполох.

XXXII

«Разін» хрипко випустив пару. Заклубившись над голубим димарем, вона кучеряво злетіла вгору і зразу ж розтала. Око не сприймало її на тлі далекого блакитного неба ранньої весни.

У волзькі береги трикратно пролунала могутня сирена «Разіна».

— Ру-ша-ю! Ру-ша-ю! Ру-ша-ю! — вигукнув пароплав і зашумував дужим гвинтом. Над широкими водяними просторами заблимали довгими крилами остроголові мартини. Закружляли над «Разіним», облетіли його кілька разів, наче прощаючись, і, певне, не знайшовши невибагливої

харчі, рушили вперед, низько припадаючи до рудуватого скла ріки.

Сергій Голубенко вийшов на палубу. Окинувши коротким поглядом нечисленних пасажирів першого класу, з ким випадало їхати до старої Астрахані, знаменитої своїм виключним брудом та величиною, як для ріки, пристаней, він не знайшов серед них нікого, на кому б можна затримати око, і пішов на лівий борт «Разіна», яким він був зараз пришвартований до дерев'яної пристані.

Пристань заворушилася багатотисячним роєм найрізноманітніших кузьок, сповнилася густим лементуванням і ніби вся посунула до трапа.

Пароплав легко здригнув тілом і сильніше зашумував гвинтом, одгрібаючи жовтувату воду ріки. Людність пароплава кинулася на палубу. З пристані бігли пасажирів, поспішаючи перескочити трап-сходні, бо їх мали ось-ось підняти.

На вході стояло четверо дужих хлопців. Це волгарі. Вони запалені ще торішнім сонцем, м'язи їм наліто залізним варивом, а нерви сплетено з найміцніших канатів. Що б не трапалося — волгарі додержують повного снокою. Вони рухаються впевнено, похмуро озирають великі платформи й терпляче очікують на команду помічника капітана.

«Бетоновані машини», — подумав Сергій Голубенко, розглядаючи їх з палуби першого класу. Він стояв, похилившись на білі поруччя палуби, і думав про Вассу. Довга мандрівка залізницею стомила їх і примусила Сергія, що дбав про її відпочинок, турботливо лишити її на дивані каюти. Але тепер вони були в Нижньому, могли відпочивати. Сергій хотів, щоб Васса відчула цей відпочинок зразу ж, і через це й не розбудив її.

«Разін» тихо відійшов, зробив півколо і повернув за водою. Голубенко перейшов на другий борт і сів, приємно відчувши велику зручність білих пароплавних крісел. Він дивився на пристань.

Люди стояли на березі великими розмаїтими гуртами. Наймодніші фетрові капелюхи наймодніших дам і типові російські хусточки, вишукані лаковані черевички, у носках загострені, як голка, і плескуватий постіль, одгодовані обличчя ділків і виспажені до чорноти привиди — усе було на пристані. Але всі вони з однаковим піднесенням вино-

воджали експрес у перший рейс і всі з однаковим запалом прощалися.

Сергій якось особливо пильно розглядав їх і думав далеко думу про Вассу. Він згадував минуле, вертав до своєї особистої історії, але хоч як хмутив брови — дійти якихось певних висновків він не міг.

Печаль, легка, як подих південного весняного вітру, що приємно та м'яко лоскотав йому обличчя, боляче стискала йому серце. Сергій з сумом згадував про Володислава. Він хотів позбутися його, намагався заспокоїти себе, одганяв ці думки геть, а вони одлітали на мить, вертали назад, вирізьблювалися яскравіше, сумніше. Сергій намагався уявити, що зараз робив Володислав. Може, об'єднавши дітей цілого будинку, він вигадував усе нові й нові ігрища, може, десь копошився в золотому піску, а може... Голубенко важко зітхнув. Гірке почуття вимушеної розлуки з сином зананувало всім його тілом, примусило покласти голову на білі поруччя.

«Разін» повертав на південь. Сергій дивився, як плинуть назад зелені береги Нижнього. Як повагом сунулися яскраво-білі будинки, поволі розтавали за схилами, чув гострий гомін третього класу. Але ніщо його не цікавило. Він лежав, не підводячи голови, і сумно поринав мислями в далекому кутку степової України.

На палубі рівно проходила пара за парою. Вони всі веселі й задириліві. Молоді, малолітні, старі. Перший клас відпочивав. На палубі — легкі кроки, ясніюча, що аж вилискує, добре пачищена підлога і безжурний, заливистий сміх. Безтурботний, радісно-захватний, зазивний і молодий. Він прискром вилітав їм з грудей, котився начищеною палубою, що на ній ноги ковзають, як на льоду, і зникав у рудуватій, мутній воді старої Волги.

Пароплав ішов досить хутко, але велична широчінь ріки та велике тіло «Разіна» ховали зовсім його швидкість. Сергій зняв очі з рівної поверхні води й обернувся назад.

Нижній давно зник, і за крутими лісистими кряжами берега золотими банями середньовіччя лисніли його старомодні церкви та зліва виглядав один ріг старого зруйнованого кремля.

Ландшафт мінявся щохвилини. Сергій мовчки пірнав у глиб берегів, і йому здавалося, що дивився він зараз найцікавіший «видовий» фільм. Береги охоче підставляли до

нього молодий одяг лісів та кам'янистих скелюг і, повбілі й не поспішаючи, одходили назад.

Голубенко посидів так ще якийсь час. Потім він важко закрив очі і втомлено зліг на гладеньке поруччя. Руки йому важко впали на коліна, ноги раптом послабли, і всеньке тіло благало про відпочинок. Але він до каюти не йшов. Гіркота, що її Голубенко старанно заховував навіть од Васса, розмежовувала його з нею, примушувала триматися на самоті. Журна музика важкої піскуватої води та пароплавного гвинта збільшила його важкий настрій і кинули знов на далекі степи. Думка електричною хвилею стрибнула на південь і хутко дійшла знайомої вулиці.

— Що зараз робить Володислав? — сказав розмагнічено Голубенко. — Може, вже спить? — Сергій обернувся, пильно глянув у другий бік і захвилювався. Йому здалося, що речення це хтось повторив його голосом. Але перевіривши вдруге, він не знайшов нікого. — Я зовсім хворий, — сумно зітхнув Голубенко й підвівся. Очі йому горіли якось гарячково, неспокойно. Але, ступивши кілька кроків, Сергій одмовився від свого наміру і знову сів. Щохвилини йому ставало тяжче. Голубенко захвилювався. І береги, і весела кольориста публіка, і пароплав, і численні баржі, що їх минали кожної хвилини, — усе потонуло, закружляло і десь зникло.

— Сергійку, — почув він тихий голос. Васса зупинилася в нього за спиною і м'яко поклала на плече руку. Сергій був радий їй.

— Навіщо ти мене покинув? — вередливо вимовила Васса й сіла біля нього.

Сергій мовчав. Йому був приємний м'який Вассин голос, він радісно зустрів її еластичну руку, але говорити Сергій не міг. Голубенко сидів і замріяно мовчки дивився.

Васса трохи нервувала. До цього спричинялося Голубенкове мовчання, його байдужість, сонливість, рознач. Сергій гладив Вассину руку й мовчав. Зарадити її нервуванню він був безсилий. Бо й справді такий настрій ще ніколи й нікого не врятовував.

Палубою повільно проходили пасажири. Деякі з них з очевидно збільшеною увагою оглядали Сергія з Вассою, перешіптувалися і йшли далі. І Сергій знав: їх приваблювала не елегантна й модна Вассина сукня чи його аж трохи підкреслено скромний одяг. Їх очі зупиняла на них

надзвичайна гнучкість Вассиної постаті, її великі племінні очі і чистий, глибоко хвилюючий голос. Сергій бачив, що на неї всі звертали побільшену увагу, і йому стало приємніше. Внутрішній холод починав потроху виходити, Голубенко переходив до настрою легкості й радості. Він тішився з того, що найвродливіша, найелегантніша і, може, найталановитіша Васса належала йому. Сергія сповнило це почуття до країв, підбадьорило і за мить перетворило його на людину самовпевнену й сміливу.

— Як тут прекрасно! — сказав він і, користуючись з хвилинної відсутності пасажирів та легкого присмерку, обняв Вассу за талію.

— Дивись, які віковічні дерева! — сказав він. — Глянь, скільки мільйонів років лягло на отому скелястому березі! Ти уявляєш, любя Вассо, — захоплювався Сергій, — що тут було якихось тисяча років тому?

Васса ближче приставила до нього стілець, знайшла «контакт» своєї пружкої, сильної ноги з його коліном і тихо, майже пошепки, сказала:

— Не хочу думати! Я хочу відчувати, що ти зараз цілком мій, що я тебе тепер не краду! Що ти мене не ховаєш! Мені хочеться співати, Сергійку! Я хочу співати, як співає вода і пароплавний гвинт! Могутньо, сильно! Я хочу співати так, як ніколи, бо нікого я не любила такою сильною, скаженою любов'ю! Сергійку, ти чуєш?

— Ходім, заспіваєш! — Сергій тихо погладив її руку. Він це робив завжди, коли йому було особливо добре.

— Мене будуть слухати інші, — заперечила Васса. — Це ще гірше, ніж на радіопередачі. Там я співала і, не бачивши нікого, думала тільки про тебе. Ти мене іноді слухав удома. Тут же будуть слухати інші, а я хочу співати тільки для тебе.

Сергій пригорнув її і взяв у свою руку її тремтливі, мов точені, пальці.

— Вассо, я тебе люблю, — блиснув Сергій жадібними очима. Васса ще підсунулася ближче і мовчала, жадібно всотуючи сказане Сергієм.

Палубою поволі пливли пасажири, постукували гостренькими каблучками, кидали нескладні дотепи, співали, реготали. Згори іноді долітав зухвалий гудок «Разіна».

— Лі-во-руч! Лі-во-руч! — владно й нетерпляче вигукував він. «Разін», безумовно, не міг триматися спокійно, коли на шляху йому ставала якась миршава водяна

«кішка» з одним оком чи звичайний пліт. Він грізно вигукував, вимагав, щоб розступилися, і інші пароплави одразу ж підгинали боязко хвости і тікали під берег. Коли ж «Разін» часом натрапляв на більший зустрічний пароплав, той теж, забачивши його ще здаля, кричав перелякано: «Ка-пі-ту-люю!» — і чимшвидше вивертав ліворуч. А «Разін» ішов, могутній і непокірний, як далекий легендарний герой.

Сергій відчував сильні дотики Васси, її теплий подих та дуже нечасті слова. Васса не говорила ніколи багато. Глухі кутки нашої країни дають небагатьом щасливим ті очі, що жінці, яка їх має, мова кохання не потрібна. Слова про кохання занадто збиті солоденькими поетами та провінціалами, і, повторені мільйони разів, вони звучать якнайбанальніше. Вассі слова не потрібні. Замість них промовляли її двоє прекрасних очей з віями, як лохматі куниці очерету. Сергій дивився на неї, і цього було цілком досить. Коли закоханий дивиться в такі очі, тоді він, окрім них, не бачить нічого. І саме так дивився зараз Голубенко. Васса глибоко відчувала цей погляд, ставала ще прекраснішою. Бо ж коли закутки нашої республіки можуть дати прекрасні очі та викохати гнучке, запашне тіло, то великі міста напевне вже додадуть до нього стільки, щоб така жінка, як Васса Полуботко, стала й справді надзвичайна.

Голубенко захоплено міряв Вассу очима і думав саме про це. Він відчував, як вона здригалась, уся прагла до нього. Рухи її були ніжні, як лоскотання весняного вітру, а глибокий, кликучий голос призводив Голубенка просто до божевілля.

Сергій хвилювався. Васса це помітила, взяла його ніжно за стан і владно підвела із стільця. Потім вона віддала йому обидві руки і тихо сказала:

— Ходім, Сергійку. Я не хочу, щоб ти хвилювався,— інтимно посміхнулася Васса й повела його палубою.

Навколо кают, понад бортом, рівно дотримуючи дистанцій, кружляли пасажири.

«Разін» гукав удаль: він вимагав розступитися, дати йому дорогу і невтомно й погрозово співав пісню гвинта й рудуватої води.

Позад пароплава спалахнуло останнім вітанням сонце.

Пасажири опускали скляні рами, хряпали дерев'яними жабрами, і, певно, кожний із них закликав до себе весняний вечір, м'який і тихий,

Десь на обрії блимнули вогні старого надзволзького міста.

Сергій та Васса обійшли кілька разів палубою навколо кают і повернули до дверей: надходила ніч. Вона лягала тихо і м'яко, як прекрасна синь нашого неба, ураз засвітила пароплавні вогні і, певно, злякавшись їх, стрибнула за борт. І тоді ж вона обгорнула «Разіна» з усіх боків, підбадьорила до праці гвинт: він зашумів сильніше й настирливіше.

Невидимими сходами старої Волги «Разін» спускався униз і плів велично, як і сама ріка.

XXXIII

На Бандуренковому дворіщі вихором закручувався загрозливий клекіт кількатисячної юрби. Вона оточувала велике пожежище, шумувала біля тракторів, підкочувалася до хати, де була канцелярія третьої артілі, неспокійно гула. Юрбою перекидалася зрадницька чутка, закипала гарячою смолою і враз вибухла з тисячі уст.

— Сарай загорівся од тракторів.

— Бензина ваша! Бензина! — закричала з натовпу Боччина Христя й одкрила хлипавки захованої, довго стримуваної ненависті, яка, як струмом, ударила на все подвір'я.

Натовп хилитнувся й полився до машин, що, ніби шість великих жуків, рівно стояли в один ряд.

— Бить їх! Корови пропали! — вигукнуло кілька голосів, і, війнувши руками, Христя скочила на тулуб першого трактора.

— Назад! — гримнув Чубук, скидаючи Христю на землю.

— Бий! Не бійся, Христе! Не бійся! Бий! — піднеслося ще більшою хвилею.

Христя підвелася. Підхоплена тією хвилею, вона, осатаніло вигукнувши, знову скочила на трактор.

Але Микола Чубук зустрів її всім своїм тілом, і Христя, хилитнувшись, упала.

— Б'ють! Рятуйте! Бийте їх! — відкотився жіночий натовп і, загрожуючи, зупинився перед Чубуком.

— Підходь, кому життя набридло, — сказав він, наставляючи кожний м'яз свого дужого тіла проти натовпу.

Жінки сахнулися, трохи відступили назад. Микола Чубук озирнув похмурий натовп мужиків. Вони стояли

мовчки, і Микола помітив, що більшість із них, очевидно, співчувала бабам.

На хвилину встановилася рівновага. Але вона не могла бути стійкою. Це добре розумів Микола Чубук, як і те, що тільки засліплені зненавистю очі могли зійтися на одному першому тракторі і не помітити інших. Але Чубук помилявся. Христя блимнула зчервонілими очима і, дико вигукнувши, кинулася на останній трактор.

— Не дам! — загрожуючи, став на тракторі Ярема.

— Ти? — визвірилася на нього Одарка Литка.

— Устань! — підскочила Харитина Химочка. — Устань!

— Не твоя ж корова згоріла, — підтримали Харитину ззаду.

— Стягай його! Стягай!

Одарка Литка стрибнула, щоб дістати Ярему за полу, але той ухилився, а вона, ударившись об тверде тіло залізного жука, закричала, мов божевільна, і впала в обійми своїх однодумців.

— Б'ють! Б'ють уже! — заверещали жінки.

Одарка стогнала й вигортала з рота стільки лайки, що її б вистачило на кілька століть для всієї Багви.

Ярема непорушно стояв на тракторі.

З чоловічого натовпу відломилася висока й тонка постать. Жіночий гурт помітив її і, скаржачись, зняв лемент, як тисячний гурт гусей.

— Ти бачиш, Явтуше! — Одарка підняла спідницю й показала товсте скривавлене стегно.

Явтух заклав руки в кишені короткого піджачка і, охоче пропущений жінками, підступився до Яреми.

— Хто ти такий? — запитав він, озирючись на бабський гурт.

— Товариш Ярема, бувший куркульський наймит, а тепер повноправний господар спільного колективного майна і член нашого бойового комсомолу, — одповів наймит стійко, не похитнувшись на місці.

Натовп завмер у чеканні. Явтух відчув себе припущеним, побитим і, щоб не згубити репутації сміливого, він підступив ще ближче до Яреми і витяг з кишені важкі кулаки.

— Твоя згоріла? — кинув він, важко поставивши ногу на трактора.

— Згоріла, — твердо заявив Ярема.

— Ти, значить, сам свою корову спалив? — підвів Явтух руку.

— Литка. Я доведу. Сарай підпалив Литка,— одповів непохитно Ярема.

Баб'ячий гурт, протестуючи, заверещав, наче на нього кинули вогнем.

Явтух озирнувся назад і вгруз на тракторі другою ногою. Він глянув до канцелярії, де в товстому, щільному чоловічому кільці стояли Логвин, Химочка та Нездійминога.

— Я тобі доведу! — ухопив він Ярему за петельки.

Ярема оступився трохи назад, а Явтух миттю одхилив одну руку. Та не встиг він і підняти її, як над юрбою пролунав рішучий наказ.

— Явтуше, хочеш жити? — крикнув Микола Чубук, Явтухова рука опустилася додола і покірно пірнула в кишеню.

— Устань із трактора! Зразу! Гоп! — скомандував Микола Чубук.— Куркульське сміття,— сказав тихіше він.

— Ти не дуже. Я не боюся,— огризнувся Явтух, поволі зсуваючись із трактора.

Бабський гурт, протестуючи, загув і, мов за командою, разом поліз на решту машин.

Першою, як командир, ішла Боччина Христя, за нею неспіливо пробивалася Харитина, а її підпихала Одарка Литка.

Ярема одразу помітив їхній намір, бо у Христі в руках майнула довбня, і, запитуючи, крикнув до Чубука:

— Дозвольте пустити машини!

Чубук заперечливо крутнув великою головою.

— Ні з місця! — категорично наказав він.— Ми наступаємо і відступать не будемо.

Ярема зрозумів свою помилку й винувато глянув убік до канцелярії. Там якраз говорив товариш Логвин, і голос його був сьогодні якийсь особливо рвучкий. Ярема піймав кілька Логвинових слів і спокійніше став на варті.

Боччина Христя війнула жмутом спідниць, і довбня брязнула по тракторовому крилі.

— Хлопці, на коні! — скомандував Микола Чубук. І тоді ж, як блискавка, ще чотири чоловіка стрибнули на трактори.

Христя одскочила до гурту. Озирнулася і, підтримана цілим патвпом, знову кинулася з довбнею.

— Ось вам корови! — ударила вона вдруге по радіаторі.

Машина крихко одгукнулася, а Остап Суха Груша, що

на ній стояв, захвилювався і запитує глянуч на Чубука. Христя врахувала його нерішучість і, збуджена ухвальним гудом своїх однодумців, крикнула:

— Харитинко, бий того, третього. Твою ж корову усознали. Бий їх! — загрожуючи, підвела довбню. Але цього разу ефект був цілком зворотний. Не встигла довбня упасти й на радіатор, як Остап Суха Груша поворотко перехилився і сіснув її до себе. Христя, згубивши рівновагу, закрилася спідницями, а довбня тепер була в руках у Сухой Груші.

Чоловічий гурт, який стояв увесь час мовчки, розняв уста стисненим реготом. Христя почула, прудко схопилася і обернулася до чоловіків.

— Обручі вам поспадали. Злякалися! Дурних знайшли, щоб вас захищати.

Жінки підтримали Христю й голосно загелготали.

Над гуртом зірвався верескливий зойк одчаю. Жіночий голос високо здіймався над криком юрби і разом із жалем викидав тисячу безсилив прокльонів.

На шістьох тракторах, одбивши перші атаки, чатували Микола Чубук, Ярема, Остап Суха Груша, Матвій Сидоренко та двоє інших незаможників. Вони стояли вище над усією юрбою і, спираючись ногами на пружке тіло тракторів, готові були захищати їх хоч і перед усім світом. Це розумів кожний із них, бо очі їхні, незважаючи на ворожу юрбу, що оточувала їх з усіх боків, дивилися рівно й сміливо.

Жіночий верескливий голос ляскав щохвилини сильніше. Він звивався поміж густого натовпу, прорізався в уші, як ляскіт тонкої сталі, примусив усю юрбу захвилюватися.

— Зарізали! Без ножа зарізали жінчину! — біла рука ми по стегнах Одарка Литка. — Хресько, не вбивайся! Рятуйте її, люди добрі! Рятуйте, бо з розуму скочить! Хресько, не вбивайтеся! Будеш сама трудиться, то наживеш! — упала Одарка біля крикливої. Але та не зважала на заспокоєння, і що дужче просила її Литчина Одарка не побиватися, то Хреська сильніше верещала.

— Збилася жінчина. Дайте дорогу. Нехай вони дивляться, до чого соз призводитьь.

— Дивіться, що ото робиться! — вигукнула Боччина Христя. — Хіба це порядки? Жінчина на землі валяється, а ви, як ті стовпи, поставали! — крикнула вона до чоловіків.

— Та воно й правда,— виступив Омелько Сич.— Женщина і душу скоро вирве, а ми мовчимо. Навіщо ж тоді і власть? — обернувся він до Остапа Сухої Груші.— Зробить щось. Бачите ж, уболіває.

— Авжеж, треба,— підтримало його кілька голосів.

— Позор такий. За свою корову та ще отака й дяка. Ви ж намовляли людей на колектив,— викликав Сич Остапа Сухо Грушу.

— Мовчить,— крикнула низенька жіночка.— Винуватий, то й мовчить,— крутнула вона задом.— А не пішла б у колектив, була б з коровою.

Остап Сухо Груша пізнав її і зразу ж повернувся до Матвія Сидоренка.

— Матвію, та це ж твоя жінка.

— Моя, Остапе.

— Так чого ж ти її, як свідомий середняк, не виховав?

— Хай її могила забере. Стільки сорому з нею натерпівся.

Жіночка ще крутнула товстою спідницею і раптом підскочила до чоловіка.

— Мене могила забере? А ти ж куди? До Вольги Босої?

— Геть, Оришко, бо вдарю!

Омелько Сич підвів голову й авторитетно заявив:

— Бити жінчин не можна, раз ти за Радянську владу!

Жіночий натовп голосно підтримав Сича і увесь опшкарився проти Сидоренка. Хроська, що на хвильку стишилася, завела знову.

Баби, посунувши на Сидоренка, враз розступилися, і тоді всі побачили, що Хроська билася на землі й кричала. Вона рвала на собі одіж, шарпала хустину, патлала волосся, гребла руками сиру землю, билася головою й несамовито кричала.

Микола Чубук глянув на неї, і на його великому давно не голеному обличчі лягло глибоке здивування.

— Підведіть її! — крикнув Чубук.

Але ніхто навіть не зворухнувся з місця. Усі дивилися, що виробляла Хроська, і загадково мовчали. Микола Чубук надбав поглядом Сироденкову Оришку і строго спитав:

— Чого вона дурака валяє?

По натовпу прокотився грім невдоволення.

— Я тебе питаю, Оришко. Чого вона верещить?..

Оришка задирливо хвицнула задом.

— Спитай її. Мабуть, виспіває з веселого колективного життя.

— Корова згоріла, — долетіли незадоволені вигуки з чоловічого гурту.

Микола Чубук ніби тільки на це й чекав. Він махом перестрибнув на трактор до Сидоренка.

— Ви бачите, товариші, як працює куркульська симуляція? — запитав він, звертаючись до гурту. — Як її прізвисьце? — суворіше спитав він.

— Коза...

— Тож і видно, що коза. Микитина жінка? — запитав Микола Чубук.

— Микитина, — підтвердило кілька несміливих голосів. Тепер більшість зрозуміла, до чого вів партизанський ватажок.

— А в Микити Кози була коли корова? — відчуваючи безумовну перемогу, запитав він твердіше.

— Ніколи, — загуло багато голосів.

Микола Чубук обернувся до жіночого натовпу. Хроська, почувши, до чого воно йдеться, нараз змовкла. Вона сиділа тепер, похнюпивши голову, і, видимо, чекала, що буде далі.

Великий гурт заліг під тишею. Тепер навіть чути було, що говорив біля канцелярії Григорій Химочка. Голос його рівно розстилався на все подвір'я.

Чубук мовчав якусь мить, наче намагаючись ушіймати, про що говорив Григорій Химочка, потім він махнув рішуче рукою, підступився до жінок ще ближче.

— Скажіть мені негайно, хто її навчив. Розкрийте куркульську симуляцію.

Жіночий натовп мовчки посунувся назад. Але Микола Чубук не мав наміру закінчити на цьому.

— Товаришко Коза, — вимовив твердо Чубук. — Устань і, якщо ти сознательна неможниця, скажи, хто тебе напутив...

Хроська покійно підвелася й винувато блимнула на Христю. Микола Чубук одразу зрозумів, хто був за керівника, і, не знижуючи тону, спитав:

— Христя Боччина?

Але Хроська хилитнулася й нічого не одповіла.

— Говори, бо однаково я свого доб'юся, — наказав Чубук і підійшов до баб'ячого гурту.

— Христя, — несміливо сказала вона.

— А ще хто? — не відступав Микола Чубук.

— А ще Харитинка та Одарка.

Чубук трохи помовчав і повернувся на трактор. Злізши, він владно махнув рукою, щоб заспокоїти натовп.

— Чули всі? — звернувся Чубук до присутніх.

Натовп несхоче захитав головами й густо відповів репліками.

— А тепер кому немає тут діла — гайда додому!.. А про пожежу ми дізнаємося. Хоч я й без цього знаю, що це робота Онохрія Литки.

— Похоже на те, — несміливо сказав Семен Пола. — Вже ж не з бензини, бо воно, либонь, ще раніше загорілося.

Натовп заворушився й хутко почав розтавати, як дим, коли його схоплює дужий вітер.

Жіночий гурт відокремився і, похиливши голову, посу- пув за ворота.

Тракторові чатові злізли додола, і Ярема зразу ж кинувся до битого трактора. Він припав до нього, мов до живої істоти, уважно обдивився, обмацав пильно руками і весело сказав:

— Нітрошки не подалася. От машинка, — погладив він його чорне тіло.

— Ще буде роботи, — багатозначно сказав Чубук, — а, ти, Яремо, ізучай мою тактику, бо нам здаватися не личить.

XXXIV

У каюті на двох було досить просторо, але Сергій Голубенко почував себе наче в кліщах. Увійшовши, він повернув електричний вимикач, озирнув каюту і важко сів на диван. Голову йому ломив знайомий одчай. Це видно було не тільки з його похмурого вигляду. Сергій Голубенко ніколи не був веселою, життєрадісною людиною, але сьогоднішній настрій не йшов ні в яке порівняння. Принаймні таким його ніколи не бачила Васса. Вона знала його стомленого, мовчазного й заклопотаного, суворого й недосяжного. Але такого Васса його не бачила ще ніколи. Це, натурально, хвилювало її, можливо, навіть дратувало, бо, походивши трохи вздовж великої каюти і, певне, не знайшовши собі місця, Васса накинула на плечі важку шовкову хустку і вийшла геть.

Сергій подивився їй услід, підвівся й повагом заходив із кутка в куток.

На столі в зеленому абажурі рівно горіла лампа. Сергій зупинив на ній погляд, подивився якусь мить і став пильно прислухатися до того, що робилося за вікном. Думки зупинялись на знайомих пасажирах, на блискучій палубі, залітали до розкішної зали-салону першого класу і там затримувалися. Голубенко думав про Вассу. Він намагався зрозуміти, де вона зараз, хвилювався.

«До салону вона не піде»,— подумав Голубенко, і це на хвилю його заспокоїло. Йому було приємно думати так, бо за таким вирішенням ховалася Васса, її ставлення до нього, Вассине бажання співати й грати тільки для нього. І чи це цілком егоїстичне почуття, чи якась інша потреба розчинити двері, почути людей (нехай і чужі вони всі) підвели його до пальта й вивели на палубу.

Над Волгою лягав молодий весняний вечір. Пароплав ішов наниз, пильнуючи річних маяків, гвинт рівно й якимось надто спокійно шумував під кормою воду. На палубі у присмерку вечора густо крокували пасажири, розкидали заразливий сміх, молоді рухи, захоплення.

Сергій постояв якусь хвилину на сходах, що йшли до капітанського містка, зачекав, чи не наблизиться звідкись Васса, і тихо пішов палубою. Настрій йому знову занепадав. Васси, як він сподівався, Сергій не побачив. Вона не очікувала на нього тут, як це було завжди, і, певне, це саме й схвилювало Голубенка.

— Де ж вона? — запитав він сам себе і пішов трохи швидше. Але ноги не слухали його, рухалися дуже повільно і щоразу ковзалися. Це дратувало Сергія, примушувало його напружуватися, пильнувати, щоб не впасти.

Пасажири обганяли його, обходячи, голосно розмовляли, поволі поринаючи в м'якій темряві.

Голубенко обійшов кругом і, не знайшовши Васси, зупинився на передньому краї палуби. Тут було зовсім тихо, ніхто не порушував його самоти, ніхто не звертався із словом чи запитанням, і Сергій радів з цього. Адже він був зараз у такому настрої, що вилікувати його могла або повна самотність, або надзвичайна увага й ніжність. Та це можна припустити в звичайних умовах і зовсім не в такому становищі, яке склалося тепер.

«Куди вона могла піти? Адже ж вона знає, що стан мій і рівновага залежать виключно від неї. Чому вона кинула мене і, не сказавши жодного слова, зникла? Скучно їй зі мною. Досадно їй, що я не можу сміятися й стрибати, як

ці,— глянув він на двійко зв'язаних руками молодят, що зараз поминули його.— Так хіба ж ти не розумієш, що я не можу бути таким, як тисячі? Хіба ж ти не розумієш, Вассо, що я їду лікуватися, що мене скомпрометовано перед усією партійною масою? Хіба, думаєш, легко,— хвилювався Голубенко,— відчутти себе не тільки розбитим уцент, а ще й самому себе побачити?»

Голубенко пригадав Дмитра Холода, останню партконференцію степової округи, і йому стало боляче. Боляче на себе. На свої помилки в роботі. Сергій згадав непримиренне ставлення Дмитра Холода, те, що партійна організація пішла з секретарем окружкому і так безжалісно поставилася до нього, Сергія Голубенка, який, як думав Сергій, будучи головою окрвиконкому, зробив, може, у сто крат більше від Дмитра Холода.

«А ці помилки...— продовжував Голубенко.— Хіба мої помилки можна дорівняти до помилок першого-ліпшого з них? І тільки те, що я обстоював справжню партійну лінію та не корився йому, призвело мене до такого кінця... А може, мені тільки так здається? Може, справедливість на боці більшості. Може, і справді помилявся я?» Сергій пригадав багвянську історію, те, як непримиренно поставився до його директиви Григорій Химочка, останнє засідання партійного комітету і, завагавшись, він повернувся вперед. У лице йому дмухнув свіжий вітерець, тріпнув легкими кучерями, погнав його думки до дійсності. Сергій зробив кілька кроків просто, як стояв, потім повернувся й пішов палубою.

«Може, вона вже в каюті»,— подумав Голубенко і зразу ж пішов значно швидше.

Сергій уявив, що Васса, зачекавши на нього десь на палубі, не діждалася й повернула до каюти. Він дуже хотів, щоб було саме так, щоб Вассу він застав у каюті, щоб вона сама сказала про це, бо Сергій завжди вважав, що Васса ставилася до нього не досить уважно. Може, це й було так, але, можливо, такі думки та настрої породжував його надто нервовий стан.

Дійшовши до вікна своєї каюти, Сергій зупинився і став пильно прислухатися. Але за дерев'яною шторою, збудованою чисто як риб'ячі жабри, було тихо. Електрика рівно освітлювала високу стелю каюти, ледь-ледь пробивалася крізь щілину в шторі, падала на палубу й на Сергієву постать.

Постоявши якийсь час і не дочекавшись на Вассин голос (Сергій так хотів зараз почути його), він стушив ближче і, мов до коханої, припав до дерев'яних жабер. Та хоч як намагався він побачити щось там та переконатися, що Васса «вдома», надії ці Сергій збуджував даремно. Дерев'яні жабри не пропускали в каюту жодного погляду — інакше пасажир, напевне, одмовився б користатися з прекрасних затишних кают першого класу.

Знервований украй, Сергій одняв голову від вікна і владно постукав. Та з каюти ніхто не озвався. Він постукав сильніше, одійшов і знову постукав. Але й цього разу дерев'яна штора не піднялась, а електрика в каюті горіла спокійно й рівно.

Тоді Голубенко зірвався з місця, повернув до дверей і за хвилину ускочив до коридора.

З прекрасної люстрованої зали-салону вирвалися, наче Сергієві назустріч, мінорні акорди Лисенка.

— Вона грає, — аж похолов Голубенко. — Грає, — повторив він і просто пішов коридором.

Сергій хвилювався. Адже ж для нього тепер було ясно, що біля Васси увивається не один пасажир. Адже ж ясно стало, що Васса обдурила його. Він нервувався. Мислі стрибали швидко, як солячні зайчики, і сходилися чорним кутом.

Сергій уперше відчув, що Васса його зрадила, що вона порушила своє слово. Він хотів уже повернути назад, утекти кудись, щоб не бачити її й не чути, та новий акорд м'яких звуків піаніно й жмут сміху, що вилетів йому назустріч із затишного салону, примусили Голубенка одкинути перше бажання й повернути до салону. Та не встиг Сергій переступити й порога, як він уже повернув назад і майже побіг коридором. Васси в салоні не було. Біля піаніно сиділа огрядна дама з кустарно пофарбованою головою. Біля неї увивалися, аж падали з ніг, з п'ять патентованих пароплавних «холостяків» і більше нікого. Усі інші пасажирі були на палубі, і рудава дама з кустарно пофарбованою головою сумлінно заробляла собі на вечерю.

— Що ж це таке? — зупинився Голубенко перед дверима своєї каюти. Почуття далекості та недовір'я до Васси зникли, їх місце заступили щирі хвилювання.

— Де вона могла бути? — нервувався Сергій, бажаючи якнайшвидше знайти її, бути разом із Вассою.

Але двері під його рукою не відчинилися. Вони мовчали, немов забиті наглухо й назавжди.

Натиснувши коліном удруге, Сергій тільки тепер зрозумів, що Васса не мала до них ключа. Тому він хутко кинув коридор і вибіг на палубу. Тепер його хвилювання набрали куди більшої гостроти. Сергія пеймовірно турбувало загадкове зникнення Васси, бо як-не-як у нього було до неї не тільки почуття закоханості, а ще й відповідальності, поняття, не зовсім приємне для закоханих, які сприймають його тільки як гірку неминучу реальність.

«Адже ж Васса пішла з каюти саме через мій огидний настрій. Адже ж не вона, а саме я своїм дурним поведженням міг спричинитися зараз до зовсім поганих наслідків». І, будучи людиною трохи наївною та романтичною, Сергій Голубенко за одну мить намалював найжахливішу картину Вассиною кінця. Він уявив, як кохаючи його безмірно, Васса не могла спокійно дивитися на його тяжкий настрій, як вона перебрала всю вину на себе, вибігла на палубу і, промовивши востаннє: «Любий Сергійку», — кинулася за борт.

— Волга-Волга, мать родная...— долетіло з корми до Сергієвих ушей. — Не видала ты подарка...

Сергій зупинився. Він стояв тепер на кормі й не знав, що йому діяти далі. Оббігавши всю палубу й всі закутки на верхній частині «Разіна», Голубенко ніде не знайшов Васси і зараз цілком припускав той трагічний кінець з нею, що він його тільки-но склав у своїй уяві. Сергій вірив у це, бо знав Вассу за жінку рішучу, за ту жінку, яка ніколи не користалася з полутонів, за жінку, що любила його віддано, не думаючи, що й як буде далі.

Думаючи так, Голубенко проклинав минулий день, свою «мерехлюндію», веселих пасажирів і темні оксамитні далі. Що йому було тепер до прекрасної м'якої ночі? Що йому до того, що безупинний сміх хвилями плескав по палубі? Що йому було, самотньому й хворому, до того, що обабіч пароплава по-весняному цвіли електрикою високі береги? Адже біля нього не було Васси. Він загубив, і, може, назавжди, непокірну і разом м'яку, як лапа викоханої кицьки, жінку. Відчуття страшної провини перед нею, провини перед усім світом з неймовірною силою натиснули на Сергія й поклали його на поруччя палуби. Голова йому обважніла кам'яними думками, а груди затисло в лещата жалю й страшного, безвихідного одчаю. Сергій не чув, що

робилося навколо нього, не бачив яскравої електрики, не відчував свіжих ніжноградлих подихів пустотливого вітру. Усе потьмарилося в його уяві і з'єдналося в один клубок одчайдушного розпачу. Він лежав, міцно спершись грудьми на білі поруччя, і не міг навіть зворухнутися. Голова йому тепер звисала за поруччя, наче готуючись упасти в воду, а ноги підігнулися і ненатурально розійшлися врозтіч. Здавалося, що вони не мали жодного зв'язку з рештою тіла, що були вони чужі.

Лежачи так, Сергій не міг почути легких кроків, що, рівно наблизившись до нього, параз зупинилися. Він не почув, коли Васса сказала до нього його улюблене «Сергійку» і тихо приклала уста до його голови.

— Що тобі? — схвильовано запитала вона і поклала руку йому на голову.

— Це ти? — прокинувся Сергій.— Я тебе дуже чекав, Вассо! — промовив він тихо.

— Зараз буде Казань. Я хочу відпочити, Сергійку. Ходім спатки,— додала Васса і тихо повела його палубою.

«Разін» розлого гукав до пристані, наче вимагав урочистої зустрічі. На палубі почало порожніти, і тільки на отворі, який виходив до трапу, стихшено гув великий метушливий патовп. Пасажири, доїхавши до місця призначення, поспішали закінчити свою путь.

XXXV

Логвин застережливо зачинив вікно. Це категорично розходилося з елементарними вимогами гігієни, але зараз про це ніхто не думав. Дим виповнював кімнату до стелі, обгортав товстими шарами кожну річ, і люди, що сиділи за столом, виглядали з нього мов з-під синьої ширми. Але захід Логвинів гарантував змогу працювати спокійніше, давав певність того, що обговорення й ухвали цього засідання не дійдуть туди, куди їм доходити не слід.

На колгоспному подвір'ї, попри надто ранній час, селянського люду було стільки, що зборище це на перше око можна було взяти за звичайний сільський ярмарок. Вони тиснулися в невеличкі гуртки, переходили до інших, підходили оглянути місце великого пожежища, виводили кудись коні і, навпаки, приводили. Лаючись, заганяли їх до довгих конюшень, уважно оглядали колишню Бандуренкову обору, перетворену тепер на один з найголовніших

штабів перебудування села на соціалістичний лад. Але найгустішою купою вони товпилися біля входу до канцелярії. Настрій у більшості був похмурий і злий. Тому, навіть зібравшись до гурту, вони більше мовчали й не розходилися, на щось пильно очікуючи. Поміж мужиками густо вешталіся жінки. Вони, підбадьорюючи, щебетали, примушували їх розкрити убогі склепи селянської мислі.

Біля самісіньких дверей канцелярії три жінки настирливо домагалися, щоб їх пустили до голови артїлі. Молодий комсомолец старанно їх просив трохи зачекати, посилаючись на те, що в канцелярії якраз відбувається засідання. Але вони й вухом не вели і поводили себе так, ніби віки попередньої історії забитого, відсталого й покірнього до огидливості мужика не торкалися їх жодною мірою.

— Ну, ви ж розумієте, що там засідання,— благав їх комсомолец.

— Що пам те засідання? Ми не хочемо більше артїлі! Нехай віддадуть нам наше, і ми собі підемо.

— Навряд, щоб віддали,— застеріг їх комсомолец.— Тепер початок весняної сівби, і ніхто вам нічого не віддасть.

— Ми й самі дорогу знаємо,— крикнула перша.— Поприймали до артїлі явреїв, так вони й нахазяїчували. Тепер умру, от хрест мене вбий,— перехрестилася перша,— ніколи не піду в артіль. Як же його бути в ній, коли нічого твого немає.

— І разом усе твоє,— перебив комсомолец.

Жінка недобре визвірила на нього очі.

— Дурний ти, дурний тебе й піп хрестив. Як же воно твоє, що не твоє? Моє я можу куди хочу діти, а тут забрали конячку...

— Хто ж у вас її брав?

— Ну, нехай сама привела,— відступила протестантка.— Так забрали,— повторила вона,— корову, а назад уже трудніше.

— Так і є,— підтвердили дві інші.— Їхнє, але не твоє, а я хочу, щоб таки моє було,— сказала висока й пристукнула кулаком об двері.— Пусти нас, сопливий,— несподівано засміялася висока.

— Каланча,— одповів їй комсомолец і, розгніваний у край, зачинив за собою двері.

Жінки зняли крик. Голосно вигукуючи свою вимогу,

вони намагалися втягти до протесту й інших. Але їх мало хто підтримав, над більшістю з присутніх зосереджено лежала мовчанка.

* * *

Логвин перевірив бистрим поглядом присутніх.

— Здається, всі,— сказав він вдоволено.— Значить, ми можемо почати засідання партійної групи разом з комсомольцями...

— Моїх п'ять! Активісти,— заявив поважно Ярема.

Логвин удоволено посміхнувся, ніби привітав Яремине повідомлення, і казав далі:

— Офіційно в нас сьогодні призначено збори партійної групи, але ми з Григорієм Федоровичем вирішили скликати на це засідання й позапартійних колгоспних активістів.

— Справедливо,— щиро вимовив Петро Нездійминого. Його охоче підтримали Вольга Юхимівна, філософ Данило, сількомнезам Остап Суха Груша і всі інші. Зваживши на таку однодушність, Петро Нездійминого упіймав хвилинку перерви в Логвиновій попередній інформації і, ледь-ледь хвилюючись, устав.

— Ми просимо вас, товаришу Логвине, щитать нас комуністами без формальностей! Раз ми взялися за таке діло, як артільне будівництво, так сама ідея за це, а ми, що отут сидимо, і подавно.

Останні слова Петра Нездійминого раптом одяглися в щирі оплески незаможників та молоді, посилилися репліками.

— А то ж обидно. Разом готові голови покласти, а форменно й я, і Остап, і Вольга Юхимівна безпартійні і наче боїмося чого, чи що. А ми не боягузи і дорогу собі твердо взяли. А як ясна наша дорога, то підемо і в партію з ясними очима. Ми вже радилися оцією корпорацією. Чого ж нам дивитися?

— По-бойовому,— зрецензував Микола Чубук.— Раз наступати, так усім фронтом.

Навколо столу знову залунали ще гучніші оплески.

Логвин схвильовано вітав заяву Петра Нездійминого і закінчив так:

— У нас у Багві є кілька найневідкладніших завдань. Перше — знайти хай що буде Онохрія Литку, бо є відо-

мости, що він тут, а раз Литка в Багві, так Литка й підпали робить. Друге — затримати на чім би то не стало масовий вихід із колгоспів, що в більшій мірі виник з причини загибелі шістнадцятьох корів. Третє — повести дружню роботу по зміцненню артилей, для чого насамперед треба взятися до налагодження внутрішнього життя, та провести добру чистку, щоб увесь елемент, який випадково або й навмисне потрапив до артилі, виключити негайно.

— Це мені здорово подобається. А то ж невдобно, товариші! Настоящий лихий кугут, а вступив у артиль, так і він тобі ніби рівний. А це правильно,— підтвердив Логвину пропозицію Чубук.

— Про шефів нічого нема,— сказала Вольга Юхимівна.— А я так думаю, що раз на нас таке нещастя, як оцей підпал, так треба порадитися з шефами.

Товариші охоче підтримали Вольжину пропозицію, а Остап Суха Груша встав і ще додав:

— Просить, щоб до нас приїхав товариш Холод.

Збори однастайно підтримали його пропозицію ухвальними репліками.

Тоді з-за столу підвівся товариш Логвин.

Усі стихли — чекали, що він скаже.

— Цієї ночі я розмовляв з товаришем Холодом,— почав Логвин.— Розповів йому про все, що трапилось. Нічого не потаїв. Ні пожежі, ні того, що селяни гуртами тікають із артилей. Словом, розповів про все.

— Значить, він не приїде? — блиснула радісними очима Юхимівна.

— Ні, він не приїде, товариші. Товариш Холод, вислухавши, таки спитав, приїхати йому до нас чи ні, і я, зваживши на те, що в Холода роботи по зав'язку й без нас, сказав йому, що ми впораємося й самі. Адже впораємося, товариші? — звернувся Логвин до незаможників та молоді.

— А впораємося,— загули згодою присутні.

Тоді ж з містця встав колишній наймит Ярема і сказав щиро, майже по-дитячому:

— От клянусь вам, товариші, що мої хлопці не можуть зреффіти. І ми будемо працювати до повної перемоги,— ледве знайшов він, чим закінчити.— Правда, хлопці?

— Цілком згодні. А то ж для чого ми і в комсомол ішли?

Ярема обернувся до Логвина, усміхнувся до нього щирим блиском радісних вогких очей і сів до столу.

Логвин кивнув Яремі, мов привітання, головою і надав слово Химочці.

Григорій Федорович, який увесь час сидів мовчки, підклавши одну руку під підборіддя, як і завжди, встав з місця.

— Я, безумовно, цілком згодний з тими чотирма пунктами,— заявив Химочка,— що їх тут намітив товариш Логвин, і нарівні з усіма буду боротися за їх виконання. Але справа в тому, товариші, що ми це знаємо твердої дисципліни. Візьміть такий приклад. Я категорично наказував Петрові,— глянув він до Нездійминоги,— з усіх очей пильнувати артільне майно і особливо худобу. А що вийшло? Сарай спалили. Спалив його, звичайно, Литка. Він через когось дізнається про все, що робиться не тільки в артілях, а й на засіданнях правління...

— Я думаю, Семен Пола розкажує йому,— кинув Ярема,— не інакше,— підтвердив він.

— Можливо, товаришу Яремо. Я теж з тобою погоджуюся. Але справа зараз йде не про це. Нам потрібна залізна дисципліна. Треба підняти все село на ноги і ввіймати Онохрія Литку. Треба надзвичайно пильнувати господарства. Конче треба навчити наших колгоспників поратися біля господарства самих, бо ж до цього часу в нас працює переважно молодь, навіть діти. Ну, і останнє, на чому я закінчую,— добре почистити особистий склад артилей. Коли ми попросимо звідти прихованих куркулів та підкуркульників, я певен, що в артілях зовсім зміниться атмосфера, а сидіти отак і чекати, доки цей погріб з порохом вибухне, не годиться. Ми повинні ініціативу затримати в своїх руках, бо зараз один кінець її в нас, а другий у тих, хто ото стоїть під дверима з заявами. Ми й сіпаємося. А це нікуди не годиться. Провід має лишатися за нами за всіх умов.

— А відносно шефів? — запитала Юхимівна.

— Треба послати нашого представника докласти їм про все одверто й просити прислати на допомогу хоч тих товаришів, що були.

— Може, мене? Страх як хочеться побувати на заводі.

— Ні, Яремо, ти в нас тракторист, і зривати тебе з роботи не можна,— заперечив Химочка,— я думаю, що ми знову пошлемо товарища Чубука. Не заперечуєш, Миколо?

— Як же я можу заперечувати, коли я вже тиждень мечтаю про це. Секретно, товариші,— знизив голос Мико-

ла,— у мене є істинні дані, що Федір Литка працює на нашому заводі.

— Та не може бути? — образою вирвалось кілька голосів.— На нашому заводі? — перепитав хтось.

— Факт. Ну, я поїду, і, якщо це факт, я привезу його в Багву. Крім того, є відомості, що Федір Литка стріляв у товариша Логвина.

— Федір? — здивовано пролунали запитання.

— Федір! Твердо заявлено, що він. Тільки мені треба проверочку зробити. Я сьогодні ж упораюся з ділами і їду в місто.

Логвин запитав, чи заперечував хто проти висунутих пропозицій, і, коли присутні відповіли цілковитою згодою, він закрав збори.

* * *

На великому подвір'ї стояли гуртами люди, як і спочатку, і, коли Григорій Химочка відчинив двері, щоб вийти до селян, його зустріли недобрими вигуками.

— Позачинялися! Ухвалюєте там! Голови нам морочите,— кричала на високій ноті невеличка жінка. Менша тикала Химочці заяву просто в обличчя й вимагала негайно повернути їй коня.

— І мені! Требую! — вигукнув Явтух.

Григорій Химочка подивився на нього якимось особливо пильно і, зваживши, що однаково ж Явтуха доведеться виключити, голосно, щоб усі почули, заявив:

— Президія артілі та каенес постановили...

— А цить лишень! — застерегло одразу кілька твердих голосів, перебивши Химочку.

— Виключити Явтуха із членів артілі як підкуркульника...

Явтух од несподіванки аж назад поточився. Вимагаючи повернути йому коняку, він думав, що його будуть просити замилитися, і ця заява Григорія Химочки зовсім спантеличила його.

— Чого ж ви мовчите, Явтуше? — запитав Химочка, ледве стримуючись, щоб не засміятися з великого ефекту заяви.— Що, не хочете вийти з артілі?

Явтух мовчав. Гуртки скрізь заворушилися й скоро стали біля Химочки з Явтухом, як товстий мур.

Химочка чекав, чекали й усі присутні.

Явтух відчув це і, бажаючи швидше розв'язати, несміливо спитав:

— А можна, щоб остаться?

— Раз ви хотіли, а президія й каенес постановили, беріть вашого коня,— спокійно відповів Химочка.— Вузду ж ото принесли з собою. Ви ж прийшли забирати...

Явтух похмуро дивився в землю. Гурт зацікавився ще більше і зовсім припинив.

— Так не можна, щоб остаться?

— Ні, товаришу Явтуше. Ми вас не силували. А раз ви хочете працювати окремо, забирайте свою коняку,— сказав твердо Химочка й пішов до канцелярії.

Явтух зрушив з місця й похило помахав ногами до конюшні.

Натовп з надзвичайною цікавістю стежив, що зробить Явтух. Він зрозумів це, бо ніхто з присутніх не ховався з одвертими репліками, не боявся висловити свою думку просто.

Дійшовши до конюшні, Явтух гнівно вигукнув:

— Я й не хотів zostаватися. Добра тут! Явреїв понабирали, старців. Віддайте мені мого Воронька,— поліз він до конюшні.

А за хвилину Явтух погордо вів коняку через велике залюднене подвір'я й лаєв правління артілі за те, що воно до «чесних людей понабирало явреїв».

Коняка, що звикла бути в гурті, шкапірилася на всі ноги, і Явтухові доводилося її майже пхати. Це одразу розважило селянський натовп, повернуло його на веселий лад.

— Поцілуй її, Явтуше... то піде додому,— крикнув хтось перший.

Явтух озирнувся й хляснув Воронька дубцем. Кінь скрутився під ударом, зацапкував і потяг Явтуха назад.

Натовп зареготав сильніше. Явтух недобре вилаявся і, упіймавши коня за храни, владно повернув його до воріт.

— Не піде,— кинув той самий голос з гурту, бачачи, що кінь не хотів скоритися Явтухові.

Тоді Явтух ще сильніше вдарив Воронька товстим кінцем дубця і міцно скрутив йому морду ремінним поводом.

— Тенер підеш,— вилаявся Явтух і потяг коня за ворота.

Кінь, що спочатку покірливо переступав ногами, виїшовши за ворота, заерепенився, загузав, крутячись на

задніх ногах, і, сильно мотнувши головою, зірвався з вуздечки й побіг назад у подвір'я.

Натовп ударив могутнім вибухом реготу.

Явтух, почувши його, одкинув свій намір наздогнати коня й стояв тепер як облльованийий.

— А кінь у тебе сознательний,— почув Явтух репліку з гурту. Вона боляче вдарила по гострому Явтуховому самолюбстві, але заперечити щось проти цілого натовпу він не зважувався. Явтух поглядав у їхній бік і стояв, як покинув його кінь, безсилий якимось розв'язати своє становище.

— А кінь заяву взяв назад? Явтуше! Тю-тю! Не чуеш?

Явтух обернувся і ще матюкнувся.

Натовп зареготав з більшою силою.

— Попроси в нього рекомендацію, Явтуше. Тю! Попроси, бо тебе товариш Химочка не прийме,— летіли далі глузливі репліки.

Явтух не витримував. Він рвучко зрушив з місця і пішов просто в напрямку до подвір'я з твердою думкою забрати коня. Але, дійшовши першого вушача, Явтух нерішуче зупинився і зразу ж повернувся назад. Він боявся, щоб не повторити наново всієї історії з непокірним конем, і, тікаючи від глузливих реплік, люто лаявся.

Юрба зрозуміла, з яких причин Явтух odmовився взяти коня, і загоготала так, що, здавалося, навколо задвигтіла земля.

XXXVI

Васса увійшла до каюти перша. Її зустріла м'яка напівтемрява заабажуреної електрики і знайомі сильні подихи білих троянд. Квіти стояли на невеличкому столику, просто проти люстра, що займало цілу праву стіну каюти. Одні випростались угору, інші, спадаючи через одутливаті вінця білої вази, падали аж на її боки.

Сергій бачив, що Васса нервувала. Це було видно з того, як вона дуже незвичайним рухом поправила великий букет троянд, з того, що Васса, ненароком уздрівши себе в люстрі, одразу ж одвернулась, і з того, як, поправивши квіти, вона якимось особливо гостро повернула від столика й пішла в куток.

Сергій мовчав. Після хвилинного задоволення, що він його відчув у той момент, як Васса прийшла на палубу, Сергій знову повертав до свого мінору. Де ховалися його

причини, Голубенко не міг зрозуміти, як не міг він зрозуміти й того, чому Васса так нервувала. «Адже ж я не сказав їй нічого образливого. Адже ж, не зважаючи на своє бажання поїхати кудись лікуватись, я скорився на її вимогу і поїхав сюди. Та й хіба тут погано? — думалося Голубенкові.— Хіба не поїхала б у таку подорож першаліпша з найталановитіших жінок, яких я тільки знав? Та й хіба, кінець кінцем, я зобов'язаний перед нею чимсь більшим, ніж нашою обопільною згодою цілком особисто-го, виключно інтимного характеру?»

Міркуючи так, Сергій не помітив, що Васса вже кілька хвилин чекала на нього. Вона сиділа рівно, і з того, що голова її була трохи незвичайно піднята, як бувало завжди, коли Васса збиралася почати розмову, видно було її наміри поговорити цього вечора і розв'язати все одразу.

У каюті лежала глуха тиша. І тільки з-за стіни, з сусідньої каюти, тонко плакала цитра. Звуки її залітали через зашторене «жабрами» вікно, легко гойдалися в повітрі й хутко зникали.

Сергій прислухався до сумної мелодії мінорного інструмента, ловив найрозпачливіші звуки стародавньої цитри, снував якісь думки, дуже невеселі, похмурі. Можливо, він обмірковував свою пройдену путь з таким сумним кінцем, що викинув його з активного річиза державного діяча, а може, він думав зараз виключно про особисте. Людина, що мовчить, може своїм виглядом або розповісти все до краплі, або ж не виявити жодної мислі. І хто знає, доки продовжувалося б поміж Сергієм та Вассою це змагання на мовчання, коли б остання не підвелася з свого місця й не почала розмови перша.

— Я так не можу, Сергійку,— сказала вона.— Твоє мовчання хвилює мене й ображає. Я навіть не знаю, що саме переважає зараз у мені — образа від тебе, на яку я аж ніяк не заслуговую, чи хвилювання від твого настрою. Ти поїхав відпочивати. Після всіх історій, що тобі їх довелося пережити останнього часу, ти знервувався вкрай. Ти майже хвора людина. Я це прекрасно розумію, Сергійку. Але це не дає тобі права так ставитися до мене. Я не вимагаю від тебе жодних гарантій і обов'язків щодо мене. Кинуте мною жартома слово про те, що я хочу бути з тобою разом і що після цієї історії тебе заберуть до Харкова, де ми будемо жити разом, лишається просто пустотливою фразою. Ти це знаєш, і, якщо хвилює тебе саме це, ти повинен

одверто мені сказати. Ти не маєш права мовчати. Ти мушиш говорити зі мною одверто, бо я не належу до тих жінок, що задовольняються з самого тільки спільного ліжка. Я звикла мислити й діяти. Історія пожартувала над моїми ідеалами, але люди роблять історію. Я можу пасивно погоджуватися чи ні з тим, що діється тепер, але в питаннях, які стосуються до тебе й мене, я мушу і можу тільки діяти.

Васса глянула на Сергія і зразу ж підвелася. Вона помітила, що жодний порух Сергієвої мислі не було скеровано на те, щоб зрозуміти її. Сергій сидів і зовсім нічого не чув з того, що говорила Васса.

— Але чого ж ти мовчиш? — нервово зупинилась вона перед Голубенком. І всією поставою, кожним м'язом і кожним атомом своєї істоти вимагала від нього уваги.

— Я слухаю, — промовив в'яло Сергій.

— Ти нічого не чуєш, — відповіла Васса й нахилилася до нього. Сергій підвів голову, відчув майже непомітно пом'якшення в її настрої й щиро признався їй:

— Я справді нічого не чув. Я втратив змогу мислити й слухати. Мене треба лікувати, — заявив він зламано.

Васса легко взяла його за шию, сіла біля нього. Розмова переходила на інший тон, і це вони одразу ж відчули обоє.

— Тобі треба скінчити з цим образом розп'ятого, що ти його носиш ось уже кілька місяців.

— Я вважаю себе за правого, — перебив Сергій.

— Я про це й кажу, — заявила Васса. — Саме те, що ти вважаєш себе за правого, і зневолює тебе, Сергійку.

— Не зневолює, люба Вассо. Я такий же непохитний і сильний, як і був. Але людина сильна лише тоді, коли вона спирається на певний колектив. Мене одрізали від нього, і я пішов за водою.

— Де ж тут сила і твердість? — м'яко спитала Васса. — Я розумію, що без підтримки ти, як і всі інші, утрачаєш силу, але, любий Сергійку, треба зрозуміти, що тільки та людина сильна, яка, раз ставши на один шлях, не звертає з нього. Це важка річ, іноді неймовірно важка, неможлива, та ніщо і ніде не дається легко. Ти, певно, знаєш, що Бласко Ібаньес за своє життя сидів тридцять разів у в'язниці.

— Я не розумію цієї аналогії.

— Ти не можеш її не розуміти.

— Значить, ти припускаєш, що мій клас може посадити мене до в'язниці?

— Якби ти взяв позицію, яка б категорично розійшлася з настановленнями твоєї партії, тоді б довелося боротися з нею, а це легко може призвести саме до того, до чого призвело тридцять разів Ібаньеса.

— Я брав таку позицію,— вимовив нерішуче Сергій.

— Ти говориш про Багву.

— Точніше, не про Багву, а про Онохрія Литку. Ти, звичайно, пам'ятаєш її.

— Пам'ятаю,— піднесено сказала Васса.— Але не розумію, чому ти вважаєш, що твої втручання в Литчину справу є зрада твоїх принципів.

— Тому, що саме я, Сергій Голубенко, будучи головою окривконкому, затримав справу про виселення Онохрія Литки і тим допоміг йому виконати плани.

— Ти маєш на увазі пожежу?

— Ні, я думаю зараз про Григорія Химочку.

Васса подивно підвела брови.

— Литка вчинив вбивство.

— Це не доведено,— запротестувала Васса.— Мені страшенно не подобається те, що ти всі нещастя й провини цілого світу покладаєш на себе! З цим треба скінчити. Треба навчитися дивитися на світ очима сучасної людини. Вона егоїстична...

— Ні,— перебив Сергій.

— Вона егоїстична. Має добрий нюх, щоб орієнтуватися краще від наших метеорологічних станцій, м'яка, як дощова вода, і покірна, як трое телят.

— Ти висловлюєшся, Вассо, помилково. Людина нашого суспільства є найідеальніша людина, яку коли знав цілий світ. Це визнають навіть наші найзапекліші вороги, представники капіталістичного світу. Людина-громадянин, людина-комуніст, яку породжено нашою незрівнянно героїчною революцією, стоїть над усіх людей попередньої історії людства. Ніде в цілому світі протягом віків історія не відзначала такої виключної принципіальності, відданості й стійкості, якими володіє насамперед наш робітничий клас, наша партія, найкраща частина бідняцького селянства.

— А Григорій Химочка? — запитала недовірливо Васса.

— Григорій Химочка — прекрасний партієць.

— Ти це говориш, Сергійку? — щиро здивувалася вона.

— Я говорю,— заявив твердіше Сергій.— Я не можу говорити й думати інакше про нього, Григорій Химочка

належить саме до того типу наших людей, які, не зважаючи ні на які авторитети, захищають партійну істину, для яких партійне є не тільки програмний обов'язок, а частина їхньої істоти. Для них поза партією не існує ніщо.

— Тож це сліпі фанатики. Це сектантство, Сергію, а не партійність.

— Наша партія ніколи не була сектою, а той фанатизм партійних мільйонів робітників і мільйонів найкращої, найпослуховішої частини нашого селянства на наших очах перетворюють цілий світ. Григорій Химочка знає, що на його обов'язку лежить не тільки завдання перебудови свого села. Химочка прекрасно знає, що, перетворюючи Багву, він працює над тим, щоб знищити весь старий світ з його віковичною несправедливістю. Химочка віддано боровся не тільки на Перекопі, добиваючи рештки старого російського світу. Він бореться тепер за ствердження нового й прекрасного, а коли настане час, Григорій Химочка стане першим у бойові лави нашої армії, щоб, захищаючись від ворогів, пробити дорогу на Берлін.

Васса підвелася, сіпнула з вази троянду і, обернувшись до Сергія, спитала:

— А хіба не Химочка наклепав на тебе? Хіба не він, цей ідеальний тип людини, як ти кажеш, найбільше галасував про твої зв'язки з чужим елементом?

— Він це стверджував.

— Ідеальний тип людини? — нервово зсунула Васса бістрі брови. — Ідеальний тип людини обвинувачував тебе у зв'язках із Степаном Миколайовичем.

— Він мав рацію, — сказав сумно Сергій.

— Тоді тобі зовсім немає з чого перувати. Ти ж цілком визнаєш свою провину, — закінчила Васса з ледве помітною іронією.

— Пізно, — сказав тихо Сергій. — Та й навіть не це. Те, що на мене зумів уплинути цей Степан Миколайович, говорить про мою нестійкість. Це зараз стало цілком очевидно. Я злегковажив на тій заяві Онохрія Литки. Повірів нашому ворогові, і саме за це мене так безжалісно покарано. Григорій Химочка був тільки найпослідовнішим, бо не боявся викрити всю історію. Точніше — він зумів на підставі кількох фактів зрозуміти безпомилково, куди вела моя практика.

Васса рівно ходила по каюті од вікна до дверей, зупинялася на мить біля вікна, ніби прислухаючись до ледве чут-

ного шипіння води під гвинтом, повертала назад і йшла до дверей.

Сергій висловив ще кілька засуджуючих думок і теж змовк.

Пароплав, чути було, починав засинать: на палубі зникли кроки пасажирів, і за стіною змовкла сумна цитра. Ніч обняла широку Волгу, зачепила на крутому лівому березі один кінець м'якого рухливого полотнища, перекинула його на правобережні степи й сховала все під чорний намет.

Васса ще довго ходила вздовж каюти, кидала похапирі погляди на зігнуту постать Сергія, що сидів на дивані, і, певно, обмірковувала, як бути далі. Почата розмова не наблизила її до порозуміння із Сергієм, ба навіть відкинула далі, бо зійшла зовсім на іншу тему. Тепер треба було або починати її наново, або ж відкинути все й перейти до голої правди їхніх стосунків. Васса ходила не зупиняючись і обмірковувала, що їй робити. Вона пригадала всю історію із Степаном Миколайовичем: те, як зустрілася з ним у земвідділі і як він прийняв її повідомлення у справі Онохрія Літки. Васса, безумовно, не думала про нього так, як говорив Сергій, і зовсім не шкодувала, що Літці завдяки її участі дали змогу хоч частково виконати свій план.

«Справа зовсім не в тому, що Онохрій Літка мстився на Химочці. Він робив це не з своєї волі,— думала вона.— Але коли б Онохрій Літка діяв і не в стані афекту, то що важить цей його вчинок проти того, що зроблено з цією людиною?» Зупинившись на цій думці, Васса підійшла до Голубенка, взяла його за руку, сіла зовсім близько і, піжн-но обнявши його, спитала:

— Ти вже не гніваєшся на мене, Сергійку?

Він простяг руку до її талії, обгорнув Вассу якимось особливо ніжно.

— Я тебе люблю,— сказав Сергій. Вона радо віддала в його долоню праву руку, одкинула всі попередні думки і цілком натурально кінчила:

— Давай лягати,— сказала Васса.— Я скучила за тобою,— додала вона інтимно і підвелася до постелі.

Ще звечора в Багві, як густий туман, ліг неспокій. По селу шугали найнеймовірніші чутки, збуджували і так схвильованих артільників і гнали їх до громадських стаєнь. На куркульських подвір'ях, де було зосереджено артільне майно, у присмерку вечора валували великі натовпи. Більшість чоловіків приходили з обротьками, а жінки носили в руках налигачі й лантухи.

По Багві гуляла чутка про неминучу війну з французами, говорилося про Польщу, Румунію й «агличанку». Хтось навіть визначив термін, що війна почеться наприкінці квітня, і ця деталь, хитро кинута куркульнею, створила у паївних селянських головах велику міру ймовірності й переляку. Бо разом із цим розповідалося до найточніших деталей про кари, на які мали чекати від «агличанки» всі, хто залишиться в артільях.

Нестійке селянство кинулось рятувати свою «репутацію» і плавом попливло до артільних управлінь, де тепер було зосереджено майже все політичне й громадське життя села. Але тут ніхто з них не говорив про справжні мотиви виходу з колективу.

Підігріті чуткою про війну, «виламці» не могли одверто заявити про причини своїх вимог і, домагаючись виходу, вони посилалися на силу дрібних недоладностей, що, натурально, поставали на перших кроках громадського господарювання.

Керівники артільного руху заспокоювали їх, скликали летючі збори, доводили, як уміли, про потребу гуртом виправляти помилки, та маса стояла на своєму.

— Попробували, як у артіль, тепер будемо знову самі,— заявляли в один голос члени другої артіль, що містилася в найглухішому кутку села.

Голова артіль, маленький і рухливий Степан Мельник, бігав від гурту до гурту, хвилюючись, доводив їм про безглуздя розходитись тоді, коли вже все підготовано, щоб разом вийти на поле, закликав не йти на куркульські брехні, але вони були непохитні.

— Жилаєм самі,— різко заявив Левко Тритуз.— А раз жилаєм, то не мороч нам, Степане, голови. Хіба ти найрозумніший тут, що ми всі маємо тебе слухати? Є люди, що добре знають, як було і як воно буде зараз,— одверто натякнув Тритуз, і знервована юрба підхопила його твер-

дження з такою силою, що Степан Мельник одразу мав перешикувати план і взяти іншу позицію. Прості розмови та докази треба було негайно одкинути. Але здаватися Мельник не мав наміру. Він добре запам'ятав Хямоцчин наказ тримати кожную артильну ланку, бо від неї залежить міць і інших артилей, і вирішив, якщо не стримати зараз, то принаймні відтягти. Це було тим більше потрібно, бо на артильному подвір'ї зараз зібралося далеко більше не членів артилі, і саме вони, на Степанову думку, створили отакій настрій. Тому Степан Мельник не хотів давати якоїсь певної відповіді на вимоги віддати худобу та реманент із засівматеріалом і гарячково шукав виходу.

Ухваливши одну думку — відтягти до другого ранку, — він стрибнув на високий ганок цегляного куркульського будинку і твердо заявив:

— Товариші! Правління артилі ухвалило перепести...

— Не признаємо правління, — скрикнув до нього Левко Тритуз. — Яке правління!

— А вас ми не приймали, то й слухати не будемо.

— Я людей рятувати прийшов!

Натовп галасливо підтримав Левка Тритуза. Степан Мельник зачекав, доки втишиться гомін незадоволення.

— Скликати завтра загальні збори, — закінчив він думку.

— Не треба! Не прийдемо! — галасувала юрба і червою заворушилась навколо ганку.

— А людей ми зможемо самі рятувати, без допомоги куркулів та підкуркульників, — кинув Степан Тритузові.

— Я — підкуркульник? Я — підкуркульник? — вигукував сміливо Левко Тритуз, сікаючись до Мельника.

— Куркуль, — сказав рішуче Степан.

Натовп загув з більшою силою і, хилитнувшись, зразу змовк.

З вулиці долетіли переможні вигуки жіночої юрби. Вигуки ці посилювалися щомить, а за хвилину чорний жіночий натовп, як великий клубок, перескочив ворота і з криком та вигуками вкотився на артильне подвір'я.

Степан Мельник неспокійно дивився в темряву ночі і, вичікуючи, стояв на ганку. Інші члени правління другої артилі щільно стали навколо нього, немов збиралися захищати.

Жіночий гурт сміливо розколов чоловічий натовп і підкотився аж до ганку. Із сірого клубка вислизнула висока постать Боччиної Христі, а за мить вона стояла на другому

крилі високого ганку. Вигляд у неї був якийсь особливо збуджений, а кожний найменший рух сміливий. Він показував, ніби Христа стояла тепер не перед кількома сотнями чоловіків та жінок, а просто поралася біля печі.

Вона махнула рішуче рукою, озирнулася навколо, певне, намагаючись орієнтуватися, і, підтримана збудженими репліками своїх товаришок, майже весело вигукнула:

— На наше вийшло!

— Що ви хочете? — запитав її Степан Мельник.

— Ми з тобою не балакаємо.

Мельник почув з її тону щось дуже недобре і, легко стрибнувши, став поруч з Христею.

— Я вам слова не даю! Гетьте звідци!

— А то що? — ошкарілася Христа.

— Геть зразу мені! — крикнув Степан. Але не встиг він закінчити й речення, як дужа рука якоїсь великої жінки сіпнула його за полу і повалила на землю.

— Ось тобі де комуна буде! — вигукнула вона й притиснула його двома колінами.

Мельник пручнувся, звільнив одну руку, хотів підвестися. Та за мить до першої, що сиділа на Мельникові, підскочило ще кілька і, живо розіклавши його на землі, придавили так, що він не міг ворухнутися.

— Пустіть, — простогнав Степан Мельник.

— Ага, пручайтеся, — втішно вимовила Христа й нахилилася, щоб подавитися вниз. — Ану, дівчата, переверніть його! Нехай дивиться на небо! — викликаюче наказала Христа.

Натовп ухвально загав, а члени правління враз покинули свої місця і зникли між сірими постатями.

— Пустіть! — пручнувся Мельник. — Пустіть! Ми вас позаганяємо! Ніколи не повернетесь! Пустіть, товариші!

Передні ряди натовпу побачили, що Галаганова Марія сіла Мельникові просто на обличчя, і сміх, як весняний грім, ударив на все подвір'я.

— Дай йому комуни, Маріє! — підбадьорюючи, гукнула Христа. — Покажи йому, нехай понюхає!

Марія схопилася, наче її вкололи шилом, загорнула аж на пояс рясні пілки темної спідниці й з розгону гицнула Степанові на обличчя.

Мельник завив од ненависті, а натовп удруге гримнув заливним реготом і заточив у ньому Мельникові протести.

На ганку побідно вигукувала Боччина Христя.

— Так уже й першої немає?

— Немає. Розібрали чисто все. Ми їм покажемо, де комуна. А ви тут просите, благаєте. Ану, мужики, за коні! — скомандувала Христя.

Натовп нерішуче сколихнувся.

— Швидше, бо сюди приїде Химочка. Достеменно знаю. Чого ж ви стоїте? — натиснула Христя і, загрожуючи, вип'яла до мужиків сухе довго тіло.

— Правильно! Куй залізо! — гукнув з натовпу Левко Тритуз. Христя вигукнула непристойне слово, що з його може лишитися на папері тільки хвіст, і першою скочила з ганку.

— Одбивай конюшні! — скомандувала вона. — Забирай усе! Чого ж ви стоїте, як ті стовпи? — підвела Христя голову над юрбою і зразу ж заховала її.

На подвір'я на Литчиному жеребцеві галопом ускочив Ярема. За ним загупали кінські копита рясніше, і в воротах з'явилося ще троє вершників.

Христя миттю прискочила до Марії, рішуче сіпнула її за руку.

— Пусти! Химочка з Логвином приїхали, — шепнула вона й потягла Марію в тінь натовпу.

Степан ледве звівся на ноги і, важко поточуючись, гидливо спльовував.

У ворота безперестанку входили нові постаті, і за кілька хвилин велике колгоспне подвір'я аж кишіло чоловіками та жінками.

Логвиц з Химочкою стали оддалік гурту і по короткій раді зійшли з коней.

Натовп, що спочатку захвилювався, посунувши до коней, стихився і міцно злігся біля ганку.

З-за рогу куркульської хати непомітно виринув Семен Пола. Він пройшов поміж гуртами, обійшов натовп кругом і десь хутко зник. Це помітив Ярема. Знаючи про можливі зв'язки Семена Пола з Опохрієм Литкою, Ярема не міг не зважити на Пола тут з'явлення, як і на те, що Семен Пола прийшов сюди, побувавши на розбазарюванні першої артілі.

— Семен Пола щось готує, — повідомив Ярема Химочку. — Він оце приходив і кудись зник. — Але Химочка, що саме розмовляв із Степаном Мельником, не звернув на Яремину заяву помітної уваги.

Закінчивши коротку нараду, Григорій Химочка та Логвин віддали Останові Сухій Групі коні й пішли до ганку.

— Ходім і ти, Яремо,— сказав до нього Логвин.— Може, доведеться виступати, щоб не шукати потім,— стиснув він Ярему за лікоть.

Ярема демонстративно помацав кобуру і, відчувши в ній твердий писок пагана, рівно пішов за Логвином.

З темного дворища горнулося незадоволене гудіння натовпу. Голоси знімалися все вище, били одвертою вимогою розпустити артиль, підхоплювалися першими лавами й закінчувалися у верескливому жіночому галасі.

Григорій Химочка знав, що зараз треба було діяти рішуче, але разом з тим і обережно. Хуліганство, яке мало не призвело Степана Мельника до смерті, кінче треба було зразу ж покарати, але це могло викликати протести юрби. Та не сказати Марії одразу — визначало виявити переляк перед ними, бо інакше цього зараз ніхто зрозуміти не міг. Товариші вирішили вжити перших заходів. Це, в усякому разі, мало зразу ж визначити, хто візьме гору на цьому зборищі, і наблизити або до кінця, або ж до перемоги.

Товариші разом зійшли на ганок і безборонно окупували обоє крил. На першому стали Григорій Федорович та Степан Мельник, на другому — Логвин з Яремою.

Натовп насторожено змовк. Хто стояв позаду чи вештався на подвір'ї, підтягався до перших, пересувався до гурту. Віддалік Остап Суха Груша тримав у двох руках четверо коней.

На подвір'ї залягло вичікуюче погрозливе мовчання.

Григорій Химочка напружив зір, щоб упіймати хоч одне обличчя, але він нікого не впізнав. Темрява ховала всіх навіть од Химоччиного пильного ока. Це значно ускладняло можливість вплинути, і Григорій Федорович вирішив ще спробувати відтягти.

— Може, розійдемося, товариші? — запитав він.

Натовп не випустив жодного голосу. Химоччине запитання ударило об мовчазні голови, принесло до нього першу тривогу.

— Завтра було б краще. А воно вже й те завтра педалеко,— казав рівним голосом Григорій Федорович.

Натовп мовчав, і тільки позаду часто бубоніло кілька голосів. Химочка помовчав трохи, а коли ті голоси стихли, він сказав:

— Уночі ж тільки, як кажуть, злодії роблять своє діло, а нам, чесним робітникам, буде час і завтра...

— Завтра треба вже сіяти,— вирвався з хвоста незадоволений голос.

— Я знаю. Ми й не тримаємо тих, кому треба завтра сіяти, бо друга артіль має виїхати післязавтра.

— Немає вже артілі,— сказав той самий голос.

— Ага, це ви, дядьку Левко. Вам, звичайно, треба до дому.

— Я не розумію вашого «звичайно». Кажіть по-нашому,— сміливіше пролунав Тритузів голос.

Юрба порушила мовчання і вочевидь підтримала Левка Тритуза.

Григорій Федорович зрозумів, що про просте порозуміння в даному разі далі мова не могла йти і перейшов до твердих заходів. Адже ж цей спосіб лишився єдиний, бо виходило ясно, що всі інші буде заперечено. Думки його цілком підтверджувалися тією категоричністю поводження, до якої переходив тепер майже весь натовп. Він збивався під ганок, шумував на тисячі незадоволених голосів і вимагав негайно кінчати справу.

Григорій Федорович вибирав зручніший момент, щоб оголосити ухвалу про хуліганство Галаганової Марії, й не міг не зауважити, що тільки невеличкий хвіст юрби тримався більш-менш спокійно та ще трохи збоку, а біля Остапа Сухої Груші стояв зовсім здеморалізований гурток пезаможників. Це не обіцяло нічого доброго, але Химочка не хотів погодитися на їхні вимоги.

Так минуло, може, кілька хвилин. Григорій Федорович, як міг, відтягав з оголошенням постанови і нетерпляче позиравав до воріт. Але надія на прихід молоді та неможників з третьої артілі, що мали прибути сюди, щоб підтримати другу артіль, зникала. Вони не могли прийти на цей куток раніше, як за півгодини, а натовп вигукував усе нетерплячіше та рішучіше.

Чекати далі не можна було, бо зараз з натовпу вилізла навіть Боччина Христя, а за нею Галаганова Марія. Заховавшись, коли на подвір'я заїхали вершники, і, підтримані юрбою, вони підняли голови й загаласували поперед усіх. Кожна хвилина тепер могла закінчитися найбільшою несподіванкою.

Пам'ятаючи закон бойової тактики, Григорій Химочка

влучив найкращий момент, як йому здавалося, і вирішив узяти ініціативу до своїх рук.

— Товариші неможники, наймити й середняки,— почав він,— зараз моє слово до вас.

Натовп неспокійно загув і віддав обуреними голосами нетерпіння.

— У нашій Багві діють зараз ворожі сили...

— А то правда,— багатозначно, не заховаючи глузування, сказав Левко Тритуз.— Добре, що признаєшся. Пізно тільки,— намагався він перебити Химоччине слово.

— Я заявляю, що всіх, хто спробує вжити будь-яких насильств, буде нами безжалісно покарано.

— Це нас? За наше добро та ще нас і карати,— пролунало кілька голосів.

— За наше жито та нас і бити! — зірвалося з крила.

Натовп підхопив їх, кинув на чотири боки і повернув до Химочки зливу протестів.

Але Химочка ніби не помічав того і стояв непорушний і зовні спокійний.

— Я заявляю це твердо,— говорив він рівно.— Товариші середняки! Сільський виконавчий комітет Рад закликає вас до спокою. Ми закликаємо вас стати пліч-о-пліч із неможниками, одкинути всі куркульські брехні...

— Годі вже нам про куркулів! Чули! Чули! — загукали з усіх кутків.

Химочка зачекав знову, упіймав кілька голосів, що сперечалися з куркулями та підкуркульниками, і, підбадьорений, казав далі:

— По Багві пустили чутку, що в квітні місяці почнеться війна...

Натовп стих, мов поринув у воду. Химочка попав якраз у масть і поспішив, щоб хтось інший не перейняв цієї уваги на себе.

— Але це безсоромна контрреволюційна брехня, що її поширює розкуркулена глитаїня та її підбрехачі.

— Не буде? — засміявся Левко Тритуз, виказуючи в цей спосіб повне недовір'я.

— Не буде,— категорично ствердив Григорій Федорович.

Тоді наперед виступила Боччина Христя. Скеровуючи своє запитання до Химочки, вона майже крикнула:

— А хто ж ви є такий, що отак здорово брешете?

Григорій Химочка вражено одступився. Сміливість та нахабність Христі перейшли всі межі. А те, що її знову

підтримали не тільки баби, показувало всю непереконливість Химоччиної заяви.

Натовп щільніше збивався до купи, густо викидав репліки невдоволення та недовіри й закінчував їх категоричною вимогою «роздять коні».

— Кінчай уже!

— Однаково не обдуриш!

— Не хочемо! Настраждалися!

— Не дуріть голову!

— Роздавайте! Самі заберемо!

— Бій їх! — крикнула несамовито Христя, покриваючи всіх і наближаючись. А ще за мить вона підскочила до Логвина й ухопила його за ногу.

— Геть з крильця, криворукий! — крикнула вона і сіпнула погу до себе. Та не встигла вона й розігнутися, як наймит Ярема простяг свою руку і, мов одуку, одкинув Христю набік.

— Не піднімай рук на представника. Він з города,— заявив погордо Ярема так, ніби вона та й усі не знали, що Логвин був за представника з города.

Христя одскочила і, погано вилаявшись, плюнула Яремі межі очі.

Григорій Федорович говорив знову.

— Товариші! Ви бачите, що робить цей розгнузданий елемент. Раніше він облизував царському стражникові передки, боячись, щоб той погано не глянув на неї, а тепер проти влади робітників та селян чинить просто повстання. Вони добре знають, що наша влада не карас.

— Годі вже! Завів! — зірвалися голоси.

— Але ми не можемо безкарно прощати усього. Сільський виконавчий комітет постановив...

Натовпом пройшла хвиля занепокоєння.

— Марію Галаганову та Христю Боччину послати туди, де вже сидить Одарка Литка... Товаришу Остапе! — гукнув Химочка голосніше.— Заарештуйте цих хуліганок.

Але не встиг Остап Суха Груша й з місця рушити, як на нього хлинула частина юрби, змішала його з собою, одібрала коні і з гиканням та свистом потягла за ворота.

— Товариші неможлики! Тримайтесь! — гукнув Григорій Федорович.— Куркулі пішли в наступ! Тримайтесь!

Ярема, що стояв поруч із Логвином, захвилювався і, ніби звертаючись до натовпу, крикнув:

— Зараз прийде підмога з нашої третьої артилі!

У відповідь йому голосно брязнула шибка.

Логвин обернувся, хотів говорити, та за першим ударом у вікно гамір зчинився такий, що сказані ним кілька слів не досягли далі Яреминої спини, а на ганок з усіх боків густо загуло каміння.

— Бий їх!

— Бий! Бий! — вибухало з патовцу, що насувався на ганок і вигортав із своєї пащі мільйони найпаскудніших образ.

Товариші закликали до порядку, гукали до неможливіків, кидали застереження, але юрба, темна, тисячоголова й тисячорука, підкочувалася до них, хапала за ноги, тягла за руки, смикала спереду, з боків і ззаду й вимагала самосуду.

Товариші, оточені з усіх боків, виривалися з їхніх рук і стійко трималися на крилах ганку.

— Нізащо не одходить! — наказав Логвин, обороняючись та заховуючи поранену руку. — Дивись, Яремо, не хвилюйся! Не гарячися! — застерігав він товариша.

Ярема перехилявся з боку на бік, оборонявся, як і інші, намагався утриматися. Але такий стап тривав не більше як хвилину. Бо, переконавшись вочевидь, що голими руками нічого не вдієш, куркульня вжила інших заходів. І перший відчув їх на собі Ярема.

Почувши, що Левко Тритуз осатаніло вигукнув: «Дай дорогу!», Ярема обернувся й побачив його просто проти себе.

— Уставай, наймитюго! — гукнув він і, замахнувшись товстою дрючиною, пустив її Яремі на голову.

— Б'ють! — крикнув Ярема і упав на Логвина. У цей же час дрючки запрацювали й на другому крилі. Логвин узяв Ярему під пахви і, помітивши в нього на лобі пляму крові, миттю потяг його в сінці.

Кілька постатей скочило водночас з двох боків на ганок і загорнули товаришів у сінці.

— Бий! Бий! Бий! — озвіріло гукали й сопли куркулі.

Відчувши небезпеку, Логвин кинув Ярему. Він умить охопив оком присутніх, узяв двері і, натиснувши плечем, носунув ними куркулів назад.

— Химочко! Допоможи! Зачиняй двері! Швидше! — наліг він усім тілом і зачинив.

Натовп лишився за дверима й осатаніло гув. У сніях було зовсім темно, а в кутку болісно стогнав Ярема.

— Підперти двері! Ти чуєш? Вони домагаються перебити всіх,— хвилювався Григорій Федорович.

Степан Мельник миттю знайшов драбину й живо примоснував її так, щоб одним кінцем вона впиралася у двері, а другим — у стіну.

З-за дверей, що вели до кімнати, почувся брязкіт битого скла й тріск рам.

— Вони лізуть у хату,— захвилювався Мельник.— Треба оборонятися! Стрілять! Інакше нас переб'ють.

— Стрілять не можна! — категорично наказав Логвин.— Спробуємо їх не пустити. Яремо! Яремо! Ти можеш устати? — черкнув він сірника.

Ярема простогнав, перекинувся і важко звівся. Лице йому було геть заюшене, смертельно бліде.

— Можеш триматися на ногах?

— Можу, товаришу Логвине. Іду,— зорієнтувався Ярема й пішов до хати.

Вікна плакали залишками скла, тріщали рами, і на долівку часто гупало важке каміння.

— До вікон! — скомандував Григорій Федорович.— Нікого не впускать!

Товариші стали в простінках між чотирьох вікон і щільно повлипали до стін.

— Я буду стрілять,— витяг Ярема нагана.

— Сказано: не стрілять!

Ярема почув Логвинів голос і неохоче опустив руку.

— Ми переможемо й без цього.

— Я розумію, товаришу Логвине. Тільки ж — сволочі вони! Для них працюєш, а вони тебе вбивають. Мені, конешно, жисть копійка, ну так по-дурному умирать не хочу,— філософував Ярема під акомпанемент битого скла та тріскотняви сосни, час од часу визираючи з-за простінку.

Логвин помітив це, розгнівався і категорично наказав Яремі стерегтися.

— Та наче Литка там,— визирнув Ярема.— Йй-бо, Онохрій Литка! — вигукнув наймит на всю хату.— Ось перед моїм вікном,— захвилювався він.

— Здорові були, комісари! — гукнув з вікна глузливий голос.

— Литка! Товаришу Логвин, я його шпокну!

— А як попадеш когось?

— Я вцілю!

— А ми ось вам соломки,— прогарчав Литка й сховався.

— Треба стрілять! Григорію Федоровичу, як ви? — запитав тихенько Мельник.

Під вікном блиснув сніп вогню, і зразу ж за цим у хату влетіло водночас чотири кулі околоту.

— Нас хочуть підпалити,— тривожно вимовив Степан і забігав по хаті, намагаючись викинути кулі в сінці. В вікна полетіло каміння.

— Підпалить хату! — скомапдував Литка.

Завіконня оскаженіло загуло сотнею голосів, кипулось кудись, а потім під вікнами, наче потоки води, зашелестіла солома.

— Треба тікаки! Товарищу Логвине, тікай! — підскочив до нього Химочка.— Біля мого вікна немає нікого.

— Я тікати не буду. Треба з ними почати розмову.

— Здаваться? — запитав Химочка.

— Виграти час.— Біля Химоччиного вікна щось голосно шаркнуло й гупнуло за вікно.

— Держи! Лови його! Лови! — загукали надворі й цотуцотіли на город.

— Степан утік,— сказав Ярема.

— Тягни його! Тягни! А що — втік? Утік? — вигукувало кілька голосів, змішуючись з хряскими ударами.

Степана вбивали не більше, як за півсотні кроків од вікон, це чули всі товариші, але ніхто не сказав жодного слова.

Крик, що оточував вікна, на хвилину стихився.

— Нам треба виграти час. У районі, напевне, вже знають про наші події, потім ось-ось мають прийти з третьої артілі.

— Але нас, Логвине, зараз підпалять.

— Це факт,— підтвердив Ярема.

Під вікном знову залунали кроки й вигуки задоволення.

— А тепер до цих,— прохарчав Литчин голос.

— Може б, ви вийшли, господа,— блимнув він біля вікна.— Товарищу Яремо, як там вам? Краще ніж на Литчиному коникові?

— Уб'ю, гад! — смикнув Ярема руку з наганом. Але Литка враз заховався і, закликаючи, вигукнув:

— У них оружжіє, господа!

— Пали! Пали! — загукали.

Литка ще блимнув повз вікно й голосно заявив про свою згоду підпалити.

— Треба діяти! — твердо заявив Логвин і кинувся до вікна. Григорій Химочка потяг його назад, запротестував, вимагав, щоб Логвин не підходив до вікна.

— Зараз не час! Вони не стрілятимуть! — кинув Логвин і став просто перед діркою розбитого вікна.

Його одразу помітили там і стихли.

— Здається? — запитало водночас кілька голосів.

— Ми хочемо з вами поговорити, — заявив Логвин, намагаючись триматися якнайспокійніше.

— Давай поговоримо, — кинув Литка, обережно висовуючи голову. — А стрілять не будете?

— Ні, — сказав категорично Логвин.

— Ну, то й ми не будемо, — кинув Литка і вмить висунув короткий писок обрізана.

Логвин хилитнувся набік, а за ним блиснув вогонь, і разом з вибухом упав і комунар.

У кімнаті й за вікнами на момент стала страшна тиша.

— Я своє зробив, — сказав голосно Литка. — А тепер і с тем до свіданія, — закінчив він спокійно.

Логвин застогнав, здригнувся і стих.

* * *

Коли, опам'ятавшись, Ярема та Химочка підійшли до нього, Логвин уже не дихав.

У кімнаті запанувала неймовірна тиша, тихо було й за вікнами.

Ярема з Химочкою сиділи біля Логвинового трупа — один зліва, другий справа. Вони мовчали, не могли промовити жодного слова.

Безконечний біль, як темна ніч, натиснув на них з неймовірною силою і одібрав здатність говорити й мислити.

Вони сиділи так дуже довго й не ворушилися, немов їх було приставлено вартувати тишу. І, певне, товариші просиділи б так і до ранку, коли б крізь вибиту раму не проліз Нездійминого і не перервав їхньої німої жалоби.

— Уставайте, — промовив він важко і по черзі підвів їх на ноги. — Ми запізналися, — зітхнув Нездійминого, нахилиючись до холодного Логвинового лоба. — Але й у нас

усе пропало. Прощай, дорогий товаришу,— сказав тихо Петро Нездійминого і тричі поцілував його високе чоло.

Ярема стояв, похилившись на побите підвіконня, і плакав, а Григорій Федорович розчиняв двері.

На подвір'ї мовчки стояло кілька юнаків та чоловіків з третьої артілі. Над головами нерівно горіло шість смолоскипів, а два великі прапори легко здригували передрапковим вітром.

Нездійминого вийшов до товаришів і, тихо одібравши шістьох з них, повів із собою до хати.

Колгоспники знали вже, що трапилося цієї ночі, і в сумі очікували наказу. Хтось часто й важко зітхав, а посередині невеличкої рівної шеренги голосно схилювала Вольга Юхимівна.

Від гурту відокремилися два смолоскипи і, гойдаючи чубатим вогнем, попливли до ганку. Назустріч із дверей четверо дужих юнаків винесли забитого Логвина. Смолоскипи гойднулися вогненними чубами і покірно схилюлися над тілом комунара.

Логвина винесли на середину двору і мовчки поклали на рівну повозку.

Ярема похнюпо підійшов до прапороносця, узяв у нього прапора і обережно накрив Логвина. Потім він заліз на повозку і голосом, що в йому було безмежжя болю, сказав:

— Клянусь од усієї молоді, від усіх наймитів і незаможного селянства, що ворога ми знищимо, а тим, сліпим, заради кого поліг наш геройський товариш, добудемо кращої долі! Не один ще поляже наш товариш дорогий, але нас багато. Ми наступаємо, і назад ні кроку!

Струнка шеренга порушила важке мовчання, і, немов бойовий наказ, пролунав від неї однотайний могутній голос: «Клянемося».

— На руки,— сказав тихо Химочка.

До повозки рівно підійшло з п'ять чоловіка. Легко ринувши в станкові, повозка піднялася вгору.

— Кроком руш! — скомандував Петро Нездійминого, і кілька десятків ніг жалібно загули слідом за повозкою. Обабіч рівного чотирикутника, що на ньому лежав мертвий Логвин, трохи похилившись, палали чубами шість смолоскипів і поволі посувались вперед, ведучи за собою мовчазну шеренгу колгоспників.

Ярема та Григорій Химочка ледве ступали, посуваючись за домовиною. Вони обидва були без кашкетів і йшли мовчки, наче змовившись не промовити жодного слова, щоб не порушити безконечної глибини жалібної тиші.

XXXVIII

Сергій прокинувся раніш ніж звичайно. У каюті стояла ще пригашена ніч, з вікна дихала ранішня волога та знизу долітав гамір великого людського натовпу.

Васса спала, закинувши одну руку за голову. Сон її був міцний і спокійний. Так сплять люди або стомлені до краю надмірною працею, або ті, хто однаково спокійно ставиться до того, чи буде на їхньому шляху розкидано казкові мости, чи бездонні прірви.

Сергій дивився на неї якусь мить, хотів розбудити, щоб вийти разом на палубу, бо пароплав причалював до якоїсь великої пристані, але передумав, обережно підвівся і, одягшись, пішов на палубу сам.

Нагорі ще все спало. Тільки в кінці палуби стояв, крутячи цигарку, сонячно-бронзовий матрос та на капітанському містку помічник капітана.

Пароплав не брав тут вангажу. Волгарі стояли на березі купою й дивилися на сіру масу людей, що кошлатим різнобарвним струменем вливалися в черево пароплава. Контролер настирливо вимагав показувати квитки, але ніхто з пасажирів не міг виконати цього наказу. Кожний із них, підхоплений силою натиску кількохсот чоловік, надзвичайно швидко прискав повз контроль і розтавав у темних перегородках дерев'яного черева «Разіна». Контролер метушився, частіше вигукував щосили протести, заступав дорогу. Але все було даремно. Слабка загата з кількох тіл пароплавних матросів кожного разу скандально падала. Гору брали великі клунки, торби, гострі лікті, міцні рамена надволзьких мешканців. Кошики, сундуки, аристократичні чеподани, червоні хустки, різнокольорові кашкети, татарські шапки, солом'яні брили і рідкі гості — фетрові капелюшки.

Сергій стояв якраз проти трапа і весь час стежив за рухом цілого натовпу. Йому було добре знайоме все це, але за кілька років Сергій трохи забув його. Він спочатку навіть не зрозумів, з яких причин так поспішали пасажири, але, пригадавши велику корму «Разіна», це «найаристократичніше» місце пасажирів з квитками без певного кла-

су, Голубенко одкинув своє бажання погудити проїздців і пішов у напрямку до корми.

З палуби другого поверху було прекрасно видно всю корму, але, підійшовши сюди, Голубенко не впізнав її. Удень він бачив тут якусь сотню людей, які досить спокійно робили хто що хотів. Чоловіки гуляли в карти, молодь бавилася примітивними музичними інструментами, франти пильнували легкої любові, сільські дівчата прилюдно і з насолодою ськалися, виспівуючи дуже нескладних пісень, а пароплавна праля сушила на вірьовках матроську білизну. У правому заглибі корми точильник гострив ножі, а трохи збоку від нього сиділа група комсомолят. Вони не встривали до своїх сусідів з будь-якими розмовами, і всі, немов змовившись, протягом цілого дня читали книжки. Тепер уже було зовсім не те. Свіжа публіка лилася на корму безперервно. Вона владно підводила тих, хто ще не встиг устати, гриміла на тисячі голосів гнівом ображених, стугоніла дерев'яними скринями, шарпала кошиками, штовхала передніх. Топтала тих, хто займав, на їхню думку, хоч один сантиметр «зайвої» площі, як дощ, падала на кожну точку незайвотої підлоги, тисла в усі боки спинами, одштовхувала ліктями, однихала клунками неповоротких, біла огидною лайкою, рішуче заперечувала ту лайку, вигортала слабших із щасливого місця й ворушилася, ніби кипіла у якомусь величезному казані.

Голубенко постояв трохи, повернувся і зміряв очима безконечну порожню палубу другого та першого класу. Витерта старанно матроськими щітками, вона одсвічувала раннє сонце й ніби горіла вся.

Над неосяжними просторами Волги під сонцем блискали гострими крилами мартини. Вони пильно нишпорили очима, вистежували необачну рибу, а коли хапали й пароплавний послід. Правим боком хрипкий буксир тяг лаву жовтуватих плотів. Посередині плота гурт плотарів готував на триножнику гарячий сніданок, а серединою Волги, назустріч плотам, другий буксир вів три величезні баржі, наліті нафтою та гасом. Баржі пірнали аж до самих вінець, і хвилі, погані від «Разіна», перескакували через борти, котилися по їх одутлуватій поверхні й доходили аж до середини. Недалеко біля пристані ритмічно вигортала пісок «черпалка».

Сергій Голубенко стежив, як розкочувалися хвилі, й думав про «корму». Мандруючи вже кілька днів по Волзі, він

не зупиняв своїх думок на цьому питанні, байдуже споглядав «корму», і тільки тепер побачив її по-справжньому, зрозумів усю безглуздість пароплавного блиску. Його не хвилювала матеріальна нерівність пасажирів. Сергій думав про тих архітектів, що перенесли до збудованого вже радянського пароплава кричущу соціальну несправедливість віків минулого. Думки, як хвилі, безперервно зринали в його голові, розкочувалися на цілі століття й вертали до одного: соціальна революція повинна розв'язати всі ці суперечності, кинуті нашому молодому суспільству старим світом віковичної нерівності, панування й упідлеглення. Розмірковуючи так, Сергій логічно дійшов останніх подій на селі, які викинули його з лав озброєних, переконаних солдатів соціалістичної перебудови світу і, дійшовши, хотів зараз остаточно розв'язати, принаймні для себе, це питання. Та не встиг він навіть відповісти на одно з цих запитань, як за спиною почулося фанатичне шепотіння. У каюті, що до неї Сергій стояв зараз спиною, пильно молилася знайсема йому пасажирка. Молитва її була дуже довга й віддана. Вона благала безглузлого бога повернути їй втрачене, урятувати її душу, бо тіло її революція забрала ще в жовтні. Що молилася колишня поміщиця, цього Сергій був цілком певен. Сидячи в себе в каюті, він випадково почув, як розмовляла ця «раба божа» з рудою дамою, чув, що вона цілком заслужено піднесено оспівувала слобожанський повноводий Донець, розповідала про свою дачу на ньому і, закінчивши оповідати та помовчавши, додала:

— Дванадцять років не була там.— І в тоні її голосу, у рухах і лякливих маленьких очах Сергій упіймав безконечний одчай. Це було так, бо, побачивши у вікні Сергія, «раба божа» тоді одразу ніяково змовкла, зашаркала старомодними сукнями і втекла з-під вікна. Місце це для приємних спогадів було дуже несприятливе.

Голубенко стояв недовго: огидливе белькотання старої облізлої собаки кинуло його з такою силою, що за хвилину він був уже аж на передньому краї палуби.

Пароплав ішов назустріч сонцеві. Сергій пильнував буйно-зелених берегів, поглядав у безкраю ясніючу смугу підсонячної води й ніяк не міг забути про зруйновану поміщицю. Разом з нею Голубенко пригадав той вечір, коли Онохрій Литка не зовсім несподівано вскочив до Вассиної кімнати і в розпуці упав перед ним на коліна.

— Розпинають невинного чоловіка,— прошипів він і су-

нув бородату голову Голубенкові під коліна. Сергій тоді розгубився, не знав, що йому робити. Він не міг тоді опам'ятатися, аж доки Литка та Степан Миколайович не вийшли од Васси.

— Не дивуйся, Сергійку,— сказала вона.— Онохрія Онохрійовича я знаю давно. Я вчилася разом з його сином Василем і якось ціле літо жила в нього. Він не був куркуль. Онохрій Онохрійович умів культурно господарювати, і це давало йому змогу жити краще, ніж інші. Допоможи йому! Він не хоче нічого. Онохрій Онохрійович просить тільки, щоб йому дали змогу жити.

Сергій нерішуче мовчав.

— Я прошу тебе, Сергійку. Онохрієві Онохрійовичу можна вірити цілком. Він ніколи не зламає свого слова,— просила Васса.

Сергій пригадав свої посилення на те, що він мало знав Онохрія Литку, і Вассину настирливість.

— Ти не хочеш допомогти? Ти не віриш мені,— заявила ображено Васса.

— Добре. Я з'ясую,— промовив дуже неохоче Голубенко.

— Але ти зробиш, Сергійку? Я тебе благаю. Повір мені, що Онохрій Онохрійович ніколи не зламає свого слова.

Сергій пригадав зараз усе до найдрібніших деталей, і йому стало неприємно. Тепер для нього було цілком ясно, що він поставився тоді до Литчиного плачу, як справжній-сінський обиватель.

— Але коли б тільки це,— промовив уголос Голубенко і міцно вчепився руками в поруччя палуби.— Коли б уся історія скінчилася лише на тому, усе було б добре,— подумав він про все минуле. Далі Голубенко пригадав, як його зустріла того вечора дружина, і йому стало боляче. Варвара Олексіївна не питала про його почуття до неї. Не клялася своїм коханням до нього. Вона зайшла обережно до кімнати й нерішуче зупинилася біля дверей.

Сергій мовчав, очікував, що вона скаже, не наважувався запитати її. Він хотів, що Варя одразу сказала, що мала, і геть вийшла з кімнати.

Варвара Олексіївна зрозуміла це. Упіймавши хвилинку, коли їй здалося, Сергій не так суворо морщив лоба, вона схилилася до одвірка і тихо сказала:

— Я чула, Сергію, погані розмови. Я знаю, що ти

розумна людина. Знаю тебе як твердого партійця, але те, що ходять про тебе, мене хвилює.

— Чи не можна без цих передмов? — буркнув різко Сергій.

Варвара Олексіївна спокійно прийняла це роздратування. Не піднімаючи тону, вона казала далі:

— Ти не гнівайся, Сергію. У місті одверто розмовляють про те, що ти став на захист куркулів.

— На базарі чула? — єхидно птрикнув її Сергій.

— Ти повинен знати, Сергію, що в такому місті ніщо не лишається таємницею. Мене не цікавить, хто і де говорив про це. Мене хвилює, що так говорять про тебе. Я хотіла тільки сказати тобі,— закінчила Варвара Олексіївна і зразу ж вийшла.

І чи спогади про Варині турбування, чи вчорашні розмови з Вассою кинули Сергія до далеких степів, сповнили його терпкою гіркотою до всього, що його оточувало тепер. Сергій стояв, дивився вперед і нічого не бачив. Прекрасні лісисті береги волзьких Жигулів пропливали, мов у тумані, велична широчінь ріки зійшлася в його очах до вузької жовтої смужки, пароплав почорнів, і глухо й тривожно шумів могутній гвинт його.

На палубу прожогом вискочило двоє дітей. Радісно-повні лиця їхні сміялися до сонця, а ноги густо дріботіли на палубі. Діти взялися за руки й побігли уздовж палуби, до корми.

Сергій журно дивився, як швидко блимали на сонці їхні білі товстенькі ніжки, і думав про далеке місто в українському степу.

Пароплав брав праворуч од берега, зліва тяглися безкраї поля жовтуватих плотів, наповнені нафтою баржі та рівно вистукувала «черпалка», вигортаючи конвейсером великі ковші золотого піску.

XXXIX

Жалобний похід поволі рухався вулицею. Четверо дужих молодиків, не хапаючись, пересовували ноги й несли Логвинову домовину, пильнуючи, щоб вона навіть не хитнулася. Смолоскопи блимали й низько падали під тиском світанкового вітру.

На вулицях було зовсім темно. Хмари, що товстою корою

облягли небо ще звечора, падали аж до землі й зрідка кидали зовсім осінніми краплями.

На селі валували собаки. Поміж їхнього валування іноді десь вибухали постріли, гуркотіли глухо гарби, ревла рога-тизна, і зовсім близько десь іржали коні.

Петро Нездійминого підійшов до Химочки й сумно сказав:

— Це розбирають третю артіль. Значить, Данило з Гнидою не змогли утримати.

— Усі виходять? — спитав майже пошепки Григорій Федорович, ховаючи голову від рвучкого вітру.

Вітер усе збільшувався і нараз пороснув густим дощем.

Ярема захвилювався, поглянув на небо й наказав спустити Логвина на землю.

Товариші мовчки поставили повозку і важко посхилялися до неї грудьми. Ярема дбайливо розіслав на Логвинів прапор і, ховаючи комунара від дощу, прикрив обличчя. Але це його, видимо, не вдовольнило. На Логвинів, окрім коротенької чорної фуфайки та сіреньких зношених штанів, не було нічого, а дощ густішав, збільшувався. Ярема хутко та дбайливо обшукав повозку і, як не знайшов, що було потрібно, він зняв із себе тоненький у дірках піджачок і прикрив ним Логвинів ноги.

Товариші без слів зрозуміли, що Ярема скінчив, знову піднесли повозку вгору і тихо рушили.

— Обережно,— сказав Ярема, пильнуючи не потривожити Логвина.

На селі помітно зростала передранкова тривога. Постріли тепер лунали частіше, голосніше перекочувалося з двору до двору собаче валування, яскравіше злітали людські голосні вигуки, посилювалися й зближувалися.

Химочка мовчки йшов за домовиною й важив тяжкі думки. Почуття втрати Логвина та Степана, розуміння того, що кількамісячна робота знесена куркульнею за одну ніч, пішла як дим за вітром, гнітила його чорним розпачем. Вони зігнули його аж до землі, покрили свіжі лиця чорною машкарою, розчавили все його тіло. Химочка не відчував, що він ступав своїми ногами, не чув важкої жалобної тиші й нічого не бачив. Зір його втрапив здатність сприймати сточення, а уші фіксувати звук. Тому, скільки не говорив до нього Петро Нездійминого, Химочка не відповідав йому на жодне запитання і йшов наче якийсь привид.

Сумна процесія з десятка чоловіків та кількох дівчат

дійшла до приміщення сільради і важко зупинилася. На зустріч до неї з дверей похалпиво вибігла людина й брутально порушила мовчання. Вона вигукнула кілька незрозумілих слів і залилася голосним сміхом.

На вигін з темряви вплив натовп чоловіків. Він рухався просто з головної вулиці і, наблизившись, зупинився й загадково змовк.

Людина, що вибігла з дверей сільради, скочила на підвищення і голосно закричала:

— Яremo, тримай коні! Не бийте! Не бийте мене! Колективізація! Хліб! Куркулі пішли! Жито, пшениця! Жито! Одніміть мене! Одніміть мене! Колективізація! Б'ють! Не піду. Не покину артілі. Товариш Логвин наказав триматися. Яremo, тримай коні! Не бийте по голові! Не бийте!

— Це Остап Суха Груша,— вимовив злякано Петро Нездійминого.— Остапе, іди сюди,— сказав він.

Остап Суха Груша замахав крилами розшматованих рукавів, війнуv ними, наче якась дивовижна нічна птиця, і голосно, нестримно зареготав.

Нездійминого підійшов до нього і тихо взяв за руку. Остап Суха Груша вирвав від нього руку.

— Не бийте мене! Не бийте! — оступився Остап.— У мене семеро дітей. Усі малі. Усім по два роки. А з артілі я не вийду! Не вийду! Пустіть! Не бийте по голові!

Нездійминого побачив, що зарадити чимсь Остапові Сухій Груші він не міг, повернувся до Химочки.

— Остап збожеволів,— сказав сумно Нездійминого.

— Жито! Жито, пшениця! Артіль! Артіль! — голосно закричав Остап Суха Груша.

На вигоні пролунав громехкий регіт.

Петро Нездійминого оглянувся й ще раз повторив сказане Химочці.

— До лікарні його. Негайно,— наказав Григорій Федорич і теж пішов до Нездійминого.

Остап Суха Груша побачив їхнє наближення, замахав застережливо крилами і, ухилившись від Химочки, побіг просто на вигін.

— Я паївся! Ось бачите, скільки землі! Левко Тритуз набивав у горло! — вигукував Остап Суха Груша.

Чорний натовп удруге ритнув огидним закотистим реготом.

— В артіль! Незаможники, в артіль! Куркулі тікають.

Ми наступаємо! Товариш Химочка наказав міцно тримати кожну артильну ланку. Зрадники і провокатори, геть з наших лав! Це говорить Остап Суха Груша, голова багвянського сількомнезаму.

— Яремо, приведи його сюди,— тихо сказав Григорій Федорович.

Ярема похило рушив від домовини і, трохи пройшовши, зупинився.

Збоку від сільради з'явилася постать. Вона швидко наближалася, видно, помітила Ярему і раптом стала.

— Це я,— сказав Ярема. Постать пустилася бігти і за мить зблизилася з Яремою.— Що з третьою, Іване Силувичу? — хвилюючись, питав він.

— Половину розтягли вже. Ти чуєш, який там гамір? А ці,— показав Гнида на темний патовец,— вирішили забити тебе й Химочку.

— Остап збожеволів. Ти бачив? — швидко говорив Гнида.

Ярема відмовився від наміру забрати Остапа Суху Грушу й хутко пішов назад.

Іван Гнида підтюпцем поспішав за наймитом, докладніше оповідаючи йому про третю артиль.

— Несіть Логвина на стіл! — сказав Ярема.

Хлопці зняли з воза мертве тіло і обережно понесли його до приміщення.

З вигону блиснув вогонь. У сільраді дзвінко брязнули вікна. За першим пострілом зірвалися ще. Кулі задзвінкали разом по всіх кімнатах. З вигону стріляло водночас кілька чоловік.

Товарині спокійно поклали Логвинове тіло уздовж великого столу і, рятуючись від куль, поприлипали між простінками. А коли кулі почали долітати рясніше, молодь перелякано забігала по кімнатах і, рятуючись, швидко повіткала.

— На вигоні Литка,— сказав пошепки Ярема.— Я це знаю напевне, бо чую вибухи з його обріза.

Гнида обережно зліз із підвіконня і, низько прихилившись, перебіг до Григорія Химочки.

— Нас тільки п'ятеро та шостий Логвин.

Ярема обернувся на Гнидин голос і раптом витяг револьвер.

— Вони біжать сюди,— захвилювався наймит,

Іван Силувич виглянув із-за одвірка.

— Це Остап Суха Груша,— заспокоїв він товаришів.— Литка та його компанія сюди не прийдуть. Вони знають, що у нас є зброя. Я чув їхню розмову,— казав швидко Гнида.

Григорій Федорович обтяг міцніше гімнастюрку. Нахилившись до Вольги Юхимівни, що зігнуто сиділа в куточку й плакала, Химочка запропонував їй пробратися на село.

— Принесіть мою рушницю!

— Харитина віддала її Литці,— кинув Іван Гнида.— Я бачив його з вашою гвинтівкою.

Григорій Федорович важко здригнувся і нервово здавив себе за шию.

— У комірчині є друга,— сказав він.

— Я йду, Григорію Федоровичу,— простогнала Вольга Юхимівна, підводячись.

Але Іван Гнида затримав її.

— Харитина не дасть вам, а вони побоятся підходити. Уже починає світати. Гвинтівку принесу я,— заявив Іван Силович і миттю вискочив у вікно.

У приміщенні на час залягла глибока тиша. Вона до вінець виповнила кімнату, залила її, як водою, зімкнула всім уста тривожним чеканням, напружила увагу кожного обложеного до кожного навіть найменшого шереху, що здійсмався за приміщенням.

З вигону, чути було, долітали уривки коротких слів, сміх і погана лайка. Трос, приготувавши револьвери, напружено очікували нового нападу, а Вольга Боса перелякано тремтіла в кутку.

У другій кімнаті нервово і якомось особливо голосно задерчав телефон і нагадав товаришам про можливість порятунку.

Григорій Химочка кинувся туди, припав до трубки. Петро Нездійминога та Ярема стали ближче до вікон.

— Місто? Ага. Товариш Лимаренко? Все знаєте? Логвин лежить на столі. Вам передали з району? І від нас? Ага, Іван Гнида,— долітав нервовий голос Химочки.— Я боюся. У нас дуже погано. Краще б сюди Холод не їхав. Уже виїхав? І не можна затримати? Не можна? З ним і товариш Дименко? Затримайте. До ранку бодай. Швидко будуть? — чути було, хвилювався Григорій Федорович.— Товаришу Лимаренко! Слухайте! Затримайте! Передайте наказ до району. В інших селах теж погано?

Викрили куркульську змову? Нашого району? Діденко в Зарному? Але все ж, може, затримаєте? Холод не послухас? Я боюся за нього. Кидаю. На все. Сільраду знову обстрілюють,— кинув Химочка останнє слово, почепив трубку й поспішив до товаришів. Але постріли з вигону припинилися.

Григорій Федорович виглянув у вікно. Чорний натовп заворушився, поволі посунувся назад і розтав у сірій рідині мжичкового світання.

До кімнати ввійшов Остап Суха Груша, озирнувся і, тихо пересуваючи ноги, пішов просто до столу.

— Товаришу Логвине,— сказав він ледве чутно. За цим Остап зліг на стіл, припав до Логвинового тіла і важко захлапав.

У кімнаті чатувала важка тиша, і Грушине голосне ридання немов ще збільшувало її.

* * *

Іван Гнида оббігав вигін з правого боку. Він помітив, що темний гурт заворушився, загойдався в темряві. Придивившись, Гнида зауважив, що глитайня поспішала розійтися. Дбаючи, щоб не потрапити до їхніх рук, Іван Силович кинув вулицю і хутко пішов городами. Але, пройшовши, може, гін із двоє, Гнида мав зупинитися. Позаду він почув чийсь важкі кроки. Прислухавшись, Іван Силович ясно розібрав, що бігло двоє. Кроки їхні, чути було, швидко наближались.

Гнида звернув із стежки. Одбігши трохи вбік, він заховався за товсту вербу. Кроки виразніше загупали в тому напрямку, звідки зараз ішов Іван Силович, а ще за хвилину він побачив дві великі постаті. Вони швидко йшли стежкою, і їхня розмова ясно долітала до Гнидиних ушей.

— Спочивати ще рано,— почув Іван Силович хрипкий Литчин голос.

Другий щось пробубонів тихіше, але з фігури Іван Силович упізнав у ньому Левка Тритуза. Гнида також бачив, що обидва вони були озброєні. Левко Тритуз розмахував обрізом, а з-під Литчиної пахви звисала гвинтівка.

Іван Гнида захвилювався, витяг револьвер, щільніше прилип до дерева, легко обійнявши його лівою рукою.

— То що ж, уже й тікати? — запитував невдоволено Литка.

— Раз у Заярному програли, а на Багну іде Холод, треба тікати,— відповів Тритуз.— Холод сам не поїде. Кажу, не поїде.

— А я думаю не так. Нам з вами, Левку, не жити. А раз так — треба укоськати й Холода.

Почувши про це, Гнида аж присів. Двоє наблизилися до нього не більше, як за двадцять кроків. Гнида тепер бачив їх обох зовсім добре. Вони часто озиралися, наче прислухаючись до чогось, а з дальшої Литчиної репліки Іван Силович зрозумів, що Литка лаяв Тритуза за те, що той не виконав його наказу й не перерізав телефонного дроту.

— Вони б однаково приїхали,— виправдувався Левко Тритуз.— А на Холода я не піду. Він сам не приїде. Буде війсьکو. Мені треба додому,— зупинився він, трохи поминувши вербу.

— Сюди городами краще, а ви, Онохрію, і не думайте. Раз Семен Митрофанович самі злітали в Заярне й привезли таку погану звістку, нам треба тікати.

Онохрій Литка заперечив його пропозицію й категорично заявив, що живим він із Багви не піде.

— Як знаєте, а я додому,— буркнув Левко Тритуз.

Литка стояв якийсь час мовчки, потім витяг із-під пахви гвинтівку й запропонував її Тритузові.

— Мені дайте мою вірну пушку, а вам оце. З нею мені трохи невдобно.

— Мені теж. Заховайте її під вербу,— почув Іван Силович і сливе не впав.

— Ви ж додому,— заперечив Литка,— а я ще піду пошукаю. Може, Химочка трапиться.

— Навряд, щоб він зараз прийшов додому. А цього одробла я не хочу, Онохрію, брати. Невковирне воно,— одхилив Тритуз Литчину пропозицію.— Я заховую її під вербу. Там є велика діра, а треба буде ще,— візьмемо.

Іван Силович присів аж до землі й, розгубившись, не знав, що йому діяти.

— Сьогодні наше кінчається, а зброї кидати не можна,— почув він заперечення від Литки.

Тим часом надворі почало вже розвиднятися, і глитайня мала поспішати. Дощик, що густо сів крізь сіре небесне сито, поволі вщухав, а хмари тоншали, яснішали.

— Так ти береш? — гнівно й хвилюючись, запитав Литка.— Заховасш добре, та й нехай лежить.

Тритуз мовчки взяв рушницю, а Литці віддав обріз.

— Це пушка заслужона,— голосно сказав Литка і буркнув Тритузові на прощання:

— Передай Ступі, що, в случаї чого, я прибіжу сьогодні до нього,— кинув Онохрій Литка і підтюпцем побіг левадами.

Левко Тритуз пристояв трохи, пильно озирнувся і, розмахнувшись, кинув рушницю просто під паркан. За цим він повернувся круто поза вербою і шез у берестках.

Іван Силович зачекав, доки Левко Тритуз одійшов за ті берестки, вискочив із-за верби й ухопив гвинтівку. Він простягся наздоганяти Левка Тритуза, але раптом одкинув цю думку і рвучко повернувся слідом за Литкою. Іван Силович твердо вирішив упіймати його, привести до сільради.

Налігши безжально на ноги, Гнида незабаром побачив Онохрія Литку, як і те, що він ішов просто на своє колишнє подвір'я. Боячись, що Литка побачить його, Гнида пристав трохи і, відпустивши Литку, пішов за ним назирці.

Онохрій Литка щохвилини прибавляв ходи, але Іван Силович не мав наміру відстати. Так вони швидко поминули останню леваду і зійшли на Литчин город.

Дійшовши сюди, Онохрій Литка зупинився, а Гнида, як грудка землі, припав до ґрунту. Під руками йому сковзнула липка степова земля. Вона неприємним холодом просочилася йому в коліна, але Іван Силович на те не зважив. Полювання за Литкою тепер захопило його цілком.

З-за села долетів хрипкий звук автомобільної сирени.

Литка пристояв трохи і, ніби кинутий тим загрозливим покликом машини, побіг просто на Химоччине подвір'я. Це Гнида бачив зовсім добре, бо хмари ще порідшали, а на сході, що лежав тепер праворуч від нього, захмарно запаурило сонце.

Зачекавши, доки Литка сховався за рогом Химоччиної повітчини, Іван Гнида скочив на ноги і за кілька стрибків став під Химоччиною хатою.

Переконавшись, що Онохрія Литки на подвір'ї не було, Гнида обережно визирнув із-за рогу і зауважив, що двері до хати стояли навстіж.

Іван Силович ривком проскочив повз стіну і зупинився в сінях, перед дверима.

З хати долітав хрипкий Литчин голос.

Гнида прислухався і зразу ж зрозумів, що Харитини Химочки не було, а Литка розмовляв із хлопчиком.

— Де батько, Васильку? — почув Іван Силевич запитання.

— Хто зна. Пішов ще позавчора та й досі не прихотив, — відповідав просто дзвінкий хлопчачий голос.

— А куди ж він пішов?

— Артіль організовувати. Казав, куркулів треба передупити, — добродушно й не поспіпаючи говорив Васильок.

— Ага! — прохрипів Литка. — А ти ж що оце робиш, Васильку?

— Трактора, дідусю! Дивіться, який хвацький!

— А навіщо? — грізнішав Литчин голос.

— Комуна з Мишкою Лелечиним організували. Комуна краще, як артіль. Тільки люди в нас несвідомі.

— А мене приймете? — недобре захарчав Онохрій Литка.

— Вас, дідуню? — хлопчик, видимо, запнувся. — Порадімося з товариством, — сказав він по короткій паузі.

— А чого ж то так? — сильніше знявся Литчин голос.

Гнида, почувши його важкі кроки, хотів вже одчинити двері, але чомусь стримав себе.

— Тому що тато мені казав, що ви скажений куркуль. Наш ворог, — вільно дзвенів Василів голос.

— І ти такий! — гримнув Литка. За цим раптом одчайсно скрикнув хлопчик.

— Не бийте мене! Я малий! Я малий! — переляком задріботів його голос.

Іван Силевич рвучко відчинив двері. Але рятувати вже було пізно. Він побачив останній Литчин удар.

Литка розігнув спину, випростався й рвонувся до одчинених дверей. Але, зустрівши цівку гвинтівки, він злякано став.

За Литкою на підлозі Іван Гнида побачив Химоччиного сина. Він лежав, заломивши одну руку, і не ворухився.

— А, це ви, Іване Силевичу? — прошипів Литка йому у відповідь і клацнув замком, намагаючись закласти в обріз набій.

Та Іван Силевич його випередив. Гукнувши ще раз: «Кинути зброю!», Іван Силевич навів дуло рушниці просто Литці в праве рамено і рвучко спустив курок.

У хаті пролунав глухий вибух, Литка заточився, перенявився і впустив обріз.

— Лягай, бо заб'ю, собако! — крикнув Гнида й ускочив до хати.

Литка побілів і, скрививши обличчя, ліг на долівку.

Іван Сирович ударив його прикладом і живо побіг до Василя.

— Водички,— простогнав Васильок. Потім він підвів голову й, помітивши недалеко біля себе Онохрія Литку, почав злякано шарпатись від нього вбік.

Пильнуючи Литку, Гнида взяв Василька на руки і одніс на піл.

До хати якраз ускочила Харитина, кинулася до полу й, злякавшись, важко впала Василеві до ніг.

XI

Протягом усього дня Васса не кидала думка про Василя Литку. Несподівана зустріч із ним на пароплаві на час одкинула мислі про Сергія, зосередила всю її увагу на ньому, примусила розв'язувати низку найнесподіваніших питань. По-перше, Васса знала, що Василь Литка емігрував за кордон з вірними рештками врангелівської армії, по-друге, коли Васса зустріла його і, скорившись його вимозі, пішла з ним до малесенької службової каютки, Василь мов сказився. Він кинувся її обнімати, благав не кидати його, дати йому, «вигнанцеві з рідної землі», хоч краплину того великого кохання, яким вони жили давно.

Васса тоді розгубилася, ухилялася, як могла, від його захватних поцілунків. Але Василь не вгавав, домагався, щоб вона відповіла йому, безжально викручував її тіло. Васса запротестувала. А як Василь Литка, або, точніше, «товариш Полуянов», не звернув і на це уваги, вона вирвалася з його рук і, удаючи ображену, заявила:

— Я їду з чоловіком. Він відповідальний комуніст. Ти не маєш права, користуючись з нашого минулого, так безцеремонно поводитися зі мною.

Василь Литка раптом похолов, наїжачився і замовк. Васса зрозуміла його і, щоб не завдавати йому більше турбот, додала:

— Він прекрасна людина.

— Швидко ти, Вассо, міняєш орієнтації. Здається, від нашої останньої зустрічі не минуло ще й десятка років. Ти ж клялася мені, що рівно йтимеш раз узятою стежкою до останнього дня на цій землі.

— Я нікого й нічого не зрадила, Васю.

— Значить, ти просто використовуєш сприятливу

кон'юнктуру, Вассо? Похвально! Хто ж може утриматися, щоб не скористати з таких зручностей, як чудова квартира якогось піднаркома, святами — позаміське авто, а влітку — Крим або Волга.

— Ти мене ображаєш,— заявила Васса.— Цього мій чоловік ніколи не дозволяв собі.

— Святий комуніст,— схидно процідив крізь зуби Василь Литка, поглядаючи в маленьке надстільне віконечко.

— Він, звичайно, комуніст. Але коли б, Васю, всі комуністи були такими, ти б, я певна цього, не вагаючись, став на підтримку комуністів. Погорда твоя тут недоречна. Сергій Голубенко врятував твого батька.

— Ого! — здивовано і разом недовіриливо протяг Василь Литка.— Щось не віриться, щоб тепер були такі комуністи,— додав він, трохи помовчавши.

Васса пригадала щось, м'яко глянула Василеві в очі і, ніби побояючись, щоб її хтось не підслухав, знизила голос до шепоту.

— Сергій Голубенко належить до типу тих людей, про який ми мріяли з тобою, пролежуючи замалі для нас ночі у ваших левадах. Це людина в повному розумінні цього слова. Сергій не може спокійно пройти повз людське страждання. Він у своїх орієнтаціях ніколи не стояв та, певно, і не стане на той шлях, яким іде його партія. Сергій Голубенко не боягуз і не кар'єрист. Він не побоявся одверто виступити проти цілої організації, коли постало питання про перекручення в колективізаційній практиці та керівництві.

— Я бачу, ти теж за генеральну лінію,— зіронізував «товариш Полуянов».— Я не помиляюся, моя прекрасна, далека тепер Вассо?

— Ти даремно іронізуєш. Одірваний від життя, ти, Василюку, не можеш уявити, що робиться на наших степах. Я цілком твердо про це кажу. Я переконана, що Онохрій Онохрійович подавав заяву до колективу... щиро.

— Мій батько? — сполошено скочив з місця Василь.

— Твій батько, Василюку. Твій батько за інших умов зрозумів би скоріше від сотень Химочок, що колективне господарство...

— Останній щабель до його загибелі, Вассо,— Василь Литка сказав це тихо і якимось журно, важко.

Васса не зрозуміла його. Схвильований розум її був не в стані синтезувати, зважувати якісь висновки, а не ви-

словлені почуття щодо Сергія позбавляли її змоги повніше зрозуміти свого забутого коханця.

— Я не хочу зараз думати про те, куди піде далі життя,— казала далі Васса.— Для мене ясне одно: світ перетворюється, і нам треба бути мудрими, щоб не лишати без підтримки тих, хто врятовує нас, нехай це буде й на останньому щаблі.

— Твій Голубенко — комуністична ганчірка,— заявив категорично «товариш Полуянов».

Васса обурилася.

— Ти не смієш так говорити про нього. Сергій Голубенко виявив стільки людяності та сумлінності, що я хотіла, щоб ми з тобою...

— Я не хочу про це слухати,— перебив її Василь Литка.— До чорта із своїми новими ідеями. Василь Литка не хоче тебе слухати. Він зробив у своєму житті тільки два компроміси. Перший — я змінив своє прізвище, і друге — замість клинка й нагана, цих найкращих у світі суддів, узяв до рук гирю та буфетний посуд. Але мине час, і я швидко зміню цю свою нархарчівську професію.

— Ти завідуєш тут буфетом? — зацікавлено спитала Васса.

— Я завідую тут буфетом,— одповів «товариш Полуянов».

На цьому розмова припинилася. Васса поспішала.

— На палубі на мене чекає Сергій,— пояснила вона й хутко пішла до дверей.

— Зайди завтра. Я не питаю тебе зараз ні про що, але говорити з тобою буду залюбки. Кортить зрозуміти твою філософію, упізнати твого нового бога,— вимовив він з негарним натяком і подав руку.

— Завтра забіжу. А я рада з такої несподіванки,— майже крикнула піднесено Васса і густо затарабанила по сходах гостренькими лакованими каблучками.

Спогади ці пролетіли, як прудкий вітер, і думка Вассина застрягла на одному.

«Як бути із Сергієм? Розповісти йому? Але тут є дещо таке, про що не зважиться розповісти жодна розумна жінка,— зупинила себе Васса. Вона повагалася й хутко знайшла «лінію». — Сергій не повинен знати», — вирішила вона твердо. Ухвала ця заспокоїла Вассу, надала їй більшої певності, як кожній жінці, у якої захоплення межує з авантюризмом, а вірність — з єдиним почуттям статевого потягу.

Був час, коли Васса мала ще й інші почуття та закони. Але вона їх давно розтрясла на тарантасах директорії, в купе холодних штаб-вагонів уенерівської евакуації. Тепер з того їй лишився лише теплий попіл, і Васса, мабуть, не шкодувала: жити повним і реальним життям, нехай часом і гірким, було куди легше для такої жінки, ніж терпіти, не знаючи, коли прийде кінець тому терпінню.

* * *

Васса сиділа на передній терасі пароплава й нетерпляче чекала, коли можна буде піти до Василя. Сергій, як і завжди в цей час, був у каюті. Васса знала, що він не вийде на палубу, доки не закінчить запланованої роботи, і це полегшувало їй побачення.

Учорашня розмова цікавила її й хвилювала. Те, що Василь Литка, про якого всі знали, що він утік разом із врангелівцями за кордон, плавав на «Разіні» за буфетника, смішило Вассу. Але разом це ж і непокоїло її. Адже ж Василь Литка переконаний білий офіцер. Він довго воював проти Рад, не одмовився від цього й тепер, а вона була жінка — нехай хоч тільки тут, на пароплаві,— відповідальна комуніста. Почуття елементарної сумлінності до Сергія повинно б примусити її або розповісти йому про Литку, або забути все минуле і самій заявити, хто такий справді «товариш Полуянов». Але першого вона не могла зробити через те, що боялася за Василеву долю, бо не зовсім вірила Сергієві, а на друге в неї не вистачало ні мужності, ні навіть крихітної віри в сучасне.

Васса сприйняла сучасність цілком по-своєму, як сприймав її кожний, хто дивився на неї, як на гірку неминучість. Інтимних зв'язків із Голубенком було замало, щоб обрати нові дороги, та й зв'язки ці були якісь дуже крихкі, незвичайні. Зараз треба було чітко визначити своє місце і стати або туди, або туди. Це Васса прекрасно зрозуміла ще вчора й, сидючи тепер, вона намагалася вирішити.

Вахтовий різко ударив у пароплавний дзвінок, одзначивши першу годину. Васса підвелася із свого затинного місця, швидко зійшла крутими східцями вниз і заховалася у череві пароплава. За хвилину вона дійшла до Василевої каюти і, не питаючи дозволу, одчинила двері.

«Товариш Полуянов» запобігливо, з показною ввічливістю скочив з низької канапки, запросив Вассу сісти.

— А я не вірив, що ти сьогодні прийдеш,— сказав він, поправляючи білий чохол дивана.

— Раз сказала,— значить, я мала виконати,— одповіла Васса і пильно озирнула старанно причепурену каюту.

— Ти так хвилювалася вчора. На тебе ж чекав твій ідеальний комуніст? Я, безумовно, мав підстави припустити протинне.

Васса не одповіла на його «шпильку». Йй не подобався тон, з якого почалася розмова. Васса не мала наміру одразу ж сваритися з Василем. Та він не вгавав. Зачекавши якусь хвилину і помітивши, що вона нервує, Василь вирішив робити й далі, як почав.

— Ти вже, звичайно, заявила йому?

— Про що? — холодно запитала Васса й підвелася з дивана. Вона прекрасно зрозуміла Литку, хотіла, щоб він одкинув цей тон, хоч збрехав йй, але сказав про щось інше.

— Не про що, а про кого. Дружина відповідального комуніста не може допомагати переховуванню білих офіцерів. Але ти сядь, Вассо. Нервування твоє тут ні до чого. Я беру речі так, як вони є, і говорю з тобою цілком одверто. Ми думали колись з тобою однаково.

— Не зовсім,— перебила його Васса.— Я ніколи не поділяла твоїх великодержавницьких теорій.

— Ти кохалася в рідній мові,— сказав іронічно Василь,— а я давно для себе вирішив, що основне для нас не мова, а земля, фабрики й заводи. Одібравши землю й розстрілявши мільйони твоїх «ідеальних людей», чи то пак комуністів, ми б завели тоді мову хоч китайську. Мені однаково.

— Зате мені не однаково. Діяти проти рідної нації, укупі з російськими чорносотенцями — це значить бити себе в обличчя брудною ганчіркою.

— Зовсім ні. Доля нашої країни залежить тепер від того, щоб увесь руський народ об'єднався проти більшовиків.

— Більшовиків побороти нелегко, Васю.

— Звичайно. Але ми сильні, бо сьогодні ми будемо воювати проти них, як офіцери й солдати французької армії. Сьогодні немає вже росіян, поляків, українців. Сьогодні є ми і вони. Ми — це цілий світ, що його більшовики називають «світовий імперіалізм», і вони — ті, хто по-насильницькому заграбував владу в Росії, хто одібрав землю, фабрики й заводи, одібрав право на життя в тих, кому

належало почесне завдання ввести велику Росію в сім'ю європейських цивілізованих націй.

— Радянська влада за десять років зробила для культурного піднесення української людності немало,— несміливо заявила Васса.

— Я знаю, що зробила ваша Радянська влада,— нервово перебив її Василь.— Але подякувати за ту роботу є тільки один засіб: очистити нашу прекрасну рідну землю від їхніх трьох поколінь.— Василь Литка повернувся і витяг із шухляди піонерську краватку.— Ось бачиш?— казав він.— Я почесний піонер портового казанського піонерзагону. Мені цю краватку начепило якесь кирпате татарча. Я салютував йому й чесно обіцяв бути завжди готовим. Але як мені хотілося вхопити його за горлянку, придавити, щоб посиніло, і брязнути об землю, щоб ніколи не встало.

— Твоя програма?

— Моя програма,— усміхнувся Василь.— Вона найрадикальніша за всі програми світу. Для того, щоб відродити нашу прекрасну батьківщину, треба знищити всіх до ноги,— Литка подумав, розміркував, зважив щось.— Водогінну систему отруїти чумою, ріки — холерою, небо заслати літаками й залити нашу територію смертоносними газами. Моя програма сходиться на тому, що нам потрібна нова людина. Але й цього буде замало,— заявив твердо Василь Литка.— Землю нашу, наше господарство треба цілком оновити. Моя програма полягає в тому, щоб перенести центр економічного життя з паразитичного міста до трудового села. Сучасне місто мільйонами ненажерливих смоків випомповує живні соки села, грабує його, жиріє, а ми на цьому тільки програємо. Мені байдуже — буде наша родюча земля називатися Україною чи Малоросією, але те, де мають концентруватися економічні вузли, повинно хвилювати кожного. Бо треба знати, Вассо, що, доки великі, багаті українські міста будуть приваблювати різну наволоч і особливо більшовиків, доти не буде життя тим, хто має на нього право. Міста треба розбити, промисловість децентралізувати, зробивши з неї виробництва місцевого значення, розкидати ці куці на всю широчінь наших степів. І тільки тоді неситі очі наших сусідів не тягтимуться до нас, тільки тоді ми зможемо почувти себе господарями.

— Це програма французького генштабу? — спитала Васса.

— Ні, це найновіша економічна програма твого старого бога.

— Якого? — зацікавилася Васса.

— Михайла Грушевського. Я ніколи не поділяв його «рідної мови», — засміявся Василь Литка, — але в питанні про наше визволення через перенесення центра економічного життя з міста на село цілком згоден. Його економічна програма зможе забезпечити нам спокійне життя надалі, а мої плани боротьби за нову людину цілком гарантують проведення великої реформи нашої країни, славної й багаті.

— Але ж ти проектуєш цілковите винищення всього живого?

— Житимуть ті, хто прийде на танках і кулеметах, — заявив «товариш Полуянов». — А мало буде — за нами на вільну землю придуть нові мільйони.

— Це гарячка. Ти хворий, Васю.

— Я не хворий, Вассо. Я довго хворів на гуманізм, але наші політичні друзі навчили нас думати інакше.

— Ти думаєш про більшовиків? — запитала Васса, одкидаючи із скроні жмут волосся.

— Ні, я кажу... Ну, наприклад, про французів, — засміявся Василь.

— А французькі робітники?

— Історія повинна дати хороший приклад. Коли упораються з російським більшовизмом, проводирі французької держави, не вагаючись, зроблять те саме й з своїми робітниками. Цю расу треба віддати до бога, — цинічно говорив Василь Литка. — Світ зупинився на краю безодні, і врятувати його може тільки ця найрадикальніша програма.

— Ти безнадійно хворий, Васю, — говорила Васса, м'яко заглядаючи йому в очі.

— Це програма цілого цивілізованого світу. Нам немає чого губити, а переможе той, хто перший закриє землю трупами ворогів. Або ми знищимо російський більшовизм, і тоді на землі знову повернеться наше виплекане минуле, або більшовизм запанує на цілій земній кулі, — закінчив Василь Литка.

Васса мовчала. Ідучи до нього, вона думала розмовляти з ним зовсім про інше й сиділа тепер міцно прикована його думками, безсила заперечувати проти них. Васса не сподівалася, що Василь Литка так одверто й просто

викладе їй свої думки, що він зовсім забуде про минуле. Це, натурально, сильно здивувало її й цілком обеззброїло. Говорити було більше ні про що. Треба було або погоджуватися на його програму й ставати за одного з її провідників, або попрощатися й зараз же піти. Але йти від нього Васса не хотіла.

Посидівши трохи та перебравши кілька способів знайти іншу тему, Васса простягла до нього руку і майже ніжно спитала:

— Васю, чому ти не питаєш мене про батька?

— Мене це зовсім не цікавить,— одповів Василь.— Після дев'яти років мого добровільного вигнання в мене не лишилося жодного родинного почуття.

— Я до тебе зайду,— промовила Васса і легко потисла його руку.

Він мовчки одчинив їй двері.

* * *

Голубенко дедалі ставав мовчазніший. Мало з'являвся на палубі, розмовляв з Вассою неохоче і все довше пролежував на дивані. Васса ж поводитися якраз навпаки. Її нервувала Сергієва похмурість, його надто велика до неї підозрілість і, як їй здавалось, упередженість. Кожне Васине слово Сергій сприймав з роздратуванням і хоч не говорив їй про це, та Васса добре розуміла його й без слів. Найявність певного контакту між двома людьми не потребує багато слів: вони розуміють один одного й без цього.

— Наша подорож перетворилася на якусь гру на нервах. Я більше не можу сама висиджувати на палубі, а в каюті ти безконечно мовчиш.

— Хіба ти не знала, з ким їдеш? — промовив до неї Сергій.— Я тобі сказав усе. Мені здавалося, що для тебе куди вигідніше бути самій на палубі,— зробив він перший натяк, згадавши міцного буфетника. Сергій бачив одного разу, як Васса з ним розмовляла на палубі, і, будучи людиною дуже чутливою та нервовою, одразу ж упізнав, що між ними було щось більше, ніж випадкове знайомство.

Васса обіперлася головою об столик і, не обертаючись до Сергія, задерикувато одповіла:

— Може, й краще. Але навіщо до наших стосунків було додавати цю сіру латку подорожі? Ти мав би заявити мені,

і наш роман,— сказала Васса, глузуючи,— на цьому закінчити. Ти не мав мужності, щоб зробити це трохи раніше, а тепер тобі не вистачає елементарної стриманості й поваги до мене. Бо як інакше можна з'ясувати твоє повождення?

— Може,— одповів зовсім байдуже Сергій.

— Я це вже чула,— підвела вона голову.— Але я тебе дуже прошу, зачекай ще хоч пару днів. Ми повернемося до Нижнього, а звідти поїде кожний своєю дорогою.— Васса вимовила це так твердо, що не повірити їй не можна було.

Сергій глянув на неї якимось благально, безпорадно, повернувся й важко заплющив очі. Він робив так завжди, коли йому було особливо важко.

— Мені немає куди їхати,— щиро вимовив він. Ствердження такого стану, натурально, наблизило його до Васси. Сергій хотів, щоб вона сіла близенько, узяла його важку голову і без зайвих слів зрозуміла його настрій, пригасила страшний одчайний біль почуття його повної самотності й разючого безсилля. Але Васса того не зробила. Підвівшись із стільця, вона мигцем полагодила розкішну зачіску і рівно пішла до дверей.

Сергій важко повернув голову їй услід.

— Ти йдеш? — простогнав він.

— Піду на берег. Ми підходимо до пристані,— відповіла Васса й швидко зникла.

Сергій чуйно ловив її кроки, аж доки вони не стихли за коридором, потім розпачливо заломив руки на розкуйовдженій голові й зціпив у зубах шматок подушки.

— Володиславе, милий! Володиславе, рідний! — заридав Сергій. Йому було нестерпне почуття повної самотності, байдужості до нього черствої Васси, розуміння страшної реальності втрати сина.— Я тепер справді один на всьому світі,— промовив Сергій, важко підводячися з канапи. Стати на ноги йому не вистачало сили, а думати чи щось робити — і поготів. Сергій був у тому психічному стані, коли людина не тільки втрачає здатність контролювати свої вчинки та мислі, а й відчуття реальності світу.

Глянувши у вікно, Сергій зрозумів, що зараз заходить вечір. Він помітив на столику рожеве павутиння вечірнього сонця та за вікном, просто проти нього, купу пасажирів. Вони, припавши до поруччя, спостерігали процедуру відчалу пароплава.

Згори до Сергієвих вух долетіло три хрипкі вигуки сирени. «Разін» легко здригнув, і перед Голубенковими очима поплили кудись убік дерев'яні пристанські будівлі. Він пильно стежив, як ті будівлі поволі зникали з його очей, прислухався до галасливих пасажирів, і, коли все зникло, Сергій уперше за цілий день став на ноги. Голова йому здалася надто важкою, ноги рухалися неслухняно, підгиналися, мов поперебивані, а в очах усе перекидалося, гра-ло жовтими фарбами.

На столику Сергій побачив п'ятеро яблук. Він узяв одно, але одразу ж покинув його. На смак воно видалося йому надто гірким, а думка, що яблука Васса принесла з буфету, зробила їх ще й одворотними.

— Вона й зараз, певно, там,— промовив Сергій. Думка ця запалила нові почуття, примусила його зарухатися енергійніше. Сергій посидів трохи біля вікна, зашторив його «жабрами» й вирішив вийти на палубу. Він хотів знати, де зараз була Васса. Інші думки десь розгубилися, погасли, забув він і про Володислава, і тільки одна — знати, що вона робить, де зараз Васса,— залила його геть усього. З ними Сергій похапцем зібрався, як було треба, щоб можна з'явитися між люди, і вийшов.

Над Волгою гоїдався тихий вечір. Десь вдалині блимнули перші вогні. У салоні хтось бавився на клавіатурі, а пасажири паровано сиділи над поруччям палуби і, немов змовившись, мовчали. Надходила ніч, і їхнє мовчання Сергій зрозумів, як очікування. Ніч завжди значно поширює ті стосунки, що панують на пароплаві, затуляє дірки заперечень, сповнює почуття обоюстороннім прагненням до порозуміння.

Сергій одразу ж зрозумів цей простий закон перепочинку, і йому стало трохи легше. Десь замаюріла надія на Вассу, закружляла його очі по палубі і раптом згасла, як і з'явилася: Васси він не побачив тут.

— Значить, вона в нього. Але мені тепер однаково.

Сергій поминув кілька сларованих постатей, відшукав найзахисніше місце і вирішив посидіти. Він підставив відкриту голову під свіжі подихи зустрічного вітру, хотів забути про неї, відпочити. Та настирливий одвертий сміх, шовковий шерех дорогих суконь і гупання важких чоловічих кроків заважали його відпочинкові, не давали заспокоїтися.

Сергій знову пригадав Вассу. Але зараз він думав не

про буфетника. Його хвилювала та легковажність, з якою Васса поставилася до статті у «Правді» про багвянські справи. «Адже ж раніш Васса могла жити зі мною одними думками. Вона мене розуміла. Принаймні, коли зайшла справа про мої неправдиві вчинки в багвянській історії, Васса так близько все сприймала». Сергій пригадав і те, як вона тяжко зустріла ухвалу партійного комітету в його справі і що тоді Васса так глибоко розуміла його. З цим на думку Сергієві прийшло ставлення до нього Варвари Олексіївни, їхня остання розмова.

— Партійний комітет,— сказала вона на його суху інформацію,— зробив цілком справедливо. Ти можеш мене невавидіти, гнати, як облізлу собаку, але почуття громадянки зобов'язує мене не співчувати тобі у твоїй надмірній гуманності до куркулів. Твоя поведінка,— казала Варя,— не тільки дивує мене, а й щиро обурює. Тільки засліплення якесь, особисте запаморочення призвели тебе, Сергію, до такого ганебного кінця.

Голубенкові пригадалася вчорашня стаття з «Правди», з безжальними епітетами до його особи та вчинків, і думка про Варвару Олексіївну загострила його біль, посилила розпуку.

«Вона говорила правду,— подумав Сергій,— бо ж, натурально, тільки куряча сліпота могла закрити мені очі на те, що я робив». Зрозумівши це, Сергій відчув потребу побачити Варвару Олексіївну, щиро розповісти їй про все, бути з нею близьким, як і колись, просити, щоб вона забула всі його образи, відчутти той лагідний спокій, який давала йому Варвара Олексіївна, і в затишку її уваги одужати. Та ці мислі заскочили на мить, повабили його і безповоротно зникли. Сергій знав, що повернутися до Варі було неможливо. Варя не повірить у щирість його покути, не скаже до нього повного теплотою слова, не зрозуміє його, такого далекого й чужого тепер. Ця думка, як тисячі тонн тягара, придавила Сергія, видушила на його загостреному, нервовому обличчі глибоку борозну безвільного одчаю.

«Мертві не можуть ходити між живими,— надзвичайно ясно прорізалася думка.— Вони повинні зайняти своє законне місце»,— подумав Сергій і важко зліг на поруччя. Пам'ять йому потьмарилася, у вухах різко заплескала вода, пароплав з його знайомим гуркотом загойдався в рештках його свідомості, і за цим усе зникло. Сергій потону в страшному одчаї. Ніщо тепер його не хвилювало.

Ніщо не доходило до його свідомості. І тільки одна думка гарячим залізом пекла його мозок. Вона, темна, як ніч, що спала над далекими берегами Волги, посилювалася щохвилини, вирізьблювалася до найдрібніших деталей і владно гнала його скоритися їй.

— А Володислав? — запитав себе вголос Сергій. — Володислав уже не мій, — відповів він одразу й підвів голову.

Над ним, трохи схилившись, стояла Васса. Вона помітила його заюшені сльозами очі, різко відступила й швидко пішла вздовж палуби.

Сергієві одчайдушно штрикнуло серце, вогнем спалахнула голова. Він потребував зараз ніжної, теплої руки, уваги, близькості.

— Вассо, — майже простогнав Голубенко. — Вассо, — повторив він немічно.

Васса обернулася, вичікуючи, зупинилася.

— Іди до мене, — ледве чути прохрипів Сергій. Але Васса не зрушила з місця, стояла рівна й недосяжна, Сергій підвівся, зробив крок наперед, завагався, кинув руки на поруччя, глянув до неї.

Васса стояла непорушно, ніби чекала, що він зробить.

Сергій повернувся до неї спиною, легко підвівся на руках і, важко хилитнувшись, стрибнув за борт. Васса побачила, як, гойднувши ногами, Сергієве тіло майнуло в повітрі і раптом зникло.

Вона боязко озирнулася, перевіряючи, чи не побачив хто, підійшла до поруч і нахилилася.

Вода чорніла внизу вуркотливою безоднею, а на розкиданих гвинтом хвилях гойдалися й миготіли зорі. Гвинт рівно й сильно розбивав хвилі і зажерливо забирав воду.

Васса постояла трохи, ще пильніше озирнулася і, переконавшись, що все на пароплаві було, як і завжди, раптом згадала про Голубенкового листа, якого він передав їй вчора з невинним, жартома киненим додатком: «Прочитаєш, коли мене не буде». Васса поклала його до ридикюля й забула, але, коли Голубенка не стало, вона зразу ж розщепнула ридикюль, розірвала його, підійшла до ліхтаря й почала читати.

«Сину мій єдиний, — починався лист. — Володиславе рідний, коли ти виростеш, я хочу, щоб ти прочитав цього листа й зрозумів твого нещасливого батька. Я умираю тоді, коли ти зовсім малий ще. Ти тепер

далеко. Вітри південні розвівають твої золоті кучері, а тепле степове сонце цілує твої уста. Батькові твоєму дуже тяжко. Батько твій нещасливий. Він так безконечно, безмірно любить тебе. Але мені немає місця серед дужих. Коли ти виростеш, Володиславе, мене вже не буде. Я хочу одного: вір, що батько любив тебе безмірно, вір, що любов цю я проніс віддано і, не розгубивши її ні краплі, уношу з собою в небуття. Я хотів би жити, любити тебе, але тебе від мене відірвали. Я не виню нікого. Нещасливий і гіркий час забрав тебе від мене, і мій кінець — це тільки пуста фORMALьність, якої обійти я не в стані. Кожна крапля, кожний нерв і атом мого тіла належить тільки тобі. Але з них я нічого тобі не можу дати. Вони отрують тебе, зроблять з тебе півлюдину, а я хочу, щоб ти виріс сильний і дужий. Не дивуйся, що я вмираю, — мені немає місця серед дужих, непереможних синів республіки. Ти виростеш і зрозумієш, а тепер — кінець. Благословляю кожну мить, коли я був з тобою, цілую пальці свої — вони тримали твою руку. Не думай, Славчику, що вона тебе зрадила: любов моя безконечна, але я не можу дати тобі жодної краплі радості. Виростеш і все зрозумієш, бо час тоді буде зовсім інший. Прощай, Славчику. Я дістаю твої малюсінькі пальчики, чую їхню теплінь і те, як стукає твоє малюсіньке серце.

Сергій»

За цим Васса розгорнула малюсіньку записочку.

«Вассо, — писав Сергій, — схорони протягом десятих років цього листа і тоді віддаси його моєму синові. Це єдина моя просьба, і ти, певний цього, виконаєш її».

Васса зневажливо зареготала.

— Міщанин, — сказала вона голосно, перехилилася через поруччя і викинула листи за борт. Потім Васса повернула й рівно пішла в напрямку до корми, де на неї чекав «товариш Полуянов».

«Разін» ішов рівно й упевнено. Завтра він закінчував рейс, поспішав до зелених берегів старого Нижнього, шумував воду і хрипко вигукував у темні далі степів.

Над вигоном пролунала сирена.

Григорій Федорович, знаючи, що це приїхав Дмитро Холод, поспішив йому назустріч. Він вийшов на ганок і, очікуючи, зупинився. Машини ще не було, але здаля вже долітало її притишене гудіння.

Вигін розгортався на три боки й холодно чорнів важким черевом старої, ще з козацьких часів, могили.

Григорій Федорович напружив слух і безпомилково вгадав, що машина мала за хвилину вийти на майдан. Він стомлено зліг на похилу палицю старого ганку і став чекати.

Біляста смуга сильного прожектора розрізала вулицю надвое, лизнула променистим язиком по калюжах. Стрибнула на будинок і, злетівши з нього, простяглася вздовж вулиці. На першому камені тракту блимнули електричні окуляри авто. Пасковидна смуга застрибала по вулиці, хилитнула хвостом сюди й туди і просто упала на Григорія Федоровича. Він зажмурих очі й затулився рукою.

Авто незадоволено загуло в глибокому бакаї, стихилося, рвонувши, злетіло трохи вгору і, хлюпаючи калом, зупинилося.

Дмитро Холод відчинив дверцята, передав кермо шоферові і, наказавши йому пильнувати, гукнув до товариша Дименка.

— Я вже тут, — почув Холод його трохи картавий голос. Він обійшов машину, бігцем кинув оком, чи чогось не пошкодили, і підійшов до Химочки.

— Де Логвин? — хвилюючись, спитав Дмитро Холод. Григорій Химочка мовчки кивнув головою і пішов разом з ними до кімнати. Настрій у нього був дуже тяжкий, а небезпека, що поставала з приїздом Холода, ще збільшувала Химоччині хвилювання.

Дмитро Холод тихенько підійшов до столу, поволі одкрив Логвинові обличчя.

Кілька хвилин вони стояли зовсім мовчки. Дмитро Холод видимо нервував, бо очі його часто кліпали повіками, а рука раз по раз то здіймалася до пояса, то знову падала. Товариш Дименко стояв зразу ж за Холодом і мовчки дивився в біле лице комунара. Григорій Химочка був від Логвина найдалі. Важко обіпершись руками, він мовчки ди-

вився на товаришів, переводив з них очі й часто поглядав на вигін.

Вольга Юхимівна та Петро Нездійминога непорушно стояли біля сизих передранням вікон, а Ярема, чути було, умовляв у другій кімнаті Остапа Суху Грушу.

— Поліг один із кращих ентузіастів колективізації. Відданий, чесний і талановитий юнак, — сказав тихо Холод. — У груди поціпили? — спитав він Химочку.

— Так, — одиновів з сумом Григорій Федорович. — Я не пускав його. Можливо б, ми врятувалися.

— А де Мельник?

— Забрала дружина.

— Треба поховати їх разом. Зробіть так, Григорію Федоровичу, щоб родина не закопала його сьогодні.

Дмитро Холод обережно, як і зняв, закрив Логвина червоним прапором і одійшов убік. Говорити про щось було важко. Це відчував кожний.

— Ходім до другої кімнати, — вимовив тихо Дмитро Холод і сумно глянув назад, де стояв Логвинів стіл.

— Він тут часто й спав. Та ще он у тій шафі, — показав Григорій Федорович у куток і тихим покликком гукнув Вольгу Юхимівну.

— Ми йдемо, а ви доглядайте Логвина.

Вольга Юхимівна безмовно погодилася на його пропозицію і одразу ж пішла до столу. Вона обійшла його кругом, дбайливо, побожно якось смикнула прапор на ноги, але, побачивши, що перетягла, поспішила до голови. Дійшовши на другий край столу, Вольга Юхимівна зупинила свій зір на краї прапора. З-під нього виглядала велика, трохи випнута посередині чорна брова й шматок білого лоба. Вольга Юхимівна обережно підняла край червоного прапора й закрила Логвинову чорну брову. Потім вона одійшла трохи й зупинилася збоку, мов на чатах.

З дверей, що вели до другої кімнати, вийшов Григорій Федорович. Неголосно кликнувши Ярему та Нездійминогу, він запросив їх на нараду. Товариші пішли, а слідом за ними пішов і Остап Суха Груша.

Ярема намагався його затримати, не пустити. Але Остап заперечував, зчинив страшенний крик і, одіхнувши його, пройшов у двері навіть попереду Яреми.

Григорій Федорович побачив Остапа, захвилювався.

— Хіба ти, Яремо, не знав, як прийти?

Остап Суха Груша зрозумів, що мова мовилася зараз про нього.

— Я буду сидіти тихо...

— Григорій Федорович недовіжливо глянув у Остапів бік. Але його репліку підтвердили Ярема та Нездійминога, і Химочка заспокоївся.

Дмитро Холод, порадившись із товаришем Дименком, як діяти, рівно ходив із кутка в куток, певно, обмірковував, як виконати пакреслений план. Товариш Дименко неперушно сидів кінець столу. Він час од часу оглядав присутніх товаришів і часто палив цигарки. Химочка та Нездійминога тихенько про щось радилися, а Ярема покрутився і сів поруч з Остапом Сухою Грушею.

На вигоні просто перед вікнами сільради почали з'являтися окремі постаті. Вони випливали з усіх боків, підходили ближче, густо обліплювали машину. Їх настроїв не був особливо веселий чи приємний для тих планів, що їх намічав Дмитро Холод, але це був уже не той натовп, що орудував уночі.

Було ясно: багатьма запанувала лиха розрада. Почувши машинне гудіння, вони йшли до сільради. Тут вони мали або схилитися до тих, хто орудував уночі камінням та кулями, або ж знайти попередню рівновагу й знову повернутися до артілі. Але ясно було, що більшість із них були ті, хто одну ногу тримав удома, а другу в артілі. Можливо ж, до сільради зараз плавом пливли й з інших міркувань, бо то було якраз прикінець квітня, коли, за поширеними чутками, Польща та Румунія мали почати війну.

Дмитро Холод не довго розпитував Григорія Федоровича про останні нічні події. Причиною до цього було не тільки те, що силу людей, яка зібралася біля ганку, не можна було довго залишати самих, а й те, що Дмитро Холод зорієнтувався в багвянських подіях не більше як за кілька хвилин. Зараз треба було діяти, висунути такі аргументи й факти, які б категорично заперечили той настрої, що склався протягом цієї ночі.

— Сьогодні! Не гаючи ні хвилини і не зважаючи ні на що,— заявив Дмитро Холод,— рештки артілей мають виїхати в поле. Місце для роботи вибрати у всіх на виду, а Литчину землю, що її обходили та боялися чіпати, починайте орати першою.

— Це правильно, товаришу Холоде. Я згодний, і це пра-

вильно,— хвилюючись, устав Ярема. Він докладніше пояснив, чому саме цілком слухна була Холодова пропозиція, і, старанно обгрунтувавши її, Ярема закінчив так:

— Я готовий. І якщо можна, товаришу Холод, я зразу ж сяду на трактора,— підтяг він сорочку під вузенький пасок. Холод задоволено посміхнувся.

Ярему його посмішка підбадьорила, надала наймитовим рукам сили й пружності.

Але ясно було, що Дмитра Холода не могло цілком задовольнити таке вирішення, оскільки справа в даному разі розв'язувала питання про вихід у поле самої третьої артілі. Він наказав Яремі вести трактора, витягти в поле хай хоч що буде хоч пар із три коней, і це ж саме проробити й з іншими артілями.

— З першої може хтось виїхати, а другу розгромили абсолютно,— сказав Григорій Федорович.— Я, звичайно, цілком пристаю на вашу пропозицію, товаришу Холод, але ж побоююся, чи вийде щось.

— Більшовики знали не такі труднощі, Григорію Федоровичу, поборювали їх і виходили переможцями. Сьогодні у вас вирішальний ранок. Натовп, що ото стоїть і все підходить,— показав Дмитро Холод у вікно,— вагається. Це ясно, бо інакше після нічних подій сюди б ніхто не прийшов.

— Одні почувають свою провину, інші бояться куркульні, а дехто просто з цікавості,— а що, мов, скажуть городські.

— Це правда, товаришу Нездійминого,— підтвердив Холод.— Але наше завдання й полягає зараз у тому, щоб узяти цей сирий, розхлябаний шматок села і зробити з нього радянських колективістів, а тих, хто сьогодні виступає ще ворогом колективізації, перекувати на підпору Радянської влади на селі. Я певен,— говорив далі Дмитро Холод,— що отуг між них, якщо не зовсім немає куркулів, то їх є не більше, як три-чотири. Куркуль тепер може орудувати проти нас тільки вночі, і вся трагедія наша, товариші, полягає в тому, що ви своєчасно не вдарили силою всіх незаможників і середняків по цих Литках і Литченках. Якби ви це зробили, ми б, напевне, не мали отакого гіркого стану, що склався тепер.

Ярема нервувався. Це помітив Холод і зразу ж наказав йому виїздити.

— Ще й хлопців та дівчат з десяток виведу. Он на те

поле,— показав Ярема.— На заозерище. Литчину землю обминали, так ми з неї й почнемо. Тільки як із Логвином, товаришу Холод? — захвилювався наймит.

— Виїзди, а тоді поговоримо,— одповів Дмитро Холод і наказав Яремі рушати.

Ярема зосереджено вийшов.

З лави підвівся Остап Суха Груша і, чудно змахнувши рукою, заявив:

— Я теж хочу. Я зберу людей. Піду до тих, хто мене вночі хотів забити, і виведу. Виведу. Жито-пшениця! Коллективізація! Земля! Земля! Тримайте мене!

— Ви нікуди не підете, товаришу Суха Груша.

Остап ображено глянув на Холода, домагався, щоб його теж послали, настоював на своїй пропозиції. Бачачи, що з ним нічого не вдієш, Дмитро Холод вирішив перехитрувати.

— Ви будете зі мною. У нас тут багато роботи.

Остап Суха Груша втішно посміхнувся. Видно було, він очоче пристав на Холодову пропозицію — лишитися при ньому.

На вигоні потужно загуркотів трактор. Нагадав товаришам, що не час було зволікати. Усі, мов за гаслом, підвелися на ноги.

— Так хто має взятися за першу артіль і хто за другу? З одним піду я,— заявив Холод.

Химочка заперечив. Він обгрунтував своє заперечення тим, що Холодові вистачить роботи і з натовпом.

— Він не такий податливий і щедрий, як здається звідси, з приміщення. До першої артілі йду я, у другу — Петро Нездійминога,— твердо заявив Химочка.— Ми, безперечно, зможемо вивести. Зробимо, товаришу Холод.

— На перший раз небагато. Один трактор і кілька коней. А піде добре — лишайтесь в артілях і піднімайте все живе, хто лише здатний працювати. До обіду,— це найпізніше,— ми повинні підняти принаймні півсела. Ми маємо показати нашу силу, організувати контрдемонстрацію. Всі сили збирати на артільних подвір'ях. Потім рушити по головних вулицях і підійти сюди,— виклав свій план Дмитро Холод.

Усі зійшлися на тому.

Петро Нездійминога виглянув, щоб перевірити, скільки зібралось народу, і повернувся до Химочки із зовсім несподіваним повідомленням.

— Харитина біжить,— сказав він.

Григорій Федорович швидко в тому переконався, бо з дверей до кімнати несміливо ввійшла його дружина. Побачивши, що Химочка був не сам, Харитина стала мовчки біля порога. Лиця їй були наче натерті крейдою, ноги босі, і одяг видався Химочці особливо розхристаний.

— Чого ти прибігла?

Харитина винувато блимнула на чоловіка й нічого не одповіла. Григорія Химочку нервував цей її несподіваний візит і особливо те, що Харитина мовчала.

Він ступив до неї і ще з більшою категоричністю повторив своє запитання.

Харитина хилетнулася, наче її хто сильно одкинув, ударилася головою об стіну й тяжко заридала.

Григорій Федорович розгубився.

— Та ти розумієш, що зараз не час із твоїми сльозами? — гнівно підскочив до неї Химочка.

Харитина захлипала сильніше, застогнала й ривко вчепилася Григорієві за руку. Химочка зрозумів, що вона плакала неспроста. Він згадав про Василька, стишився трохи і вже зовсім м'яко спитав її, що трапилося.

Харитина, відчувши чоловікову теплоту, заголосила ще сильніше.

За столом нервово запалив цигарку представник з центру, товариш Дименко, а Холод не переставав ходити по кімнаті.

Харитинине розпачливе голосіння сильніше схвилювало Химочку. Він розумів тепер, що за ним ховалося щось страшне, несподіване.

— Ходім додому,— простогнала Харитина.

— Додому! — різко наказав Григорій Федорович.

— Не можу,— захлипала вона.— Ходім! Я сама не піду. Ходім, бо я піду й утоплюся,— ридала Харитина.

До кімнати почали сходитися люди, вони заходили й мовчки ставали поїд стіною. Тепер їх стояло вже понад десяток.

Химочку хвилював такий стан, і він голосно, навмисне, щоб почула Харитина, сказав:

— Значить, я йду до першої артілі.

— Не йди! — мов ножем різнула Харитина. Вона кинула стіну і вчепилася чоловікові за рукав.

Григорія Федоровича ломив одчай.

— Ти скажи, що трапилося? — скрикнув він, одкинувши Харитину.

— Васильок помер...

Химочка зблід, одійшов до столу, але не міг там устояти й повернувся до Харитини. Голова йому впала на груди. Він мовчав.

У кімнаті стало одразу тихо, і навіть здавалося, що всі стихли й біля ганку.

Дмитро Холод підійшов до Харитини, спробував її якось заспокоїти. Але вона тепер криком кричала про смерть сина, стогнала, кляла.

— З чого він помер? Заспокойтеся. Григорій Федорович зараз піде, — тихо говорив Холод.

Але після його запитання Харитина заголосила сильніше, билася об стіну, мало не падала.

Григорій Федорович нарешті опам'ятався. Перший удар проходив. Щоб заспокоїти дружину, він одвів її до столу, узяв м'яко за рамено й тихо спитав, що ж трапилося. Харитина шарпнулася, заплакала одчайніше, а коли Григорій Федорович повторив свою вимогу, з її уст злетіло три важкі слова:

— Василька убив Литка.

Гостре обурення хвилиєю протесту бризнуло в кімнаті. Ударилося в стелю, вирвалося на вулицю, сильно загуло в наговні, біля ганку.

— Він заскочив уранці. Васильок мостив трактора. Так він його обрізом.

— Застрелив? — спитав, чорніючи, Григорій Федорович.

— Ні, отим прикладом, чи як його. Побив голову. Він ще жив. Кричав, щоб його заховали від діда Онохрія, але зараз немає — помер, — ледве ворушила губами Харитина.

— Григорію Федоровичу! — порушив напруження Дмитро Холод. — Ідіть зразу ж додому.

Григорій Химочка утер очі, підвів важку голову і, звертаючись до незаможників, тихо сказав:

— Сина перенесіть до сільради. Поховаємо його разом з товаришем Логвином. А ти, — повернувся він до Харитини, твердо відокремлюючи кожне слово, — глитайське охвістя, іди з моїх очей. Більше я тебе не знаю, — сказав без вагання Григорій Химочка.

Харитина полоснула розпачливим зойком. Схопила руками себе за голову й каменем упала Химочці до ніг.

— Геть! Сміття Литчине! — одступив Григорій Федорович і обернувся до товаришів.— Вона допомагала у всьому Литці. А вчора навіть віддала йому мою гвинтівку. Литчину Одарку щодня підгодовувала, підбурювала бабів, щоб її звільнили з буцугарні...

Харитина повзала по підлозі, благала Химочку простити, ридала, кляла Литку, розповіла про всі його вчинки.

Кімната виповнювалася селянами. Вони непорушно слухали її скарги, чекали, що буде, поглядали на Григорія Федоровича. Він підкреслено якимось огидливо сприймав її голосіння, хвилювався. Озирнувши пильно товаришів, Химочка побачив вартового комсомольця...

— Ванюша, викинь її геть! Нехай тут не воняє. Сина мого перенесіть зразу ж. Покладіть поруч з Логвином. А я йду до другої артілі.

— Добре! — кинув комсомолец. Потім він нахилився і взяв на оберемок безвольне, наче мертве, Харитинине тіло.

Усі, хто був у кімнаті, поволі, не порушуючи тиші, виходили з приміщення. Хтось кинув слово про Химоччину твердість, і воно за хвилину облетіло весь натовп.

До кімнати швиденько ввійшла Вольга Юхимівна.

— Микола Чубук повертається. Вже недалечко, Григорію Федоровичу, — говорила рівно Юхимівна. — Він дзвонив із Попельної. Ще й гостя везе — Федора Литку, — додала задоволено Вольга Боса. — Дуже сердитий за Логвина, — говорила вона, вертаючи до своєї варти.

Товариші не довго радилися. Дмитро Холод спробував умовити Химочку піти додому, але коли той рішуче odmовився, Холод одразу ж перейшов до переведення плану контрнаступу.

— Значить, порішили на цьому? — спитав він товаришів. — Зараз чверть на восьму. Максимум за дві години ви маєте виїхати в поле й почати працю. Ярема пішов? — затурбовано спитав Холод, озираючи товаришів.

— Он уже оре! — показав у вікно Петро Нездійминого. — Бачите?

— Золото, а не парняга, — радо сказав Дмитро Холод. — Та ще й не сам! — придивлявся він у вікно. — От з такого викується справжній більшовик. Ану, хлопці, розлітайся, а ми з товаришем Дименком підемо поговоримо.

Григорій Химочка з Нездійминогою, не гаючись, покинули приміщення сільради й вирушили на кутки, умовив-

пись, що вони виїдуть на поле швидше, ніж того вимагає Дмитро Холод.

Досить сумирне поведження натовпу, що оточував ганок сільради (а іноді дехто просочувався й до приміщення), тільки ствердило їхній намір, піддало певності й твердості. Нічого, що Григорій Федорович загубив сина, не спав уже кілька ночей поспіль, байдуже Нездійминозі, що на нього, хвилюючись, чекали вдома, вони, давши слово виконати все, як наказав Дмитро Холод, хутко розійшлися на вигоні і пішли у протилежних напрямках.

Натовп вирядив їх сотнями очей, закивав зрідка головами, пихнув цигарковим димом і знову взяв під свою увагу заозерищанщину.

— Адже почали орати, та й нічого! — кинув низенький чоловічок, обертаючись до товаришів.

— Ярема знає, де його земля! Ну й клятий же хлопець! Що твій огонь.

— Ярема дасть йому чирви! Цей не побоїться Онохрія Литки.

— Він його як облупленого знає. Служив же скільки років у нього, — додала старенька жіночка. — А з Яреми клятий хлопець!

— І сознательний, — уставив високий чорноусий юнак. — Я чув його висказування, так він говорить настоящо, як вождь.

— І до чужого ласий, — блимнула на юнака сива борода. — Хазяйський син не поїхав би ото орати чужої землі!

— То артільна, — заперечив юнак.

— А Литка казав: його.

— Литці буде тепер земля, — багатозначно заявив комсомолец Ваня.

— Як то? — недовірливо сіпнула біла борода. Але репліка, що її кинув комсомолец, зацікавила всіх. У натовпі стало, як крига, вичікуюче мовчання.

— Іван Гнида упіймав його!

— Гнида? — здивовано загули голоси. — Онохрія Литку? — недовірливо перепитували.

Ваня почав пояснювати, але на ганку з'явилися Дмитро Холод та товариш Дименко. Вони виходили не хапаючись. Сонце, що глянуло з-за будівель, било їм просто в обличчя, і Дмитро Холод мружив до нього стомлені безсонням очі.

Натовпом пройшов стриманий шепіт сотні голосів, осів

десь між спинами, а навколо залягла сторожка тиша. Перші ряди селян стояли непорушно, останні їх підтримували й не виявляли будь-яких ознак ворожості, ховаючи навіть звичайне зацікавлення. Лиця їх були замкнені невисловленим недовір'ям, затягнені машкарою нарочитої байдужості. Але й крізь неї виглядало те, на що очікував кожний із них. Кинута по Багві чутка, що з міста приїде військо «усмирять» селян, з приїздом Дмитра Холода не досягла бажаних для глитайні наслідків і, збудивши селян, призвела до зовсім протилежного. Та, захитана появою зовсім безбродного авто, вона ще жеврїла в недовірливих селянських головах.

— Чи правда, що з города йде військо на Багву? — зустріло Холода раптом кілька запитань.

— Тільки не крийтеся. Не дурить,— прошамотів із середини старечий голос.

Дмитро Холод залишив Дименка на ганку. Сам він прийшов до машини й став на крило. Тепер Холод опинився в центрі натовпу і міг бачити найменші зміни в його нестійкому настрої.

— Кого це ви привезли, товаришу Холод? — знявся із середини бас.

Дмитро Холод помітив, що запитували не ті, хто виявляв заховану ворожість, і, не ховаючись, охоче відповідав:

— Це член нашого уряду. Товариш Дименко...

Натовп хилитнувся, узяв Дименка в багнети кількохсот очей, заворушився.

— А що ж він — комісар який, чи що? — злетів над юрбою слабенький голос.

— А може, дідусю, і комісар. Він робітник,— посміхнувся Дмитро Холод, зустрівши Дименків погляд.— Товариш Дименко керує земельними справами.

— Ага! — пролунало кілька голосів.

Холод зразу обернувся. У голосах тих він почув злі нотки.

— А чи він, бува, не яврей? — підтвердив Холодове припущення чийсь невидимий голос.

Дмитро Холод аж перехилився в тому напрямку, звідки долетів голос, і спокійно, ніби не зрозумівши провокаційності того запитання, сказав:

— Запитуйте, товариші, ясніше. І так, щоб я бачив, хто запитує. Ну, хто там тільки що запитував? Будь-ласка! З натовпу ніхто не озивався.

— Я прошу вас! Хто питає, товариші? Я не розібрав.

— Дурний вопрос то був,— сказав незнайомиць у брилику.— Хіба не однаково, якого він народу? Аби за бідних.

Дмитро Холод похвалив незнайомиця. Обертаючись у той куток, звідки запитували, він твердо сказав:

— Питає, безумовно, чорносотенець. А хто цікавиться,— товариш Дименко з національності болгарин.

Незнайомиць у брилику протиснувся наперед, аж обіперся на радіатор рукою.

— Я знаю, хто це запитував,— сказав він на весь голос.

Селяни, що стояли до нього ближче, запитально наставили на незнайомиця очі: хто? — мов запитувало кожне збрижене перенісся.

Незнайомиць легко підштовхнув угору брилика.

— Никифор Ступа,— сказав він, підкреслюючи і так само голосно.— А як куркулів тут сьогодні недостаточок, то йому й гайка одкручується...

— Та є їх, товариш Ковбаса! — усміхнувся низенький дідок.— Хіба не чув, як вони тут радилися? Всі ж бачили.— Дідок багатозначно повів рукою назад і викликав протести, незадоволення.

— Ти, Семене, не задавайся й не вихвачайся. Ми всі тут однакові, всі християни і всі православні.

Дідок ображено махнув рукою. Що, мов, з тобою говорити! Але той, хто намагався збити Семена, не вгавав:

— Гичка всюди такий. Як убивали, так ти сидів у хаті, а тепер наперед лізеш. Порохня сиплеться. Медалі не заслужиш.

— А ти де був? — війнув бородою дідок.— А може, Семен Гичка більше од усіх перестраждав? Хіба легко дивитися, що отам на столі лежить наш редактор відповідальний? — Дідок несподівано зняв шапку, м'яв її в руках, перекидав, думав, що сказати далі.— А Никифор Ступа так дествительно верно, що супчик. Я його бачу наскрізь,— дріботів він, погрожуючи, показуючи маленький кулачок.— А я що? Я несознательний середняк був. Ну тепер, як бачу, що все по праву діється, так я готов іти за,— озирнувся Семен Гичка на заозерищанське поле.

— Тепер не страшно? Ні, ти б сам пішов орати оту землю, що за неї поліг товариш Логвин? — виступив з гурту літній чоловік.

— Я й тоді не боявся! — крикнув Семен Гичка.— А як

ти такий фабрий, то покажи нам пример. Запрягай свою пару і їдь допомагати Яремі.

Усі озирнулись до заозерищанського поля. Обведене зрання тонким чорним шнурочком кількох борозен, воно починало все більше чорніти. Трактор лиснів здаля і, не зупиняючись, рівно повзав кругом, наче велетенський земляний жук, а Ярема виглядав на ньому дрібненькою кузькою.

Дмитро Холод умисне не починав говорити. Розмови й репліки допомагали йому краще зорієнтуватися. Зачекавши ще якийсь час та пильно ловлячи кожне слово, Дмитро Холод зробив той висновок, що ситуація складалася цілком сприятлива. Але Холод помилявся. Зачеплені перші ряди хоча й стояли з одвертим виразом визнання своєї провини, проте хвіст і обоє крил поводитися дуже стримано й більше одмовчувалися. Ставлення свого вони не виявляли нічим, але їхні неприховані ворожі погляди, часто кидані на заозерище, та неспокій, що виявлявся у їхніх руках, краще від слів показували, про що саме думала ця частина натовпу. Та помітити це було нелегко. Особливо ж трудно було зрозуміти їх людині, що тільки допіру приїхала сюди. І це виявилось одразу, як тільки Дмитро Холод спробував заговорити. Бо не встиг він сказати про багвянські події й кількох десятків слів, як натовпом промчалось занепокоєння. Він почав нервувати, переходити з місця на місце, кидати репліками, кунчитися в гуртки.

Дмитро Холод говорив недовго, бо тон, у якому він почав, треба було зараз змінити. Звичайна мова з вказівками на помилки не могла гарантувати закінчення цих зборів з потрібним ефектом.

Холод змушено перейшов до неї.

— Скільки тут є тих товаришів, що вийшли з артілей? — просто запитав Дмитро Холод.

Але йому ніхто не одповів.

— Хіба я незрозуміло запитую? Хто був у артілі? Прощу, підніміть руку!

Але жодна рука не знялася над нерівним шаром голів, жодне слово не вирвалося з уст.

— Виходить, ви відмовляєтеся зі мною розмовляти? Значить, товариш Гичка сказав правду?

Посеред натовпу зворухнулася сіра смушева шапка.

— А нащо його питати? Може, людям неприємно говорять, — сказала сіра шапка й сховала вуса за сусідову спину.

Натовпом пролетіла ледве вловна ухвала тій репліці.

Дмитро Холод зрозумів, що викликати на одвертість у цей спосіб надій не було. Пильно оглянувши юрбу, він зайшов до неї з іншого боку.

— Ну от, товариші, ви прийшли до сільради. До вас приїхали двоє членів нашого уряду. Ми хочемо знати, чому ви пішли з артілей. Скажете ви нам чи ні? Може, у вашому селі місцеві товариші не по закону щось робили? Може, кого силували чи незаконно конфіскували гли-тайське майно?

З натовпу яскраво блиснуло кілька пар очей.

Дмитро Холод побачив, що початок до розмов, нарешті, було знайдено.

— Беззаконія були! — сказала сіра шапка.

— То говоріть,— запропонував Дмитро Холод.— Товариш Дименко та я вислухаємо, порадимо вам.

— Нам порада не допоможе. Треба принімати круті мери. А раз ви самі просите нас, християн, щоб ми, значить, сказали вам про непорядки,— підбадьорилася смушева шапка,— так ми сказати можемо.

Смушева шапка висунула великі руді вуса і навіть показала клинцювату бороду.

— Нам обидно, товариші представники з центру, що зараз отаке робиться.

— Кажіть, громадянине,— заохочував його Дмитро Холод. У цей час до Холода підступився Михайлю Ковбаса, підняв свій брилик і легко сіпнув за штани.

— Це настояща контра. Дарма що колись із середняків, та перший друг-приятель Онохрієві Литці,— швидко заговорив незаможник.

— Та що там багато розказувати,— казала далі смушева шапка.— Ми не розуміємо, чого це комнезам сміється з чесних господарів і взяв неправильну політику.

— Наприклад? — запитав рівно Дмитро Холод.

Смушева шапка одгорнула ліктями сусідів і цього разу навіть показала комір вишитої сорочки.

— Ну, наприклад, із Онохрієм Онохрійовичем. У його забрали майно дочиста. Прислідують його. Кажуть, що товариш Литка попалив незаможників. Плещуть, що, мов, він спалив стайню, де ото згоріло аж п'ятнадцять корів,— якось особливо задоволено підкреслила це число смушева шапка.— А тепер ще й вбивство на його приписано. А потім хіба це закон, що розкуркулені діти старцями йдуть?

У перших рядах неспокійно заворушилися. Михайло Ковбаса, який чув усю розмову Григорія Химочки з Хариною, не витримав і став навшпиньки.

— А хто ж, як не Литка? — протестуючи, гукнув він до смушевої шапки.

— Ну от бачите, товариші представники. Я хочу говорити, а Михайло Ковбаса затикає мені рота. А я, — загарчалася смушева шапка, — хрестом і богом клянусь, що така людина, як Онохрій Онохрійович, на такий учинок не піде.

— Люди ж бачили! — крикнув розгнівано Михайло Ковбаса. — Уночі ж у другій артілі були не тільки глитаї.

— А я ручусь! — вигукнула смушева шапка. — А за такий наговір на чесну людину так власть повинна покарати.

Смушеву шапку підтримала середина. Крила трималися спокійніше, а перші лави сприйняли його заяву з обуренням.

Холод зважив на розташування сил і вирішив заговорити твердіше. Це стало зараз тим потрібніше, що на шлях з гуркотом виповзло ще два трактори, простояли трохи й попрямували на поле.

Натовп сприйняв появу їх нервово, а коли всі побачили, що слідом за ними заторохтіло по кілька підвід, навантажених реманентом, хвилювання ще збільшилося. Усі зрозуміли, що на поле виїздили й інші дві артілі.

У перших лавах Дмитро Холод помітив вираз глибокого жалю за вічні події, готовність підтримати тих, хто поїхав за тракторами, тоді як середина одверто виявляла занепокоєння.

— Так як же воно буде, товариші представники? Ви приїхали, щоб поговорити з нами, а ті ото ведуть своє, — багатозначно кинула смушева шапка на тракторне гудіння. А Ярема вже он півполя покрив. Що ж, значить, Литчина земля остається в нас чи в них?

Питання було поставлене так недвозначно і так одверто, що на нього Холод мав одповісти просто.

Користуючись з підтримки перших лав, Дмитро Холод ступив вище і рівно став на дашкові закритого «форда».

— Громадянин Качан запитусь, чия буде земля, — почав трохи нервово Холод.

Смушева шапка захвилювалася з того, що Дмитро Холод назвав її прізвисьце, і одразу ж заховала довгі вуса.

— Але громадянин Качан, який тут так щиро розпи-

нається на захист глитая й нічного бандита, Онохрія Литки, забуває про те, чиєю кров'ю було вирвано цю землю із поміщицьких та глитайських лап! Громадянин Качан, що добре й довго кумував із Литкою, не запитує представників уряду, як покарати тих, хто вбив крадого пролетаря, керівника комсомолу, товариша Логвина! Його не цікавить, як будуть жити п'ятеро дітей забитого Степана Мельника. Громадянин Качан, звичайно, знає вже, що сьогодні вранці Онохрій Литка забив Химоччину дитину. Ви знаєте це? — звернувся до нього Дмитро Холод.

Сіра шапка нижче осунулася поміж спинами однодумців, схилилася набік.

— Громадянин Качан, звичайно, бачив божевільного Остапа Суху Грушу, голову багвянського сількомнезаму, і знає, що цей товариш збожеволів від тих знущань, яких завдали йому Литка та його спільники. Громадянина Качана цікавить тільки те, чия буде земля. Ми, звичайно, охоче дамо йому відповідь.

У натовпі лягло мертве мовчання. Ніхто не рухався, не озирався, і тільки дехто рідко покашлював.

— Земля буде належати тим, хто її буде обробляти власною працею. Але з нас були б не керівники робітничо-селянської держави, а прості злодії, куркульські розбійники, коли б ми дозволили глитайні порядкувати в наших селах! Підстрижений революцією, глитай оклигав за час нечу, поставив свою вимогу на володіння кращою землею! Це йому потрібно, щоб знову товсто зажити! Це йому потрібно, щоб ожити, захопити під свій вплив середняка, але ми на це не підемо! Ми не виступимо проти неможливого селянства! Не віддамо його на куркульську поталу! Не дамо куркулеві підбити під його товсте черево середняка! Кращу землю, що є в Багві, ми віддаємо неможликим та тим із середняків, хто разом з ними піде до колгоспів! Земля, що її одведено під артілі, залишається за ними.

Середина, хвилюючись, завирувала, потиснула наперед, незадоволено загула.

Дмитро Холод стих і, обернувшись туди, помітив там посилену нервовість. З них ще ніхто не наважувався заговорити, але те, що смушева шапка часто перехилилася то на той, то на той бік, показувало якесь готування.

Дмитро Холод озирнув ближче лави, перевірівши роки крила натовпу.

— Громадянин Качан так само, як і ті, хто зараз радиться з ним та підтримує його, забули про маленьку деталь! Вони забули, що в нас диктатура пролетаріату, за якої переможний пролетаріат не може й ніколи не дасть незаможного селянства на поталу столипінських недобитків. Земля, що її добуто життям кращих силів республіки, ніколи не повернеться назад до глитайської комори! Земля, за яку гинули цілі покоління знедоленої бідноти, обкраденої і зневаженої віками паном, поміщиком і глитаєм, завойована пролетаріатом та незаможним селянством у Жовтні, ніколи вже не буде належати тим, хто, награвувачи її, душив голодом сільську бідноту! Вона належить тепер Радянській державі. Багвянська сільрада та незаможники правильно зробили, одібравши кращу землю в глитайні. Але вони зробили не все, — Дмитро Холод оглянув мовчазний натовп і цілком ясно зауважив, що середина вирішила діяти. Але це його не зупинило.

— Багвянський актив не довів справи до кінця. У Багві ще залишилися десятки глитайських господарств. У кожному такому господарстві оскаженілий павук плете чорне павутиння зради, готує ніж у кулю на кожного активіста, на кожного свідомого громадянина, на кожного колективіста. Вони пускають звідти отруйний чад найганебнішої провокації, наклепів, брехні. Це ж у вас, товариші незаможники й червоні партизани, гуляла чутка про початок війни. Куркульня із цих своїх гнізд щодня випускає ці чутки, щоб залякати селянство. Вона знає, що, коли пройде план нашої колективізації, їм прийде кінець.

— Нам уже прийшов, а вони живуть! — висунулася із середини сіренька постать.

Михайло Ковбаса повернув назад голову і зразу ж задріботів до Холода.

— То Дерев'янка! Куркуль. Був у «хліборобах». П'ятдесят десятин, — пояснив він.

Дмитро Холод вдячно посміхнувся до брилика.

— Громадянин Дерев'янка скаржиться, що йому погано живеться. Я не знаю, як йому живеться тепер, але, напевне, гірше, ніж за гетьмана.

Сіренька постать змахнула крилом, потягла з собою Качана, захопила ще одного. Вони розштовхували інших, настирливо вилазили наперед, кричали.

— Тоді він мав п'ятдесят десятин і куркульську диктатуру.

— Вісімдесят, — крикнув Семен Гичка. — Вісімдесят, і, було, й не підходь до нього! Не звернеш з дороги, то зразу в морду, товаришу Холод!

— Бачте, громадянине Дерев'янку. Вісімдесят навіть! Звичайно, вам погано тепер! Бо ж ваша земелька пішла на незаможників. Але все ж таки незаможники зробили помилку.

Насередині завовтузилося ще кілька фігур. Вони змахували руками і теж почали енергійно проштовхуватися наперед. Це визначало, що куркульня та її прихильники готували щось несподіване. Кращим тому доказом було те, що кілька з них зайшло вже з другого боку машини, а Качан та Дерев'янка підійшли аж до перших лав.

— Помилкою багвянських незаможників було те, що вони робили надто обережно. Товариші забули, що глитайня не здасться без бою. Вона буде боротися аж доти, доки залишиться хоч одно столипінське гніздо. Але ми їхню помилку виправили. Ми допоможемо їм зрівняти з землею всі до єдиного глитайські гнізда!

— Правильно! — загули перші лави.

Середина відповіла вигуками незадоволення. А крила — густим незрозумілим перекашлюванням та гомоном.

— Інакше глитайські кубла робитимуть і далі те, що ними вчинено цієї нещасливої ночі.

— Значить, розор? — підступив ще ближче Качан. — Розор? — перепитав він.

— Знищення як класу, — чітко одповів Холод.

— А наші діти?

— А ви про дітей товариша Мельника думали? — питав Дмитро Холод. — А як будуть діти товариша Остапа? А на кого осталася стара мати товариша Логвина?

— Він проти усіх! — вихопився зсередини розбійний голос.

— Бережіться! — кинувся Михайло Ковбаса. — Бочка! — злякано крикнув він.

Дмитро Холод обернувся. Позаду машини незаможник у брилику викручував у Бочки товстий залізний ціпок і голосно й нестримно лаявся.

— Пусти, бо я тебе рішу!

— Не здавайся, Харле! Не здавайся! — загукали ізсередини. Вона ж миттю викинула Качана, жбурнула його на Михайла Ковбасу. Він стрибнув йому на спину і заціпив

у пальцях його шию. Тоді з передніх лав одірвалося кілька незаможників рятувати Ковбасу.

Натовп захвилювався, зарухався і переніс всю свою увагу на машину.

Холод зачекав, доки Ковбаса викрутив у Бочки палицю. Потім, пересилуючи загальний крик, він високо підвів голос.

— Товариші незаможники! Наймити й середняки! Я закликаю вас до порядку!

— Хотів вас ударити, товаришу Холоде, — поскаржився Михайло Ковбаса. — Іч, гадюка куркульська, — показав він на Бочку. Але Холод не почув його.

— Глитайня знову йде на провокацію, — продовжував Дмитро Холод. — Йй мало того, що вона вчинила своїми кривавими пазурами за ніч...

— Бить їх! — гримнув голос. — Бить їх, товаришу Холоде! Доки ж ми будемо терпіти? — затунав дерев'яною червоний партизан. — Казав же товариш Чубук!

Дмитро Холод рвучко обернувся, заспокоїв товариша, обернувся до натовпу.

— Але кожну руку, яка здійметься на незаможника, ми зуміємо одрубати!

— Литку ведуть! — вигукнув чийсь голос. — От, брат, Гнида!

— Обох! — повторив другий.

— І Федора!

— Чубук та Гнида!

Дмитро Холод стих. Натовп уп'явся очима в чотири постаті. Вони наближались просто з вигону.

Кожний продирався наперед, шукав відтулини поміж спинами передніх, кожному кортіло побачити того, хто спричинився до заколоту в Багві.

Біля авто отаборилася така тиша, що Дмитро Холод цілком ясно чув Чубукові слова.

— Іди, бандитська шкуро!

— Іду! Не дуже поспішай! Устигнеш, — озивався Литка.

— Іди-іди. А ти, Іване Силевичу, дивись, щоб мій голубок знову не пурхнув, — кивнув Чубук на Федора Литку.

— Не пурхне, — наставив дуло гвинтівки Іван Силевич. — Раз до мене попав, — так не вирветься!

— Вони й тебе попадуть, — крикнув Литчин голос.

— Не залякуй! Гнида був несвідомий, а тепер я знаю, що з вами робити! Правда ж, Миколо?

Але Микола не почув. Він ішов зосереджено й мовчки. У руках Чубук тримав наготові нагана, а очі — на товстій потилиці Онохрія Литки.

На вигін з усіх кутків ішли селяни. Всі поспішали, підбігали, щоб наздогнати Миколу з Литкою та Гниду з Федором. За ними швидко створилося півколо. Вони обгинали їх дугою, зближувалися. Поміж ними Микола Чубук помітив багатьох з місцевої глитайні, як і те, що глитайня ця мала агресивний настрій. Видно було, що куркулі концентрували свої сили в центрі рухливої дуги, посилювали її, нахабно налазили Миколі мало не на п'яти. Поведінка їхня загрожувала новим нападом. Микола Чубук бачив це, часто гукав, щоб вони відстали, та це мало допомагало.

Край вигону зупинялося багато підвід з реманентом. Над гуртками селян легко гоїдалися прапори, а молодь заводила бойові пісні. До цих підвід під'їздили ще, ставали в лави, підтягалися, сягаючи вже аж на середину майдану. Але зараз ніхто не звертав уваги на ті підводи. Очі всіх губилися на чотирьох постатях, що вже зовсім зближувалися з натовпом.

Микола Чубук підвів руку, наказав усім зупинитися.

— Партизани, наперед! — звернувся він до натовпу.

З гурту, що стояв ближче до машини, хутко виділилося з три десятки нестарих селян. Вони по-військовому вирівнялися і, поспішаючи, пішли на Чубуків голос.

Дмитро Холод стояв на машині. Він спостерігав, що робилося на вигоні, і спокійно думав про перемогу. Товариш Дименко залишив ганок і теж підійшов до машини.

— Ставайте в лави! Товариші партизани, рівніше! Зробіть прохід! — командував Микола Чубук.

Червоні партизани розімкнули рамена, утворили широкий коридор.

— Вперед! — скомандував він Литці.

— Знущання!

Микола різко обернувся назад.

— До тебе ще дійде! — зупинив він глитая.

Перший протест підхопила середина гурту, завовтузилася і зразу ж з'єдналася з центром дуги.

Дмитро Холод помітив це і зупинив Миколу та Гниду.

— Товариші неможлики й наймити! — пролунав його голос. — Ставайте всі ліворуч!

Натовп зарухався, заколивав сотнями голів, і не більше як за хвилину товста стіна сільської бідноти стояла ліворуч від машини.

Дмитро Холод вдоволено окинув оком незаможницький гурт.

— Товариші середняки! — повернувся він до крил і середини. — Хто підтримує бідноту і заходи Радянської влади, тих прошу перейти до незаможницького гурту.

Тоді натовп знову захитав головами, зарухався і потік ліворуч.

Куркулі та ті, хто їх підтримували, стояли тепер зовсім голі.

— Вівці! — кинув звідти Качан, підтриманий іншими.

— Вовче, сховай хвоста! — гримнув на нього Микола Чубук. Ця гідна відповідь підбадьорила середняків й надала їм більшої певності.

Микола Чубук помітив, що Дмитро Холод чекав тепер на нього. Гаятися не випадало, бо на вигоні так збільшилося підвід, що голова їхня вже підходила аж до сілради, а ззаду все під'їздили й під'їздили.

— Рушай! — скомандував Чубук.

Литка блиснув очима до голого гурту глитайні й не рушив з місця.

Микола Чубук захвилювався, підвів револьвер.

— Іди, бо так і пришию! — крикнув він Литці в спину.

— Не піду далі! — заявив Онохрій Литка.

Куркульський гурт зарухався, погорнувся до лівого крила, скупчився.

До машини підійшов Григорій Федорович, а за ним і Петро Нездійминога.

Дмитро Холод обернувся туди, де стояла головна підвода.

— Товариші колективісти! — сказав він голосно. — Президія сільського виконавчого комітету Рад та незаможники пропонують залишити біля підвід варту, а всіх інших запрошуємо на збори!

Холодів голос досяг перших підвід і хутко перекотився через усю валку.

Вигін бризнув сотнями колгоспників, зарядів хустинами, викинув наперед загони молоді.

— Ліворуч, товариші! Ліворуч ставайте, — гукав Григорій Федорович.

Різнобарвний струм вирівнявся і нараз збільшив кіль-
какратно лівницю.

Глитайня посунула назад. Онохрій Литка бачив це, по-
хилився на ліву ногу, низько похнюпивши червоний кавун,
захований знизу густою рослинністю борода, збитої й ве-
ликої.

Микола Чубук стояв рівно, нетерпляче чекав, доки піді-
йдуть усі колгоспники.

Збоку від машини вийшов філософ Данило, задоволено
оглянув лівий бік і пішов просто до Онохрія Литки.

— Піймався, Тієр! — крикнув він через спина парти-
занів.

Онохрій Литка вовком блимнув йому в обличчя.

— Спитай оп Івана Силовича!

Гнида почув Литчину відповідь, зашарівся, передав вар-
ту партизанові і скочив на крило машини.

— Я винуватий, товариші! Сильно винуватий. Допома-
гав цьому бандитові! Чесно признаюся.

Литка залився страшним реготом.

Іван Гнида розгубився, але, коли Литка голосно гукнув
про його участь у замахові на Логвина, Гниді раптом стало
легше.

— Каюся, товариші! Каюся страшно, бо я переховував
три дні оцього молодого ірода, — показав Іван Силович на
Федора Литку. — Ну я, товариші, готовий зараз хоч і по-
мерти! Краще вже не жити, ніж носити отакий дурний
казан, — ударив він себе по голові.

— Не допоможе, — ехидно кинув Литка.

— Замовчи, контра! — полюснув Іван Силович. — Бо я
тебе зараз... Уб'ю! — Гнида скинув з плеча рушницю.

— Не гарячись, Іване Силовичу, — підняв руку Микола
Чубук, — і будь як герой! Ми розберемо. Говори!

Підтриманий Миколаю Чубуком і бачачи, що Дмитро
Холод теж дивився на нього негнівно, Іван Силович захви-
лювався. На очах йому блиснула вогка роса покути.

— Мені немає чого говорити. Больно й позорно за дур-
ну голову! Больно й позорно за мої малі очі! Не чув і не
бачив я, братці, де наш ворог! Не знав я, хто такий наш
дорогий товариш Логвин. Знав, що Литка виряджав свого
сина забити його, і не одрубав йому тоді правої руки! Роз-
казував Литці про всі наші діла, а він, чорний гад, строїв
проти нас! Каюся, товариші, — промовив він дуже тихо. —
Ну, знаю, що це не допоможе, — Іван Силович удавився

сльозами.— Больно мені умирати з ворогами народними. Ну, я знаю, що пролетаріат свідомий. Не вбивайте мене разом з ним,— підняв голову Іван Силівич до Холода. А прошу я нашого бойового Миколу Чубука,— повернувся Гнида до нього,— щоб він мене порішив тоді, коли не буде вже цих гадів.

— Не дрейф, Іване Силівичу! Раз ти свідомо ушіймав цього субчика, так ми тобі все прощаємо.

Лівиця підтримала Миколу Чубука одностайно. Оплески зірвалися, як вітер, захилиталися над натовпом, полетіли далеко на вози, що напоготові стояли на вигоні.

Іван Силівич покірно зняв кашкета, витер ним рясні сльози, що заливали йому геть усе дрібненьке в ластовинні лице, хотів говорити ще, але так схвилювався, що жоден звук не виходив з його грудей.

— Трудно мені. Позорно й страшно больно. Немає ж товариша Логвина,— проговорив Іван Силівич зовсім тихо і закрив лице кашкеткою.

Дмитро Холод обернувся до Литки.

— Правда цьому?

— Не вся,— схидно одповів Онохрій Литка.

Іван Гнида важко осів на крилі і поволі спустився додолу.

— А що ж іще? — запитав Холод.

Литка озирнув натовп, вирівнявся.

— Гнида не сказав, що я підпалив стайню,— усміхнувся Литка, показуючи товсті чорні зуби.— Він не сказав, що я убив отим обрізом вашого редактора і Химоччиного сина.

— Він знав? — прокотилося із краю в край запитання.

Литка ще показав чорне коріння зубів.

— Іван Силівич пішли не тією дорогою. Їм лопнув очкур, коли треба було робить діло! — схидно прохарчав Онохрій Литка.

— Ви самі це робили? — запитав Дмитро Холод.

— Сам,— гордо заявив Литка.— Робив і робитиму, бо на ваше не вийде.

Дмитро Холод знову повернувся до натовпу.

— Товариші! Ви чули, що сказав цей «невинний» чоловік? Громадянине Качан, ви ручитеся за нього?

— Ошибка,— відповів той похмуро.

Микола Чубук захвилювався.

— Товаришу Холод! — сказав він голосно.

Дмитро Холод глянув на Чубука.

Збори притихли зовсім. Чекали на закінчення. Безмовно вимагали кари. Безжальної й прилюдної.

— Він такий самий. Кугут!

Людська лава однодушно підтримала Миколу Чубука, а куркульський гурт показав спину.

Тоді на дашок машини виліз Матвій Сидоренко. Хвилюючись, він переступав з ноги на ногу, шукав, як краще почати.

— Селянство Багви визнає свою провину,— заявив він.— Воно вимагає і потребує примінити вищий закон до цих ворогів народу. Вимагає і потребує виселити всіх куркулів! Годі на них дивитися і потурати, бо з цього нічого не вийде! — Сидоренко хотів ще щось сказати, але хвилювання заважало йому витягти ще хоч одно слово. Важко змахнувши рукою, він чекав, що йому хтось допоможе. Але гурт мовчав.

— Правильно я говорю, товариші? — майже крикнув Сидоренко, не знайшовши інших слів.

Широке море людських тіл замахало руками, хвилюливо заворушилося, ударило однодушною підтримкою. Він уклонився і зліз із машини.

З поля, що за озерцем, долетіло калатання сільського гонга. Очі всіх повернулися туди. Заозерицянське підгір'я вилискувало на сонці чорним оксамитом. До трактора з усього поля збиралися дрібненькі кузьки Яреминого товариства.

Дмитро Холод порушив мовчанку, заговорив і повернув усіх до себе.

— Кращою відповіддю на глитайську помсту,— сказав він,— буде відбудування зруйнованих артилей, вихід усіх колгоспників на поле, закріплення колгоспницького руху.

Збори прогули ухвально й піднесено.

— Багву ви маєте перетворити на село суцільної колективізації і на цій основі знищити не тільки Литку, а й усіх литченків та качанів.

Натовп сплеснув тисячами працьовитих рук, нараз заворушився, а молодь кинулася до підвід.

— З цими ж ворогами народу,— показав Холод на обох Литок,— Радянська влада розрахується так, як належить з тими, хто вбивав, палив і різав. На підводи, товариші! На трактори! Доведемо нашою чесною, відданою

працею, що колективне господарство не тільки видушить глитаїню, нашого одвічного ворога, а й виведе селянство на широкий шлях до соціалізму.

Збори одповіли на Холодів заклик дружним оплеском тисячі сонячних рук, завирували, шукаючи щілин, щоб вийти до підвід, густо посунули на майдан.

Дмитро Холод стрибнув з дашка і хутко пішов до товариша Дименка.

— Ляток веди, Миколо, в буцугарню, — кинув Григорій Федорович. — А ти, Матвію, — звернувся він до Сидоренка, — виводь наперед трактори.

* * *

— Рівняйся! Рівняйся! — лунав уже на майдані дзвінкий голос Григорія Химочки.

Над вигоном потужно загули два трактори, об'їхали довгу шеренгу підвід і зупинилися попереду.

Григорій Федорович оббіг валку із краю в край і голосно вигукнув: «Готово!» Тоді ж від ганку сільради відійшли Дмитро Холод та товариш Дименко і хутко наблизилися до голови колони.

Григорій Химочка зліз на перший трактор, обдивився ще раз безкраю валку підвід, завітчану радісною молоддю, і, вигукнувши: «Рушай!», скочив на землю.

Трактори здригнули важким залізним тілом, глибоко вдавили землю широкими смугами гусеничного ходу і рівно рушили на степ.

Воднораз пролунали густим цокотанням сотні підвід, блиснули на сонці сріблом старанно вичищеного реманенту і плавко пішли за потужним гудінням тракторів.

Над довгою валкою високо знеслася переможна юнацька пісня:

Юнацька кров шумує в наших жилах,
Юнацька сила нам блискає в очах.
Ми за народ, за працю підєм сміло
І спокій принесем на гострених мечях!

Підводи йшли рівно, клично похитували десятками прапорів, густо цокотали. Над ними лунав бойовий юнацький спів.

Дмитро Холод стояв з товаришами справа. Вони уважно випроводжали кожний десяток возів, навантажених плугами, боронами та засівматеріалом, приймали цей, трохи незвичайний, урочистий парад оновлених працівників землі.

Червоні прапори, легко похитуючись під подихами м'якого вітру, що котився розлогими степами з моря, ніби вклонялись їм, вітали, підбадьорюючи молодь до пісні.

За кілька хвилин трактори повернули праворуч і рівно полізли на пригорок, за яким починався рівний степ.

На вигін вийшов хвіст колони.

Дмитро Холод почув на своєму рамені легкий інтимний дотик.

— Наступаємо! — усміхнувся до нього Микола Чубук, блиснувши щасливо очима.

— Ми наступаємо,— сказав Дмитро Холод.— Минула ніч ніколи не повернеться,— додав він і тепло потис Чубукові руку.

Хвіст колони виходив з майдану, а далеке поле густо вкривалося комахнею колективістів.

Улиці рясніли по-святковому.

Товариші зачекали, доки їх поминула остання підвода, і повернули до сільради.

Над Багвою гоїдалося цебро весняного сонця.

З дверей сільради, стомлено похитуючись, вийшла Вольга Боса. Помітивши біля машини Дмитра Холода, Вольга Юхимівна похапливо, щоб, бува, хто не побачив, змахнула рябенькою хусткою по зчервонілих очах і стала, важко спустивши спрацьовані руки мало не до землі.

— Я до вас хотіла з просьбою, товаришу Холод,— тихо вимовила вона.— Просимо, активні незаможниці, дозвольте обмити товариша Логвина. Сорочку чисту надіть. Працював же, голубчик, то йому й вмитися не було коли, не то, щоб скупатися,— пояснила Вольга Юхимівна.

— Ми їдемо на поле. За півгодини повернемо,— одповів Дмитро Холод.

Вольга Юхимівна вдячно подивилася на нього стомленими очима, пристояла, глянула на поле й поспішно пішла назад, до Логвина.

Дмитро Холод енергійним рухом одкинув дверцята авто, легко ступнув і поклав руки на колесо керма.

— Миколо! Залазь до мене! — гукнув він Чубука.

Микола забіг з іншого боку, несміливо присів біля Холода, широко всміхнувся і вмовився краще.

— Наша взяла! — заіскрилися йому очі.

Григорій Федорович, круглолиций шофер Ваня та товариш Дименко миттю улаштувалися в кузові.

Машина завуркотала мотором, приснула легким димом бензину, здригнула і м'яко пішла через вигін.

1930—1931

З М І С Т

Григорій Епik. Життя і твори.	
<i>Петро Морганко</i>	5
Перша весна. Роман	21

ГРИГОРІЙ ДАНИЛОВИЧ ЕПІК

Перша весна

Р о м а н

(На українском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *В. І. Цілко*
Художник *В. В. Голозубов*
Художній редактор *П. Т. Вишняк*
Технічний редактор *Л. Д. Макарчук*
Коректори *О. К. Бобренко,*
С. І. Шевцова

Виготовлено на Харківській книжково-
вій фабриці ім. М. В. Фрунзе Комі-
тету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, Харків, вул. Донець-Захаржев-
ська, 6/8.

Здано на виробництво 21/X 1969 р.
Підписано до друку 13/III 1970 р.
Папір № 1. Формат 84×108¹/₃₂. Фі-
зичн. друк. арк. 10,625. Умовн. друк.
арк. 17,85. Обліково-видавн. арк.
19,471. Ціна 78 коп., Замовл. 9-455.
Тираж 50 000.

74 250 78 kon.

